سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ

(قديم دور کان سمن جي حڪومت جي آخر تائين)

مصنف

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

صدر شعبهٔ تعليم، سنڌ يونيورسٽي

حيدرآباد

حيدرآباد سنڌ

پاڪستان

١٩٦٢ع

دفعو پهريون مصنف جا حق واسطا قائم تعداد ۲ هزار

SHIITE HASAN RESEARCH & REFERENCE LIBRARY
Call No. ....
KARACHI

قيمت: ۲۵-۲

ملڻ جو هنڌ
ممتاز مرزا،
ٽنڊو آغا، حيدرآباد سنڌ.

هيءُ ڪتاب پايونير پريس، حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيو ۽
ممتاز مرزا ڇپائي پڌرو ڪيو.

مهاڳ

’سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ‘ جي عنوان سان هڪ مضمون پهريون ڀيرو ڏهين سنڌي ادبي ڪانفرنس (لاڙڪاڻو، ٢٢-٢٣ آڪٽوبر ١٩٥٠ع) ۾ پڙهيو ويو، جنهن جو متن (حاشين ڪان سواءِ) ٻوءِ ڪانفرنس جي ڪارروائي ”تحفه لاڙڪاڻ“ ۾ ڇپيو. ان ساڳئي متن کي ذرا سوڌي سنواري ۽ پويان سومرن جي دور بابت قدري نئين مواد جو اضافو ڪري، تفصيلي حاشين ۽ حوالن سان سنڌي ادبي بورڊ جي رسالي ’مهراڻ‘ کي اشاعت لاءِ ڏنو ويو، ۽ ان رسالي جي ’جلد ١- سال ١٩٥٩ع‘ ۾ شايع ٿيو. ان بعد ڪن سڄڻن زور ڀريو ته ’سنڌي ٻولي جي تاريخ‘ تي تفصيل سان روشني وڌي وڃي، ۽ هن مضمون کان اڳتي قدم وڌائي ان بابت هڪ مستقل ڪتاب لکيو وڃي. مگر جيئن ته هي مسئلو گهري علمي تحقيق جو محتاج آهي ۽ ان بابت وڌي ويچار جي ضرورت آهي، جنهن لاءِ متعدد مشغولين سببان پورو وقت ۽ فراغت ميسر نه آهن، انهيءَ ڪري في الحال سنڌي ٻولي جي تاريخي مطالعي کي سمن جي دور جي توڙ تائين پهچايو ويو آهي، ۽ جيڪڏهن حياتي وفا ڪئي ته باقي باب پورا ڪري، هن مطالعي کي موجوده دور تائين مڪمل ڪيو ويندو.

سنڌي ٻوليءَ بابت تاريخي تحقيق اڄ ڏينهن تائين ڪنهن تسلي بخش پايي تي نه پهتي آهي. ان تحقيق جا ڪم از ڪم ٻه مکيه پهلو آهن: پهريون، ’سنڌي ٻوليءَ جي تاريخي ارتقاء جو جائزو‘، ۽ ٻيو، ’ٻوليءَ جي اندروني ساخت ۽ بناء (صرف نحو، صوتيات، لغت ۽ محاورن) جو مطالعو‘. پهرئين پهلو جي جانچ ۽ جستجو هن وقت تائين بالڪل ابتدائي مرحلي تي بيٺل آهي، بلڪ ائين چئجي ته هن پهلو تي علمي تحقيق حقيقي معنيٰ ۾ شروع ئي ڪانه ٿي آهي. البت ڪن

يوروپي عالمن سنڌي ٻوليءَ جي بنياد بابت ڪي نظريا پيش ڪيا آهن، جن ڪي هن وقت تائين سنڌي عالمن، پنهنجن ڪتابن ۾ سند طور پئي؛ پيش ڪيو آهي. ڀيرومل جو ”سنڌي ٻولي جي تاريخ“ انهيءَ عنوان تي ڀرپور ڪتاب آهي، جنهن ۾ انهن نظرين کي سنڌي ترجمي جي صورت ۾ ورجايو ويو آهي. شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي، مولوي دين محمد ’وفائي‘ ۽ ٻين صاحبن سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ تي مضمون لکيا آهن، جن ۾ پڻ اڳين نظرين جي اُپٽار ٿيل آهي. ٻئي پهلو، يعني ٻوليءَ جي اندروني ساخت ۽ سٽاء بابت البت ڪافي ڪجهه لکيو ويو آهي. يوروپي عالمن مان واٿن (Wathen)، سٽيڪ (Stack)، ايسٽوڪ (Estvick)، ليچ (Leech)، برٽن (Burton)، ٽرمپ (Trumpp)، گولڊسمڊ (Goldsmid)، گريئرسن (Grierson) ۽ ٻين، پنهنجن مضمونن ۽ تصنيفن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سٽاء ۽ صرف نحو بابت مفيد معلومات مهيا ڪيا آهن. سنڌي اديبن مان خاص طرح آخوند عبدالرحيم ’وفا‘، مرزا قليچ بيگ، ڀيرومل، ۽ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، سنڌي صرف نحو ۽ لغت بابت پنهنجن ڪتابن ۽ مضمونن ذريعي قابل قدر مواد مهيا ڪيو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جي سلسلي ۾، جيتوڻيڪ ڪن فاضلن آڳاٽي دور ۾ ٻوليءَ جي ابتداء بابت قدري ڪجهه لکيو آهي ۽ پنهنجا رايا پيش ڪيا آهن، مگر ان بعد پوين دورن جي سلسليوار تاريخ بابت ڪا خاص تحقيق ڪانه ڪئي آهي. هن ڪتابڙي ۾ قديم دور کان وٺي سنڌي ٻوليءَ جي سلسليوار تاريخ مرتب ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، ۽ سردست انهيءَ سلسلي کي علمي تحقيق جي روشني ۾، دليلن ۽ حوالن سان ’سمن جي دور‘ جي آخر تائين پهچايو ويو آهي.

باب پهرئين ۾، ٥٠٠٠ ع کان اڳ واري قديم دور جي تاريخي آهڃاڻن ۽ آثارن ۽ هند-آريائي ٻولين بابت ٿيل تحقيق جي بناء تي هڪ نئون تحقيقي نظريو نروار ڪيو ويو آهي:

يعني ته، ”سنڌي ٻولي بنيادي طور سنڌو سنڌون سنسڪرت مان نڪتل ناهي، بلڪ سنسڪرت کان اڳ واري دور جي سنڌو-ماٿر جي قديم ٻولي آهي.“ سنسڪرت، پراڪرت، اپڀرنش ۽ وارچڊ اپڀرنش بابت ٽئين تحقيق اڳين لکندڙن جي هيئين عام نظريي کي رد ڪري ٿي ته، ”سنڌي وراچڊاپڀرنش مان نڪتل آهي، وراچڊ اپڀرنش پراڪرت مان ۽ پراڪرت سنسڪرت مان نڪتل آهي.“

ٻئي باب ۾، راءِ ۽ برهمڻ گهراڻن ۽ عربن جي حڪومت واري دور (٥٠٠-١٠٠٠ع) جو تاريخي دليلن جي روشني ۾ تفصيلي جائزو ورتو ويو آهي، ۽ اهو نتيجو قائم ڪيو ويو آهي ته، ”اهو ’سنڌي ٻولي‘ جي تشڪيل جو بنيادي دور هو، جنهن ۾ موجوده ’سنڌي ٻولي‘ آسري.“

ٽئين باب ۾، سومرن جي دور بابت تاريخي آهڃاڻن ۽ سنڌ جي مشهور مقامي روايتن جي بناء تي، هيءُ نتيجو قائم ڪيو ويو آهي ته، ”اهو ’سنڌي ٻولي‘ جو تعميري دور هو.“ انهيءَ سلسلي ۾ هن دور متعلق، سنڌ جي تاريخي توڙي روايتي سرمايي جو نئين سر جائزو ورتو ويو آهي؛ ۽ هن کان اڳ ـــ رسالي ’مهراڻ‘ ۾ ڇپيل مضمون ۾ آندل ڪن روايتن کي به درست ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ طرح نئين ترتيب سان هن دور بابت ڪافي نئون مواد پيش ڪيو ويو آهي، جو ان ’روماني دور‘ ۾ سنڌي ٻولي جي تعمير ۽ ترقي تي نئين روشني وجهي ٿو.

باب چوٿين ۾، سمن جي دور جو تفصيلي جائزو ورتو ويو آهي. حقيقت ۾ سمن جو دور، تاريخي لحاظ سان اسان کي ويجهو آهي ۽ ان بابت ڪافي تاريخي مواد موجود آهي، مگر هن وقت تائين انهيءَ دور جي لساني ۽ ادبي سرمايي جو صحيح اندازو نه لڳايو ويو آهي. ايستائين فقط سمن جي دور جي آخري شاعر قاضي قادن جا بيت ۽ ڪي ٻيا هڪ-ٻه شڪي

بيت عالمن ۽ اديبن جي آڏو پيش رهيا آهن. اسان پنهنجي موجوده تحقيق جي بناء تي، پهريائين سمن جي دور جي ٻولي ۽ ادب جي روايتي ذخيري ۽ ان بعد تاريخي سرمايي کي سلسليوار پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، انهيءَ لاءِ ته ان دور جي ٻوليءَ جي مطالعي لاءِ جيڪو روايتي توڙي تاريخي مواد موجود آهي، سو پوري تحقيق سان پڙهندڙن جي آڏو اچي وڃي. انهيءَ لاءِ اسان ان دور جي ٻوليءَ جي نمونن ۽ نشانن - جي 'ڳاهن'، 'ٻهاڪن'، 'مصراعن' يا 'بيتن' جي صورت ۾ موجود آهن - توڙي انهن جي نروار ڪندڙ دانائن، درويشن، ۽ شاعرن جي سلسلي ۽ سوانح تي تحقيقي بحث ڪيو آهي، تان ته سمن جي دور جي ٻوليءَ جا مڙيئي معلوم نشان ۽ آثار، تاريخ جي روشنيءَ ۾ پوريءَ طرح نروار ٿين ۽ ايندڙ محقق انهن آثارن جي تاريخي وجود ۽ اهميت کان مطمئن ٿي، سڄو توجهه انهن جي هيئت ۽ سٽاءَ کي سمجهڻ طرف ڪن.

حقيقت ۾ 'ٻولي جي تاريخ'، ملڪ جي سياسي ۽ سماجي تاريخ توڙي ٻوليءَ جي علم ادب جي تاريخ کان هڪ الڳ مضمون آهي، مگر ملڪ جي سياسي ۽ سماجي پس منظر ۽ ٻوليءَ جي ادبي سرمايي کي سمجهڻ کان سواءِ، ٻوليءَ جي اوسر ۽ ارتقاء جي تاريخ لکڻ مشڪل آهي. جيئن ته سنڌ جي آڳاٽي سياسي ۽ سماجي تاريخ - خصوصاً قديم دور کان وٺي سمن جي دور تائين - اڃان پوري تحقيق سان ڪانه لکي ويئي آهي، انهيءَ ڪري انهن اوائلي دورن ۾ سنڌي ٻولي جي تاريخي حيثيت کي سمجهڻ لاءِ، ملڪ جي تاريخي پس منظر توڙي سنڌي ساهت جي ابتدائي اهڃاڻن تي پڻ نئين سر تحقيق ڪري، ٻوليءَ جي اوسر ۽ ارتقاء بابت نوان نظريا قائم ڪيا ويا آهن.

هن ڪتاب ۾ جن ڇهن تاريخي دورن بابت بحث ڪيو ويو آهي، سي سنڌ جي تاريخ توڙي ٻوليءَ جا آڳاٽا دور آهن

جن جو تحقيقي جائزو ورتي، انهن بابت علمي نظريا قائم ڪرڻ ۽ صحيح نتيجا ڪڍڻ هڪ مشڪل مسئلو هو، جنهن کي قدري حل ڪيو ويو آهي، ۽ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخي مطالعي بابت آئينده محققن لاءِ راه روشن ڪئي وئي آهي. سمن جي دور ڪان پوءِ، مغلن جي دور ڪان وٺي موجوده دور تائين ڪافي تاريخي توڙي ادبي سرمايو موجود آهي، جنهن جي روشنيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي انهن پوين دورن جي تاريخ نسبتاً آساني سان مرتب ڪري سگهجي ٿي.

هر ڪم مداءِ تي نبرندو آهي، مگر هيءُ ڪتاب ايترو جلد پورو نه ٿي سگهي ها، جيڪڏهن محترم ممتاز مرزا وقت بوقت ان جي لکي پوري ڪرڻ جي تاڪيد نه ڪري ها. هن صاحب نهايت سهڻي سليقي سان هنن بابن جي مسودن کي لکي صاف ڪيو، ۽ پروفن پڙهڻ توڙي ڪتاب جي سهڻي ڇپائي ۽ اشاعت جو بار پنهنجي ذمي ڪيو. محترم شيخ محمد اسمٰعيل ڇپائيءَ وقت، بابن ۽ عنوانن جي سهڻي سٽاءَ بيهارڻ ۽ آخري طور پروفن پڙهڻ ۾ وڏي مدد ڪئي؛ ۽ پايونير پريس جي مئنيجر ۽ عملي هن ڪتاب جي ڳوڙهي متن ۽ مشڪل حاشين کي صحيح نموني ۾ ڇاپڻ ۾ وڏي مدد ڪئي. محترم ع. ق. شيخ ۽ علي اڪبر سرورق جي تصوير تيار ڪئي. ڪتاب جا بلاڪ محترم اعجاز محمد صديقي، مئنيجر سنڌ يونيورسٽي پريس جي نظرداري هيٺ ڇپيا. بنده مٿين مڙني صاحبن جو شڪرگذار آهي.

سنڌ يونيورسٽي،
حيدرآباد سنڌ.
١٦- نومبر ١٩٦٢ع

خادم العلم
نبي بخش

عنوانن جي فهرست

باب پهريون: قديم دور ۾ سنڌ جي ٻولي ۽ ٻوليون (١-١٩)

(٦٠٠ ق.م - ٥٠٠ ب.م)

سنڌ جي اوائلي ٻولي ۽ سنسڪرت ١

سنڌ جي ٻولي ۽ پالي پراڪرت ٦

ٻين حڪمران قومن جي ٻولين جو اثر ١٠

ٻولين جو عرصيوار خاڪو ١١

سنسڪرت، پراڪرت ۽ اپڀرنش ١٣

اپڀرنش ۽ سنڌي جو تعلق ١٥

اپڀرنش جي لغوي ۽ تاريخي حيثيت ١٨

نتيجا ١٨

باب ٻيو: سنڌي ٻوليءَ جي سڃاڻ وارو بنيادي دور (٢٠-٥٠)

(٥٠٠ع - ١٠٥٠ع)

راءِ ۽ برهمڻ گهراڻن جي دور ۾ ٻوليءَ جي سڃاڻ ۽ صورت ٢٠

عربن جي دور حڪومت ۾ ٻوليءَ جي بنيادي تشڪيل ۽ ترقي ٢٣

ٻوليءَ ۾ مرڪزيت ٢٣

ٻوليءَ جي نفسياتي ڪيفيت ٢٤

ٻوليءَ جي تمدن ۾ واڌارو ٢٦

الف-بي جي سڃاڻ، ۽ صرف نحو تي اثر ٣١

ٻوليءَ جي علم ادب جو بنياد ٤١

نتيجا ٤٩

باب ٽيون: سنڌي ٻوليءَ جو تعميري دور: (٥١-٧٢)

(سومرن جي حڪومت: ١٠٥٠ع - ١٣٥٠ع)

سنڌي ٻوليءَ جي اسرڻ لاءِ تاريخي ۽ سياسي اسباب ... ٥١
مقامي عشقيه داستانن ۽ ڪهاڻين جو بنياد ٥٧
سومرن جي دور جي جنگين بابت ڳاهون ٦١
سومرن ۽ ڪڇرن جون جنگيون ٦١
سومرن جي سلطان علاؤالدين جي لشڪر سان جنگ ٦٤
چام هالي ۽ همير سومري جي جنگ ٦٧
سومرن جي سخا بابت ڀٽن ۽ چارڻن جون شڪايتون ٦٨
نتيجا ٧٢

باب چوٿون: معياري سنڌي ٻوليءَ جو ارتقاء ۽ سنڌي (٧٣-١٣٨)

شعر جي تاريخي ابتدا، (سمن جي حڪومت وارو دور ١٣٥٠ع - ١٥٢٠ع)

(الف) سمن جي دور ۾ سنڌي ٻولي جي ترقي جا اسباب ٧٣
معياري سنڌي ٻوليءَ جو ارتقاء ٧٤
سنڌي ٻوليءَ جي سرحدن ۾ وسعت ٧٦
سنڌي ۽ ملتانيءَ جو سنٻنڌ ٧٨
تعليمي ۽ سرڪاري ٻولي ٨٣
(ب) سنڌي ٻولي ۾ ادب جو روايتي ذخيرو ٨٨
سمن سردارن جي سورهيائي بابت ڳاهون ٩٠
سمن سردارن جي سخاوت بابت ڳاهون ٩٢
سمن سردارن جي عشقيه داستانن بابت ڳاهون ٩٣
ماموين جا بيت ٩٦
(ج) سمن جي شروعاتي ۽ وچين دور ۾ سنڌي
ٻولي ۽ شعر جو تاريخي سرمايو ١٠١
سنڌين جو هڪ جنگي رجز يا نعرو ١٠١

چام تماچي لاءِ دعا يا اڪٿي جا بيت ١٠٢
شيخ حماد جو بيت ١٠٣
درويش نوح هوتياڻي جا دعائيه فقرا ١٠٥
پير صدرالدين ۽ پير ڪبيرالدين جا گنان ١٠٦
پير مراد شيرازي جو منظوم دعائيه فقرو ١١٥
حضرت عبدالجليل چوهڙ شاهه جي سماع
جي مجلسن ۾ سنڌي ڏوهيڙا ١١٦
(د) سمن جي آخري دور جا شاعر ١١٩
مخدوم احمد ڀٽي آڏو سماع جي مجلس ۾
سوناري جو بيت ١٢٠
اسحاق آهنگر جو بيت(؟) ١٢١
راڄي ستيي دل جا پڙهيل بيت(؟) ١٢٣
ميين سيّد علي ثاني شيرازي جو چيل بيت ١٢٤
قاضي قادن جا سنڌي بيت ١٢٥
سمن جي دور جا ٻيا ڪي بيت ١٣٤
نتيجا ١٣٦

باب ٻيو

قـديـم دور
سنڌ جي ٻولي ۽ ٻوليون
(٦٠٠ ورهيه قبل مسيح کان ٥٠٠ ورهيه بعد مسيح)

سهوليت خاطر، تاريخي لحاظ سان، سنڌي ٻوليءَ جي ابتداء ۽ ارتقاء کي چئن مکيه دورن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: (١) قديم دور، جنهن ۾ ڪا 'سنڌي ٻولي' يا 'سنڌ جون ٻوليون' رائج هيون، پر 'سنڌي ٻوليءَ' جي موجوده خاڪي جو اڃان نالو نشان ئي ڪونه هو؛ (٢) بنيادي دور، جنهن ۾ 'سنڌي ٻوليءَ' جي خاڪي جي تشڪيل ٿي؛ (٣) تعميري دور، جنهن ۾ سنڌي ٻولي ترقي ڪري پنهنجي لغوي ۽ ادبي منزل قائم ڪئي؛ (٤) علمي دور، جنهن ۾ عالمن، شاعرن، مورخن، مصنفن ۽ محققن جي ڪارنامن ۽ ڪوششن سان، سنڌي ٻوليءَ جو سرمايو هرلحاظ سان وڌيو ۽ ويجهيو. هن باب ۾ "قديم دور" تي قدري روشني وڌي وڃي ٿي.

(الف) ٦٠٠ ورهيه قبل مسيح

سنڌ جي اوائلي ٻولي ۽ سنسڪرت. قديم دور اٽڪل چوٿين صدي عيسوي ۽ ان کان اڳ وارو زمانو آهي، جنهن کي "سنڌ جي ٻولي يا ٻولين وارو دور' چئي سگهجي ٿو. ان وقت سنڌ جي ٻولي يا ٻوليون ضرور هيون، مگر "سنڌي ٻولي"، جنهن جي اسان کي علمي ڄاڻ آهي، سا اڃان ناپيد هئي. هن عرصي ۾ سنڌ ديس جي ٻوليءَ يا ٻولين تي آريائي، سامي ۽ داردي ٻولين جو اثر پيو.

"آثار قديمه' مان مليل مواد ۽ معلومات جي بناء تي چئي سگهجي ٿو ته 'سنڌ جي قديم ٻولي' غالباً ڪا "سامي" زبانن جي سٽ مان هئي، جنهن تي پوءِ آريائي ٻولين جو

اثر پيو. انهن آريائي ٻولين مان هن قديم زماني ۾ ’سنڌ جي ٻوليءَ‘ تي گهٽي ۾ گهٽ اثر ايراني ۽ داردي ٻولين جو پيو، ۽ ان بعد پالي پراڪرت جي ذريعي سنسڪرت جو. اسان جي تحقيق جي لحاظ سان اهو صحيح نه آهي ته سنڌي ٻولي ڪو سنئون سڌو ”سنسڪرت“ مان نڪتي. هن غلط فهميءَ جا ٻه ٽي ڪارڻ آهن. اول ته لسانيات جا يوروپي عالم، پنهنجي ابتدائي ۽ اجنبي تربيت موجب، هن اثر هيٺ رهيا ته هندستان جون جملي ٻوليون سنسڪرت مان نڪتل آهن. انهيءَ گمان سندن هندستاني زبانن جي جانچ پڙتال تي اثر وڌو. هنن هر زبان ۾ سنسڪرت جي عڪس ڪي ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي. سنڌي ٻوليءَ جي سنسڪرت مان نڪتل لفظن جي بناء تي، هنن سنڌيءَ کي سنسڪرت مان نڪتل قرار ڏنو. سنڌي صرف-نحو جي نرالي ۽ گهڻ‌وڙهي سِٽا، جا هن ٻوليءَ کي سنسڪرت خواه ان جي پوٽين توڙي ڌيئين کان ممتاز ڪري ٿي، ۽ سنڌي ٻوليءَ کي هڪ جدا اصليت ۽ مستقل حيثيت ڏئي ٿي- توڙي ٻوليءَ جون ٻيون ’انفرادي خصوصيتون‘، تن کي انهن يوروپي محققن، مستثنات (exceptions) جو نالو ڏيئي، ٽاري ڇڏيو. ازانسواء انهن محققن جيڪي دليل دلائل سنڌيءَ جي سنسڪرت سان نسلي نسبت بابت ڏنا آهن، تن مان گهڻا ظني آهن؛ باقي جيڪي علمي آهن، سي به تنقيد جا محتاج آهن، ۽ اڃان زياده تحقيق طلب آهن. ٻيو ڪارڻ، سنڌيءَ جي سنسڪرتي نسل واري نظريي جو، ڪن هندن صاحبن جون لکيتون آهن، جن جي اڪثريت هن خيال جي وڌي تائيد ڪئي؛ مگر انهن لکيتن جي حيثيت تبليغي چئي سگهجي ٿي، ۽ نه علمي ۽ حقيقي. ٽيو ڪارڻ، سنڌيءَ جي سنسڪرتي نسل جو، هڪ عام غلط فهمي آهي، ته سنڌي ٻولي يا ته سنسڪرت مان نڪتي يا ته عربيءَ مان: جنهن صورت ۾ عربي زبان ٻاهران آئي، تنهن صورت ۾ سنڌي ٻولي ضرور سنسڪرت مان نڪتي هوندي؛ ۽ اڪثر

مسلمان صاحبن کي وري هيءُ حسن ظن آهي ته سنڌي ٻولي عربيءَ مان نڪتل آهي.

هن قديم دور جي علمي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته جنهن وقت آريائي قومون اول اول هندستان ۾ داخل ٿيون، ان وقت اسان جي هاڻوڪيءَ سنڌ جو هيٺيون ڏاکڻيون حصو (لاڙ ۽ ٿر) شايد سمنڊ هيٺ آيل هو، ۽ سنڌو درياءَ جو دو - آبو (ڊيلٽا) به هتي وچ سنڌ ڏاري هو: انهيءَ ڪري غالباً اوائلي آرين جون جيڪي بينڪون ٿيون، سي هاڻوڪي سنڌي خطي ۾ نه، بلڪ سنڌونديءَ جي مٿين ڀاڱي ۾ پنجاب واري ڪناري جي آسپاس ٿيون، ۽ درياءَ جي انهيءَ خطي کي ئي "سنڌو" نالو ڏنائون. ان بعد، اهي آريائي قومون اڳرندي طرف وڌيون. گنگا-جمنا دوآبي ۾ سندن مستقل قيام جي دور ۾ ئي سنسڪرت زبان آهستي آهستي جڙي راس ٿي. ملتان کان ڪشمير واريءَ ايراضيءَ جون اهي ئي ساڳيون اصلي ٻوليون رهيون، جي هن خطي ۾ مسلسل لڏ پلاڻ سببان پنهنجي طور ڦرنديون گهرنديون رهيون. انهيءَ لڏ پلاڻ 'ايراني - آرين' جي هندستان طرف هجرت هڪ اهم واقعو هو، جنهنڪري هتي جي ٻولين تي قديم ايراني ٻوليءَ جو به اثر پيو.

سر زمين سنڌ کي جن ماڻهن اول اول اچي آباد ڪيو، سي الهندي وارن ملڪن مان آيا، ۽ انهن سنڌو درياءَ جي الهندي ڪناري واريءَ ايراضيءَ ۾ پنهنجون بينڪون قائم ڪيون. سندن تمدن جي انتهائي ترقيءَ 'موئن جي دڙي' واري تهذيب جي صورت اختيار ڪئي. موئن جي دڙي جي آثار قديمه جي انڪشاف مان قطعي ثبوت ملي ٿو ته سنڌ جو هي قديم تمدن، مغربي 'دريائي تمدنن' يعني ته دجله ۽ فرات دريائن جي سُمير ۽ بابُلي تمدن جو ساٿياري آهي. سر جان مارشل جي تحقيق موجب، "سنڌ، سُمير ۽ بابُل جي تهذيبن جي وچ ۾ ڪافي هڪجهڙائي هئي: خصوصاً سنڌ ۽ عراق جي ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ گهاٽي اچ وڄ هئي، جا سمنڊ توڙي

سيستان ۽ ايران مان خشڪي ذريعي جاري هئي" (١). ازانسواءِ سنڌ جو هيءُ قديم تمدن هڪ قسم جو 'سامي تمدن' آهي، نه آريائي (٢)؛ انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو ته قديم سنڌي تمدن جي ٻولي به ڪا 'سامي-صفت' (٣) زبان هئي؛ جا سنڌ ملڪ جي اوائلي زبان هئي. انهيءَ ٻوليءَ جا مسخ شده نشان 'موئن جي دڙي' مان لڌل مهرن تي موجود آهن. ڪن لکندڙن جي خيال مطابق، 'مڻ'، 'ڪنجهو' ۽ 'هنجهه' بابلي زبان جا الفاظ آهن؛ جيڪڏهن اهو صحيح آهي ته پوءِ غالباً اهي الفاظ سنڌيءَ ۾ هن اوائلي دور ۾ داخل ٿيا. تازي تحقيق موجب قديم عراق جي 'سُمير تمدن' جي قديم لکيتن ۾ لفظ 'ادا' بمعنيٰ پاءُ جي مليو ٿو ۽ ساڳيو لفظ، فقط سنڌي ٻوليءَ ۾ ئي اج ڏينهن تائين رائج آهي.

انهي دور واري سنڌ جي هن 'سامي-صفت' زبان جي سنبند جو امڪان هڪ طرف ايراني زبانن سان، ته ٻئي طرف 'ملتان-ڪان-ڪشمير' وارين ٻولين سان (جن تي خود ايراني زبانن جو اثر پيو) نظر اچي ٿو. ازانسواءِ هندستان جي اُتر-اولهه وارن پهاڙي لڪن مان به اتي جي داردي قومن جو ڪشمير ڪان ملتان تائين رهندڙ ماڻهن سان، اصل-آريائي قرابت توڙي مسلسل هجرت ۽ آمدرفت سببان تعلق رهيو، جنهنڪري هن سڄي اتر-اولهه خطي تي داردي ٻولين جو ٻڻ اثر پيو. انهيءَ ڪري ڪشميري، ملتاني ۽ سنڌي ٻولين جو رنگ ڍنگ ٻين هندي-آريائي ٻولين کان نرالو ٿيو، ۽ انهن

---

(١) جان مارشل: محڪمهٔ آثارقديمه هند، ساليانه رپورٽ، ٢٧-١٩٢٦ع.

(٢) "غيرآريائي تمدن" (*A Non-Aryan civilization*) - ڏسو استار رچرڊ جو ڪتاب *Indus Valley Pottery*، ڇپيل پرنسٽن يونيورسٽي، پرنسٽن آمريڪا، ١٩۴١ع.

(٣) سرياني، عبراني، حبشي ۽ عربيءَ کي علم لغات جي اصطلاح ۾ 'سامي زبانون' سڏيو ويو آهي. 'سامي-صفت' يعني انهن ٻولين جهڙي.

ٻولين ۾ هڪ بنيادي نسبت پيدا ٿي. ڏيان طلب نُڪتو هيءُ آهي ته هن قديم دور ۾، جنهن وقت گنگا - جمنا دو آبي جي اردگرد، سنسڪرت پنهنجون ابتدائي ۽ آخري منزلون طي ڪري رهي هئي، ۽ اتي جون پراڪرت زبانون ان جي زير اثر وڌي وِيجهي رهيون هيون، ان وقت 'ڪشمير کان سنڌ' واري خطي جي لساني نوعيت جداگانه هئي. اهو خطو پهريائين 'هند - ايراني'، ۽ پوءِ 'هند - آريائي'، ۽ 'داردي' زبانن جو آماجگاهه رهيو.

سنسڪرت پنهنجي ڪلاسيڪي (پراڻن واري) قالب ۾ بند ٿي چڪي هئي، ۽ ان جي زير اثر عوام جون ٻوليون پنهنجو اوائلي پراڪرتي دور ختم ڪرڻ واريون هيون. سنڌ ۾ انهيءَ ڪلاسيڪي سنسڪرت، توڙي اوائلي پراڪرت جي اثر جي نه پهچ هئي ۽ نه گنجائش؛ ڇو ته انهيءَ ساڳئي وقت سنڌ جي موئن جي دڙي واري دريائي تمدن جي 'سامي - صفت' زبان سنڌ ۾ رائج هئي. ان بعد سنڌ تي تقريباً ٦٠٠ ورهيه قبل مسيح تائين جيڪو اثر پوندو رهيو، سو ڪشمير - ملتان واري خطي مان داردي ٻولين جو، ۽ سنسڪرت جو. انهيءَ ڪري ئي بنيادي طور سنڌي ٻولي، داردي ٻولين سان قريب تر رهي*. داردي ٻولين ۾ ٻن حرف علتن جي وچ ۾ ايندڙ 'ت' متجي نٿي؛ اها 'داردي' خصوصيت اڃا تائين "سنڌو ماٿر وارين ٻولين" [سنڌي، لهندا، پنجابي (لهندا جي اثر هيٺ) ۽ ڪوهستاني] ۾ موجود آهي. انهن ٻولين ۾ 'پيتو'، 'لاتو'، 'ڪيتا'، 'سيتا' وغيره مروج آهن، حالانڪ ٻين هند - آريائي ٻولين ۾ اهي الفاظ 'پيا'،

---

* "Sindhi, on the contrary, claims a much more clear relationship to the Dardic languages (which influenced it from northern side) being protected from the East by the desert of Western Rajisthan" (Grierson: *Linguistic Survey of India, Vol.* viii ,*P-1*)

’لايا‘، ’ڪيا‘، ’سيبا‘ بنجي چڪا آهن*. سنڌ کان ڪشمير تائين ’سنڌو- ماتر وارين ٻولين‘ ۾ ’اسين‘، ’اسان‘، ’اسي‘، وغيره مشترڪ الفاظ ”آسمي“ مان نڪتل آهن، ۽ نه خاص سنسڪرت لفظ ”ويوئم“ مان (جنهن سان انگريزي لفظ we به لاڳاپيل آهي). اهو لفظ ’آسمي‘، سنسڪرت کان اڳ يا سنسڪرت واري زماني جي پراڪرت جو آهي، جنهن کي جيڪڏهن ’پروٽو- پراڪرت‘ (Proto-Prakrit) چئجي ته مناسب ٿيندو. بهرحال، اهڙا الفاظ ’سنڌو- ماتر وارين ٻولين‘ جي مشترڪ مگر سنسڪرت کان جداگانه سرچشمي جو پتو ڏين ٿا.

(ب) ٦٠٠ ورهيه قبل مسيح کان ٥٠٠ ورهيه بعد مسيح

سنڌ جي ٻولي ۽ پالي پراڪرت. آڳاٽي قديم دور بعد، اسين پوئين قديم دور (٦٠٠ ورهيه قبل مسيح کان ٥٠٠ ورهيه بعد مسيح) تي اچون ٿا. هيءُ هند جي پراڪرت ٻولين جو ٻيو دور آهي. سنڌ جي ٻوليءَ تي جنهن پراڪرت جي اثر جو امڪان نظر اچي ٿو، سا ’پالي‘ زبان هئي، جنهن جو اثرائتو دور هندستان ۾ تقريبًا ٦٠٠ ورهيه قبل مسيح کان شروع ٿئي ٿو. لڳ ڀڳ انهيءَ زماني بعد ئي سنڌ تي ٻاهران هندستان جي مذهبي خواهه سياسي اثرات جي شروعات ٿئي ٿي؛ ٻڌ ڌرم جو پرچار، توڙي جين (چندر گپت) ۽ ٻڌ حاڪمن (اشوڪ ۽ ڪنشڪ) جو سياسي اقتدار، مختلف وقتن ۾ ٿوري يا گهڻي عرصي لاءِ ان بعد شروع ٿيو؛ تنهنڪري پالي ۽ ٻين ’ٻئي دور وارين‘ پراڪرت زبانن جو اثر سنڌ جي ٻوليءَ تي ممڪن نظر اچي ٿو. مگر پراڪرت ٻولين ۽ خاص طرح پالي زبان جو اثر ڪيتري قدر سنڌ جي ٻوليءَ تي پيو هوندو، انهيءَ لاءِ تاريخ ڏانهن نظر ڪرڻ گهرجي.

پالي زبان جو عروج تقريبًا (٦٠٠ ورهيه قبل مسيح)

---

* Grierson: *Linguistic Survey of India*, *Vol. I, P, I4*

مهاتما ٻڌ جي زماني سان شروع ٿئي ٿو. انهيءَ زماني ۾ توڙي ان کان گهٽ پوءِ، آشوڪ جي حڪمرانيءَ (تقريباً ۲۰۰ ورهيه قبل مسيح) سوڌو، سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جي پرچار جو تاريخي ثبوت ڪونه ٿو ملي. آشوڪ جي مذهبي پرچار جي ڪابه لکيت سنڌ ۾ موجود ڪانهي. سنڌ کي ويجهي ۾ ويجهو آشوڪ جون لکيتون شايد شهباز ڳڙهي ۽ مانسهره واريون آهن، جيڪي پالي ٻوليءَ جي مقامي محاوري (dialect) ۾ اُڪريل آهن. انهي ڪري ٿيل محاوري مان سمجهجي ٿو ته اشوڪ جي ڏينهن ۾، خود پالي پراڪرت اتر- اولهه هندستان جي مقامي محاورن جي قالب ۾ بند ٿي چڪي هئي.

سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جو اثرائتو پرچار ان کان چار سؤ ورهيه پوءِ، ٻي صدي عيسويءَ ۾ ڪوشان گهراڻي جي دور ۾ شروع ٿيو. عيسوي سنه ۵۰ ڌاري، ڪوشان شاهه ڪَنشڪ، جي ڏينهن ۾، اشوڪ جي خالص ٻُڌمَتي 'هينايَن'، تي 'مَهاين' پنٿ غالب پيو، جنهن موجب ظاهري ڪرياڪرم ۽ پاڻ پُوڄائڻ زور ورتو. مهاتما ٻُڌ جي ذاتي وسلن ۽ تڪَبن، توڙي سندس آستانن ۽ تڪين تي پُوڄا واسطي ٿُلُ ۽ دَقل (stupa)، منارا ۽ مندر بنيا. اهي ٿُلُ ۽ دقل مهاين پنٿ جا نمايان نشان هئا. سنڌ ۾ ٻُڌڪا تَڪر، مير رُڪن جو ٿُلُ، ڏيپر گهانگهري جو ٿُلُ، ڪاهُوءَ جي دڙي ۽ موئن جي دڙي جا ٻُڌڪا مندر، انهيءَ مهاين پنٿ جا پڪا ثبوت آهن. سنڌ جي مهاين پنٿ جو پرچار شايد ڪنشڪ جي ڏينهن ۾ شروع ٿيو هجي؛ مگر گمان غالب آهي ته هن پنٿ، سنڌ ۾ ڪنشڪ جي ٽين پيڙهيءَ جي حاڪم 'واسوديو' جي ڏينهن ۾ اٽڪل ٻيءَ صديءَ ڌاري زور ورتو*. واسوديو جا جيڪي سِڪا 'موئن جي دڙي' جي مٿين سطح واري 'ٻڌ-ڪنبرات'

* واسوديو جي حڪمرانيءَ جو عرصو مبهم آهي: ڪن سندس حڪمرانيءَ جو دور پهرين صدي عيسوي ڄاڻايو آهي، ته ڪن وري ڏيڍ سؤ سال ڪن پوءِ.

مان لڏا آهن، تن موجب سنڌ ۾ ڪوشاني سياسي اقتدار (جنهن تي ٻڌ مذهبي پرچار جو گهڻو دارومدار رهيو) جو زمانو ’ٻي صدي عيسوي‘ قرار ڏيئي سگهجي ٿو.

جيڪڏهن مهاين پنٿ جو پرچار پالي پراڪرت ۾ تسليم ڪجي، ته چئي سگهجي ٿو ته پالي پراڪرت جو اثر سنڌ جي ٻوليءَ تي اٽڪل ٻي صدي عيسويءَ کان شروع ٿيو. مگر سوال آهي ته جنهن پالي محاوري ۾ اهو پرچار ٿيو، ان جي لساني ڪيفيت ڪهڙي هئي؟ اسان مٿي بيان ڪيو آهي ته اشوڪ جي شهباز ڳڙهي-مانسهره وارين لکيتن مان معلوم ٿئي ٿو ته ٢٥٠ ورهيه قبل مسيح ڌاري، پالي پراڪرت مقامي محاورن جي قالب ۾ تبديل ٿي چڪي هئي. ان کان چار سؤ ورهيه پوءِ، پالي جي انهن مقامي محاورن ۾ ويتر وڌيڪ تبديل آئي هوندي. گويا، جڏهن پالي ٻولي خود پنهنجي آخري پراڪرتي دور مان لنگهي رهي هئي ۽ ان جا محاورا (dialects) مڪاني ٻولين سان خلط ملط ٿي پنهنجي اصليت وڃائي رهيا هئا، ان وقت جي ڪنهن ’مخلوط پالي محاوري‘ ۾ مهاين پنٿ جو پرچار سنڌ ۾ ٿيو. انهيءَ جو ثبوت، ڪنشڪ جي دور جي هڪ پالي عبارت مان ملي ٿو، جا هڪ ٽامي جي ٽالهيءَ تي اُڪريل آهي. اها ٽالهي سنڌ جي اُڀاڻين نزديڪي حدن اندر يعني ته بهاولپور کان سورنهن ميل ڏکڻ-اولهه طرف ٻڌ جي جهوني مندر ”سئي وهار“ جي کنڊرن مان هٿ آئي آهي*. ان عبارت جو سول مقصد

* ڪتبي واري اها ٽالهي اول جي. ييٽس (G. Yeates) کي فبروري ١٨٦٩ع ۾ ملي، جا پوءِ ميجر سٽبس (Stubbs) هٿ ڪري سر بيلي (Sir. E. C Bailey) ڏانهن ڪلڪتي موڪلي، جتي سنه ١٨٧٠ع ۾ ”ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال“ جي ’جرنل‘ ۾ ان تي هڪ مضمون شايع ٿيا. اصل ٽالهي ٣٠ انچ چورس آهي، جنهن جو ننڍو عڪس ’ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال‘ جي جرنل (جلد- ٣٩، پليٽ نمبر ٢) ۾ شايع ٿيو. اهوئي اصلي عڪس هت دوباره ڇاپيو ويو آهي. (ڏسو عڪس نمبر١).

SUË VIHAR INSCRIPTION.

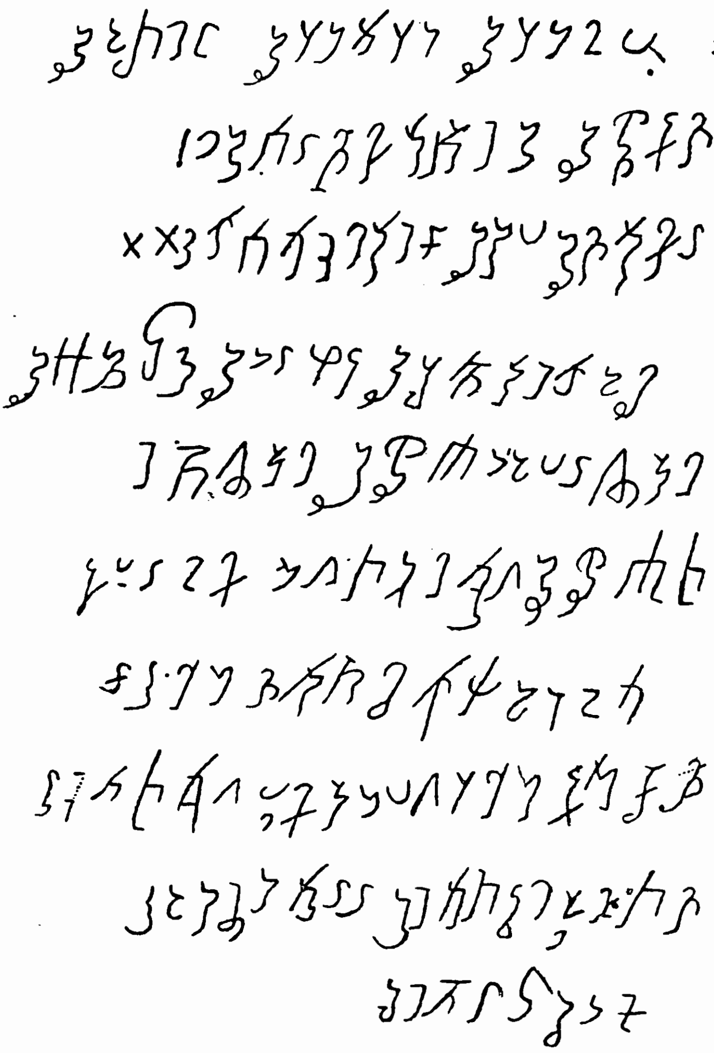

A. F. R. Hoernle   Scale 4 to 10 of original.   W. Griggs Photo-lith.

[۲] سئي وهار، مان لڌل ’ ٻختي ڀالي‘ ڪتبو، صاف صورتخطيءَ ۾ لکيل.

Original Pâli.

[1]) महाराजस्य राजातिराजस्य देवपुत्रस्य कानिष्कस्य संवत्सरे एकादशे म [11] दइसिकस्य मसस्य दिवसे अठ-विशे दि २८ [2]) भत्र दिवसे भिक्षुस्य नागदत्तस्य संख्याकटिस्य आचार्यदम-त्रात शिष्यस्य आचार्यभवप्रशिष्यस्य यर्हि अरोपयतो इह दमने [3]) विहारस्वामिनि उपासिका बलनंदि कुटुम्बिनि बलजय मता च इमं यष्टिप्रतिष्टनं करत्रं च अनुपरिवर दवेति सर्वसत्वनं [4]) हितसुखय भवतु ॥

Corrected Pâli.

[1]) महाराजस्य राजातिराजस्य देवपुत्रस्य कानिष्कस्य संवत्सरे एकादशे म [11] दइसिकस्य मासस्य दिवसे अठा-वीशे दि २८ [2]) भत्र दिवसे भिक्षुस्य नागदत्तस्य संखाकटिस्य आचार्यदम-त्रात शिष्यस्य आचार्यभवप्रशिष्यस्य यट्ठि आरोपयतो इह दमने [3]) विहारस्वामिनी उपासिका बलनंदि कुटुम्बिनी बलजया माता च इमं यट्ठिपतिठानं करत्रं च अनुपरिवारं ददाति सर्वसत्वानं [4]) हितसुखाय भवतु ॥

Sanskrit.

[1]) महाराजस्य राजातिराजस्य देवपुत्रस्य कानिष्कस्य संवत्सरे एकादशे म [11] दइसिकस्य मासस्य दिवसे अष्टा-विंशे दि २८ [2]) अत्र दिवसे भिक्षोर् नागदत्तस्य सांख्याकृतिनो आचार्यदम-त्रातशिष्यस्य आचार्यभवप्रशिष्यस्य यष्टिं आरोपयत इह दमने [3]) विहारस्वामिनी उपासिका बलनन्दी कुटुम्बिनी बलजया माता च इदं यष्टिप्रतिष्ठानं करत्रं च अनुपरिवारं ददाति सर्वसत्त्वानां [4]) हितसुखाय भवतु ॥

Rangasvami Transliterations.

New.

[1]*Maharajasya rajatirajasya devaputrasya Kanishkasya samvatsare ekadase sam 11 daisikasya masasya divase athavise di 28, [2]atra divase bhikshusya Nagadatasya samkhakatisya acharya-Damatrata-sishyasya acharya-Bhava-prasishyasya yathim aropayato iha damane [3]vihara-svamini upasika Balanandi kutumbini Balajaya mata cha imam yathipratithanam karatram cha anupari-varam dadati; sarvasatvanam [4]hita-sukhaya bhavatu.*

Prof. Dowson's.

[1]*Maharajasa Rajatirajasa Devaputrasa Kanishkasa samvatsare ekadase Sam 11 Daisikasa masasa divase athavisati 28, [2]Atra . . ca-se Bhikhusa Nagadatasa Sakhabhatisa Acharyadamatajasisasa Acharya Bhavepasisasa athin aropayata, iha dakhani [3]vihara-svamini Upasika Balanandi Bhajabina bala-jaya mata cha imam ya[illegible] prabha . . . . [illegible] . . . . raneparivarana dadatu sarvasatvanam. [4]Hirasakhina kartam.*

Sir E. C. Bayley's.

[1]*Maharajasa rajatirajasa devaputrasa Kanishkasa samvatsare ekadase 11 Daisikasa masasa divase ecadasamah 19. [2]Atra [illegible] sa bhikhusa Nagadatasa Bhakhabhatisa Achhayadamatata sishtasa achhaya bhavapasishtasa yati aropayata iha damane [3]Vihara svamine upasika ana[illegible]da. Sata si . . . bajaya ma-tata chha [illegible] ripata, anupatrima [illegible] tata, dadati sarva bu-dha . . [4]Straso sukhaya [illegible]*

Translation.

New version.

[1] On the 28th day of the month Daisios, in the 11th year of the great king, the Over-king of kings, the son of the gods, Kanishka:

[2] On the specified day, to the mendicant Nâgadatta, learned in the Sâṁkhya (*philosophy*), the disciple of the Âchârya Damatrâta, the disciple of the disciple of the Âchârya Bhava, putting up his staff (or pillar), here [3]the owner of the Dâmana Vihâra, the female lay devotee Balanandi, (*who is*) full of penances, and Balajayâ, her mother, give a shrine for the staff and the customary accessories.

[4] May it be for the health and wealth of all beings.

Prof. Dowson's.

[1] On the 28th of the month Dæsius, in the 11th year of the great king, king of kings, son of the gods, Kanishka.

[2] Herein in the ? are deposited the necklaces (rosaries) of the mendicant Nagadata, of Sakhabhati, of the disciple of the Âchârya Damastaja (and) of the disciple of the Âchârya Baveja.

[3] The patron of this Southern-vihâr, the lay-devotee Balanandi, the bannerbearer? for his own merit and that of his children, wife, and mother (supplies) . . . . this shrine and vessel

[4] as a protection for all (the relics). Hira-sakhi delt. . .

Sir E. C. Bayley's.

[1] On the 19th day of the month Daïsik, in the 11th year of the divinely descended king, king of kings, Kanishka:

[2] For the religious benefit of Bhaṣabhâlisa, the good, the excellent mother, and of the good and pre-excellent brother of Atreshwara of Nagaṇâta, the religious mendicant, (this) for the holy lord the Vihar, this worshipper gives; turned back from his maternal (virtue?) fallen away from his ancestral . . . . .

[4] May it be for a cause of happiness to all Buddhism?

[۳] 'سئي وهار' مان لڌل 'بختي پالي' ڪتبي جون ٽي جدا پڙهئيون ۽ انگريزي ترجما.

غالبًا هيءُ آهي تہ "دَمن وِهار" مندر جي هڪ پوڄارڻ مائي 'بال نَندِي' ۽ سندس ماءُ مائي 'بال جَيَہ' مهاراڄ ڪنشڪ جي حڪمراني جي ٻارهين سال جي 'دائسيس' مهيني جي ٢٠- تاريخ 'سُئي وِهار' مندر جي ڀڪشو گياني 'ناگدت' کي ڀيٽا ڏني. خاص غور طلب ڳالهہ هيءَ آهي تہ اها عبارت نج پالي ۾ نہ، پر ان جي "بُختي محاوري" (Bacterian Pali) ۾ لکيل، آهي. ٻن عالمن سر بيلي ۽ پروفيسر ڊائوسن، جي راءِ موجب هن ڪتبي ۾ مقدوني مهيني 'ڊائيسيس' (Daesius or Daisios) جو نالو چٽو معلوم ٿئي ٿو، جو غالباً بختي يونانين ذريعي رائج ٿيو. ڊاڪٽر هارنلي هن ڪتبي جي ٻولي کي' آريائي پالي، ڪري ڄاڻايو آهي. ٻهاولپور گزيٽيئر ۾ اڳين تحقيق جي بناءَ تي، ان کي 'بختي پالي جو ڪتبو' تسليم ڪيو ويو آهي*.

* پهريائين پروفيسر ڊائوسن (Dowson) ۽ سر بيلي (Sir. E.C. Bailey) هن عبارت کي سنہ ١٨٧٠ع ۾ پڙهيو ۽ ان جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو. پروفيسر ڊائوسن جو ترجمو ۽ ڪتبي بابت تفصيل "جرنل آف دي رائل ايشياٽڪ سوسائٽي" (جلد-٦.N.S، سنہ ١٨٧٠ع، ص ص ٤٩٧-٥٠٢) ۾ شايع ٿيو ۽ سربيلي جو ترجمو" جرنل آف ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال" (جلد-٣٩، سنہ ١٨٧٠ع، ص ص ٦٥-٧٠) ۾ ڇپيو. ان بعد ڊاڪٽر هارنلي (A.F. Rudolf Harnle) اهو ڪتبو پڙهيو، جو بمبئي مان شايع ٿيندڙ "انڊين اينٽيڪئيري" (Indian Antiquary)، ماه نومبر ١٨٨١، ص ص ٣٢٤-٣٣١، ۾ پروفيسر ڊائوسن ۽ سربيلي جي پڙهڻين سان گڏ شايع ٿيو، جنهن جو عڪس هت ڇاپيو ويو آهي ٿو (ڏسو عڪس ٣). ڊاڪٽر هارنلي مهيني جو نالو "Daisika" پڙهيو آهي جو مقدوني مهينو 'Daisios' (مئي-جون) سمجهڻ گهرجي. ڊاڪٽر هارنلي جي راءِ ۾، ڪتبي ۾ ڏنل مهيني جو نالو 'مغربي پالي محاوري' جي زير اثر اصل مقدوني مهيني جي نالي مان بدليو آهي. بهاولپور گزيٽيئر ۾ هن ڪتبي کي "بختي پالي جو ڪتبو" تسليم ڪيو ويو آهي (ڏسو بهاولپور رياست جو گزيٽيئر، پنجاب جي رياستن جي گزيٽيئر سلسلي جو جلد ٦ - الف، لاهور، ١٩٠٨ع، ص ٣٨٤).

بهرحال سنڌ جي حدن اندر، پوئين پراڪرتي دور جو اهوئي ڪتبو هٿ آيو آهي، جو پالي جي ڪنهن مقامي محاوريَ ۾ آڪريل آهي. سنسڪرت جو ڪوبہ ڪتبو يا ڪابہ قديم لکيت سنڌ جي ڪنهن بہ ڀاڱي مان ايستائين دستياب نہ ٿي آهي. انهيءَ بناء تي چئي سگهجي ٿو تہ سنسڪرت جو اثر، جيڪو هن پالي محاوري جي واسطي سان سنڌي ٻوليءَ تي پيو هوندو، سو اڪثر 'دخيل لفظن' جي صورت ۾؛ ڇو تہ پاليءَ جو مخلوط پراڪرتي محاورو صرف - نحو جي لحاظ سان بذات خود سنسڪرت کان گهڻو پري هٽي چڪو هوندو. البت سنسڪرت مان مشتق (derived) الفاظ جنهن بہ صورت ۾ 'سنڌ جي ٻوليءَ' ۾ جذب ٿيا، سي سر زمين سنڌ ۾ ساڳيءَ صورت ۾ باقي رهيا، ۽ اڄ تائين باقي آهن. غالباً پاليءَ محاوري جي ذريعي سنسڪرت جا ڪافي الفاظ سنڌ جي ٻوليءَ ۾ داخل ٿيا. سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جو 'مهاين پنٿ' رائج هو، ۽ جيئن تہ مهاين پنٿ سنڌ ۾ ٻي صدي عيسويءَ کان وٺي ستين صديءَ جي آخر تائين جاري رهيو، انهيءَ ڪري سمجهجي ٿو تہ هن عرصي ۾ ئي سنڌ جي ٻوليءَ کي ٻڌ وارن جي پوتر زبان پالي ذريعي سنسڪرت مان مشتق لفظن جو وڏو ذخيرو مليو.

بين حڪمران قومن جي ٻولين جو اثر. پالي پراڪرت جو اثر سنڌي ٻوليءَ تي خاص طرح مذهبي پرچار رستي پيو؛ ڇو تہ ڪوشان گهراڻي جو سياسي اقتدار سنڌ تي ڪو ٿوروئي وقت رهيو. سياسي اقتدار ذريعي حڪمرانن جي ٻوليءَ جو رعيت جي ٻوليءَ تي گهڻو ڪجهہ اثر پوي ٿو. هن ساڳئي دور جي سياسي تاريخ ڏيکاري ٿي تہ پاليءَ کان وڌيڪ ايراني، يوناني، ترڪي ۽ داردي گالهائيندڙ قومن جو سنڌ تي سياسي غلبو رهيو. هيٺ انهن ٻولين جو عرصيوار خاڪو ڏجي ٿو، جن جي ڳالهائيندڙن جو سنڌ تي سياسي اثر رهيو.

ٻولين جو عرصيوار خاڪو

آڳاٽي ايراني ٻوليءَ جو اثر	٥٢٠–٥١٥ قبل مسيح، فتح دارا ٥– صدي ق۰ م ۴– صدي ق۰ م
يوناني ٻوليءَ جو اثر	٣٢٥–٣٢٦ قبل مسيح، فتح سڪندر ٣– صدي ق۰ م ٢– صدي ق۰ م ١٩٥–١٥٠ قبل مسيح، بلخ جي يوناني حاڪمن جي فتح
ترڪي ۽ داردي ٻولين جو اثر	١٥٠–١٢٠ قبل مسيح، ساڪا ۽ سٿين جون ڪاهون ١– صدي ق۰ م
پالي پراڪرت جو اثر	۴٠–٥٠ مسيحي، ڪوشان شاهه ڪنشڪ
ترڪي ۽ داردي جو اثر	١٠٢/١٦٠–٢٠٠ م، پارٿين جون ڪاهون ٢– صدي م
پوئين ايراني ٻوليءَ جو اثر ترڪي ۽ ايرانيءَ جو اثر	ساساني تسلط ٣– صدي م ۴– صدي م۰ هياطله ۴٧٠–۴٨٠ م، سفيد هڻ ٥– صدي م ٥٣١ م، خسرو نوشيروان
ملڪي ٻوليون	٦– صدي م، راءِ گهراڻو ٧– صدي م، برهمڻ گهراڻو

هاڻي سوال آهي ته هن سڄي قديم دور جي تاريخي ۽ لساني ماحول جو سنڌ جي ٻوليءَ تي ڪهڙو ۽ ڪيتري قدر اثر پيو؟

سنڌ جي قديم تمدن جي زبان غالباً سامي - صفت هئي. ان تي جي اوائلي اثرات پيا، سي خاص طرح ايراني زبان جا، ۽ بعد ۾ داردي زبانن جا؛ سنسڪرت جو اثر دير سان پالي محاوري جي واسطي سان پيو؛ مگر انهيءَ ساڳئي عرصي ۾، مغربي ۽ شمالي زبانن- جهڙوڪ ايراني، يوناني، ترڪي ۽ داردي- جو به اثر پيو. انهن اثرات جي علاوه سنڌ جي ٻوليءَ جي ذاتي اصليت خواه تاريخي حقيقت، سنسڪرت ۽ ان جي پراڪرت ٻولين کان بلڪل نياري هئي؛ انهيءَ ڪري ئي 'سنڌ جي ٻولي' ٻين پراڪرت ٻولين جي ڀيٽ ۾ هڪ نرالي نوعيت ورتي. ٻيون پراڪرت ٻوليون، جي پنهنجي ٻئي ارتقائي دور مان گذري وڏيڪ بگڙيون، انهن ٻولين کي آڳاٽن نحوين "اپڀرنش" سڏيو- يعني 'معيار کان ڪريل'. انهن نحوين جي پرک جو معيار هو 'سنسڪرت سان مناسبت'؛ مگر سنڌ جي ٻولي، جا پنهنجي اصلي سنجٽ ۽ سڻاء ۾ نرالي هئي، ۽ جنهن تي هندستاني پراڪرتن جي ڀيٽ ۾ مغربي ۽ شمالي ٻولين جا اثر زياده پيا هئا، سا انهيءَ معياري پرک موجب ته گهڻو گهڻو بگڙيل هئي؛ انهيءَ ڪري ڪن محققن جي چوڻ موجب، جنهن ٻوليءَ کي انهن نحوين "وراچڊ اپڀرنش" يعني 'گهڻو گهڻو بگڙيل' سڏيو، سا 'سنڌ جي ٻولي' هئي. حقيقت ۾ 'وراچڊ اپڀرنش' جو اطلاق به سنڌ کان گهڻو مٿي اُتر واري خطي جي ڪنهن ٻوليءَ تي هئڻ گهرجي، ۽ نه سنڌ جي ٻوليءَ تي؛ ڇاڪاڻ ته 'وراچڊ اپڀرنش' جي اصطلاح ۾ به 'سنسڪرتي مناسبت' ملحوظ آهي. سنڌ جي ٻوليءَ جو ته معيار ئي انوکو هو، انهيءَ ڪري پراڪرت وياڪرڻ جي جوڙيندڙ، 'مارڪنڊيه' جو قول ته "وراچڊ کان به سنڌ جي ٻولي گهڻو ڦريل آهي"، زياده وزندار ۽ قابل غور آهي. انهيءَ قول جي تائيد لاء هڪ اهم ثبوت موجود آهي- مثلاً 'وراچڊ اپڀرنش' ۾ 'س' جو اُچار ڦيرائي

’ش‘ ڪندا هئا، مگر سنڌ جي ٻوليءَ ۾ وري ’ش‘ جو اچار قيرائي ’س‘ ڪندا هئا. سنڌ جي ماڻهن جي اها انوکي لساني خصوصيت پوءِ به ڪافي دير تائين باقي رهي، جيئن ته ”شاعر ابو عطا سنڌي“ جي اڳيتي ڏنل مثالن مان ظاهر ٿيندو.

سنسڪرت، پراڪرت ۽ اپڀرنش. ’سنڌي ٻولي‘ جي تاريخي حيثيت کي سمجهڻ لاءِ، سنسڪرت، پراڪرت ۽ اپڀرنش جي باهمي رشتي کي پڻ صحيح معنيٰ ۾ سمجهڻ ضروري آهي: چاڪاڻ ته عموماً ائين چاتو ويو آهي ته سنڌي اپڀرنش مان نڪتي آهي، اپڀرنش پراڪرت مان ۽ پراڪرت وري سنسڪرت مان. انهيءَ سلسلي ۾ هيٺيان نتيجا، جي انهن ٻولين جي اڳاڻن معتبر ڏيهي هندو، ٻڌ ۽ جين عالمن توڙي کن پرڏيهي عالمن جي نظرين مطابق آهن، سي ڌيان ۾ رکڻ ضروري آهن: (١) کن اڳاڻن هندو عالمن جي خيال ۾ اپڀرنش ٻولي، پراڪرت مان نڪتي ۽ پراڪرت سنسڪرت مان نڪتي. هيمچندر، مارڪنڊيہ، ڏنڊِڪَ ۽ ٻين جي لکيتن مان اهوئي نتيجو نڪري ٿو. انهن عالمن هن ٻرعظيم جي کن ’ادبي ٻولين‘ کي ’پراڪرت‘ سڏيو آهي ۽ انهن جو ’بنياد‘ (پْراڪْرتَ، پْرڪرتِ = جزو، بنياد) سنسڪرت کي ڪري مڃيو آهي. مگر ٻين اڳاڻن هندو، ٻڌ توڙي جين عالمن جي راءِ هن جي برعڪس آهي ۽ پڻ موجوده علمي تحقيق هن نظريي کي هميشه لاءِ رد ڪري ڇڏيو آهي. اول ته هندو عالمن مان ’وَرَرُشِي‘ ۽ ٻين نحوين ۽ اديبن، اپڀرنش کي ’پراڪرت‘ مان نڪتل ڄاڻ، پر پراڪرت دفعي جي ٻولي ئي ڪري نه مڃيو آهي. انهن جي راءِ ۾ سنسڪرت، پراڪرت ۽ اپڀرنش ٽي جدا قسمن جون ٻوليون آهن. ’ڏَنڊِن‘ به انهن عالمن مان آهي جو چوي ٿو ته ’اڳاڻا ادبي ڪتاب چئن جدا ٻولين- سنسڪرت، پراڪرت، اپڀرنش ۽ مِشْر (گڏيل ٻوليون)- ۾ لکيل آهن.‘ هو کن ادبي ڪتابن لاءِ ڪم آيل آڀيرن جي ٻولي کي ’اپڀرنش‘ جي دفعي ۾ شمار

ڪري ٿو. اهي عالم 'شاسترش' يا 'رسالن' ۾ استعمال ٿيل جا ۽ ٻولي سنسڪرت کان نرالي آهي، ان کي 'اپڀرنش' ڪري ٿا ليڪين. 'واگڀٽ' توڙي 'رُدرَٽ' ٻئي اپڀرنش جا ٻه قسم مڃين ٿا، جن مان فقط هڪ جو بنياد 'پراڪرت' چاٿائين ٿا، پر ٻيءَ کي 'ديس ڀاشا' يا عوامي ٻولي تسليم ڪن ٿا. (٢) ٻيو ته هندو عالمن کان سواءِ ٻڌ وارن جي روايتن مطابق پڻ سنسڪرت، پراڪرت ۽ اپڀرنش جداگانه ٻوليون آهن. مثلاً اتر هندستان جي ٻڌن جي لکيل روايتن مطابق، مهاتما ٻڌ جي مرتيهي کان هڪ سؤ سورهن سال پوء، چار 'ستهوير' ٿيا جي چئن جدا ذاتين مان هئا، ۽ چار جدا ٻوليون - سنسڪرت، پراڪرت، اپڀرنش ۽ پئشاچي - ڳالهائيندا هئا. (٣) ٽيون ته 'جين وارن' جي نظرين مطابق پڻ 'پراڪرت' سنسڪرت مان نڪتل ناهي. اهو ثابت ٿي چڪو آهي ته 'اَرد ماگڌي' (جنهن کي آڳاٽن ڏيهي نحوين 'آرش' يا 'آرشم' سڏيو آهي) جنهن ۾ مهاتما جين پرچار ڪيو، سا سيني پراڪرت ٻولين ۾ نهايت مکيه ۽ اهم آهي. جين عالمن جي راءِ ۾ 'اردماگڌا' سڀ کان آڳاٽي بلڪ سيني ٻولين جو مول آهي. 'نامِسڌ' عالم، 'رُدرَٽ' جي 'ڪاويالنڪار' بابت لکندي چوي ٿو ته 'اردماگڌا' مان ئي ماڳ مڪان جي فرق ۽ نحوي ڦير گهير سان پوءِ سنسڪرت ۽ ٻيون ٻوليون نمودار ٿيون. ٻين نحوين جي لکيت مان پڻ انهيءَ راءِ جي پٺڀرائي ٿئي ٿي. خود هيمچندر چوي ٿو ته، جهين سُوترن جي ٻولي 'آرش' متعلق سندس سڀ ڏنل قاعدا مستثنات (Exceptions) جا محتاج آهن. 'تِرِوڪرم' پڻ 'آرش' کي پنهنجي گرامر کان مُستثنيٰ ڪيو، ڇاڪاڻ ته سندس ويچار موجب اها بذات خود هڪ جداگانه ٻولي آهي ۽ سنسڪرت ان جو سرچشمو ناهي. (٤) چوٿون ته موجوده علمي تحقيق پڻ انهيءَ نظريي کي هميشه لاءِ رد ڪري ڇڏيو آهي ته ڪو 'پراڪرت' يا 'پراڪرت ٻوليون' سنسڪرت مان

نڪتل آهن. پراڪرت جي مطالعي ۽ تحقيق ۾ 'پشيل' (R. Pischel) ۽ 'سينارٽ' (Senart) جو درجو مٿاهون ڪري مڃيل آهي. پشيل جي راءِ ۾ مڙني پراڪرتن جو سرچشمو آڳاٽا عام مقبول محاورا (Popular dialects) آهن ۽ پيو ته هندستان جون جملي 'نيون ٻوليون' سنسڪرت مان نڪتل نه آهن(١).

اپڀرنش ۽ سنڌي جو تعلق. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخي ۽ خصوصي حيثيت کي سمجهڻ لاءِ 'اپڀرنش' ۽ سنڌي جي لاڳاپي واري نظريي کي صحيح طور سمجهڻ پڻ ضروري آهي؛ انهيءَ سلسلي ۾ اول اهو ڄاڻڻ ضروري آهي ته 'اپڀرنش' ڪنهن هڪ خاص ٻوليءَ جو مخصوص نالو ڪونهي، بلڪ ساڳئي سلسلي جي ڀاشائن جو مجموعي نالو آهي: يعني ته ڪابه اها ڀاشا يا ٻولي، جا سنسڪرت جي صحيح معيار کان هٽيل هجي. انهيءَ لحاظ سان 'اپڀرنش' بر عظيم پاڪ - هند جي عام مقبول زبانن جو نالو آهي(٢). هيمچندر ۽ مارڪنڊيه، جي پراڪرت جي نحوين ۾ خاص درجو رکن ٿا، تن ٻنهي اپڀرنش بابت لکيو آهي. هيمچندر (١٠٨٨-١١٧٢) آڳاٽو نحوي آهي ۽ هن پنهنجي گرامر "سدّه هيمچندر" ۾ 'اپڀرنش' کي هڪ

---

(١) تصديق لاءِ ڏسو، پشيل جو "پراڪرت ٻولين جو تقابلي گرامر"، جرمن مان انگريزي ترجمو، دهلي، ١٩٥٧ع، ص ص ٦—٧

I agree with SENART that all the Prakrits go back to popular dialects as their source and their, all essential elements originally dereloped from the living speeches (p.7.). This Sanskrit was not the basis of the Prakrit dialects (p.4)- The fact that all the new Indian languages do not go back to Sanskrit today needs no more proof (p.6). (R. Pischel: *Comparat:ve Grnmmar of the Prakrit Languages*, translated from the German by Subhadra Jha, Motilal Banarasidass publishers, Delhi *1957*, pp.6-7).

(٢) تصديق لاءِ ڏسو پشيل جو "پراڪرت ٻولين جو تقابلي گرامر"، انگريزي ترجمو، دهلي ١٩٥٧ع، ص ٣١.

مجمل نالي طور استعمال ڪيو آهي. اپڀرنش بابت سندس ذنل قاعدا ڏيکارين ٿا تہ ڪيئي عام مقبول زبانون ان ۾ شامل آهن. سندس چوٿين نمبر قاعدي موجب، اپڀرنش ۾ ڪَ، کَ، تَ، ٿَ، پَ، ڦَ اُچار اڪثر ڦري گَ، گھَ، دَ، ڌَ، بَ، ڀَ ٿين ٿا. انهي قاعدي جي بناء تي سنڌي کي 'اپڀرنش' دفعي جي ٻولي ثابت ڪرڻ مشڪل آهي. مارڪنڊيہ هڪ نامعلوم مصنف جي حوالي سان سڀيون ساريون ستاويھ ٻوليون 'اپڀرنش' جي دفعي ۾ شمار ڪري ٿو. مارڪنڊيہ 'اپڀرنش' جا ٽي قسم ڄاڻايا آهن: هڪ 'ناگَرُ'، جا سڄني ۾ مکيہ آهي؛ ٻي 'وُراچَڊَ' جا ناگر مان نڪتي ۽ سنڌ ۾ جنم ورتائين "سنڌو-ديشڀي- ڀوو وُراچَڊَ وِڀِڀِرَ نِشَيہ"؛ ٽين 'اُپَناگر' جا 'ناگر' ۽ 'وراچڊ' جي سنگم مان اُسري. مارڪنڊيہ جي انهيءَ نظريي جي بناء تي- تہ 'وراچڊ' سنڌ ۾ آسري- اڪثر ائين سمجهيو ويو آهي تہ موجوده سنڌي 'وراچڊ' مان نڪتي ۽ وراچڊ اپڀرنش مان. حالانڪ انهيءَ نظريي جي بناء تي صرف ايترو چئي سگهجي ٿو تہ 'وراچڊ' سنڌ ۾ آسري، ۽ اها 'ناگر' مان نڪتي؛ جيڪا 'اپڀرنش' قسم جي ٻولي هئي. اهو محض هڪ گماني نتيجو آهي تہ سنڌي 'وراچڊ' مان نڪتي؛ مگر انهيءَ قسم جي نتيجي لاء ڪوبہ بنيادي علمي دليل ڏي نٿو سگهي. خود مارڪنڊيہ جو ذنل دليل غور طلب آهي: 'وراچڊ' جي هڪ لغوي خصوصيت مارڪنڊيہ اِها ٻڌائي ٿو تہ ان ۾ 'ج' ۽ 'چ' اُچارن اڳو 'ي' جو اُچار اُسريو. سنڌي ۾ حرف 'ج' جي اڳو 'ي' جي اُچار اُسرڻ جو گمان نڪري سگهي ٿو، جيڪڏهن اسان 'ج' جي اڳو توڙي پويان 'ي' کي ملائي 'يج' يا 'جيہ' کي 'ج' جي برابر سمجهون. پر 'چ' جي اڳو توڙي پويان 'ي' جي اُچار اسرڻ جو سنڌيءَ ۾ ڪوبہ نشان نٿي ڪونهي. مارڪنڊيہ جا هڪ ٻي خصوصيت ٻڌائي آهي سا آهي: 'شَ' ۽ 'سَ' اچارن جي بدلجي وڃڻ نئين اچار ٻنجڻ

جي، مگر اها ساڳي خصوصيت هو 'ماگڌي' لاءِ پڻ بيان ڪري ٿو، ۽ هڪ ٻئي نحوي 'پيرتوي ڏَر' اها خصوصيت وري 'سَنڪار' ٻوليءَ جي ڄاڻائي آهي؛ جنهن جي معنيٰ ته اها 'وراچڊ' سان مخصوص ڪانهي. اسان اڳتي هلي شاعر "ابو عطا" واري مثال ۾ 'س' ۽ 'ش' اُچارن جي بدلجڻ جي خصوصيت جو ذڪر ڪنداسون، پر جيئن ته اها لغوي خصوصيت سنڌي لاءِ مخصوص ناهي پر ٻين ٻولين ۾ پڻ آهي، انهيءَ ڪري ان مان 'سنڌي' جو 'وراچڊ' سان نڪرڻ جو مستقل دليل ملي نٿو سگهي. آخر ۾ خاص توجهه طلب ڳالهه هيءَ آهي ته مارڪنڊيه ڪَوِينڌر پنهنجو ڪتاب 'پراڪرت سرو سو' سنڌ ڪان سوين ڪوهه پري، اوڀر هندوستان ۾ اوڙيسا ۾ لکيو، جنهنڪري مغربي هندوستان جي ٻولين بابت سندس راءِ کي ايترو وزن ڏئي نٿو سگهجي. ٻيو ته مارڪنڊيه ڪو ٻهه آڳاٽو نحوي ڪونهي. هن پنهنجو ڪتاب راجا 'مڪند ديو' جي حڪمرانيءَ ۾ لکيو، جنهن جو سال ڪن محققن ١٦٦٤ع تسليم ڪيو آهي، مگر ڪن ٻين محققن جي راءِ موجب مارڪنڊيه بهرصورت ١٥- صدي عيسوي جي پهرين پنجويهن سالن بعد ٿي گذريو، يعني ته ١٤٢٥ع بعد ٿي گذريو. سنڌ ۾ اهو سمن جي بادشاهيءَ جو پويون دور هو، جنهن وقت اسان کي سنڌي ٻولي جو شعر 'بيتن' جي مڪمل صورت ۾ ملي ٿو. نه فقط ايترو پر مارڪنڊيه واري عرصي کان گهڻو اڳ ۽ سمن جي دور جي شروعات جا بيت پڻ ملن ٿا، جن ۾ موجوده 'سنڌي ٻولي' پنهنجي مڪمل صورت ۾ نظر اچي ٿي (١)؛ بلڪ ان کان به ڪافي اڳ سومرن جي پوئين دور جي ٻوليءَ جا خدوخال پڻ 'ڳاهن' جي صورت ۾ چٽا نظر اچن ٿا (٢). جيڪڏهن موجوده سنڌي ٻولي 'وراچڊ' مان نڪتي هوندي ته اها سومرن جي اوائلي دور ۾ يا ان کان اڳ نڪتي هوندي؛ مگر هيمچندر سومرن جي دور جي شروعات جو نحوي

(١) ڏسو باب چوٿون. (٢) ڏسو باب ٽيون.

آهي، پر هن صرف 'اپڀرنش' جو ذڪر ڪيو آهي ۽ 'وراچڊ' جو نالو به ڪو نه ڪنيو آهي.

'اپڀرنش' جي لغوي ۽ تاريخي حيثيت. آخر ۾ 'اپڀرنش' جي صحيح لغوي ۽ تاريخي حيثيت کي وري به سامهون رکڻ ضروري آهي. انهيءَ سلسلي ۾ 'پيشيل' جو مٿي نقل ڪيل تحقيقي نظريو نهايت ئي اهم آهي: يعني ته 'اپڀرنش' انهن پاڻائن جو مجموعي نالو آهي، جي سنسڪرت جي صحيح لغوي معيار کان هٽيل هيون. اصولاً اهي عام مقبول عوامي ٻوليون هيون، جي سڌيون سڌو سنسڪرت مان نڪتل نه هيون، ۽ انهيءَ ڪري صرف ۽ نحو توڙي لغت جي اعتبار سان سنسڪرت جا قاعدا انهن سان لڳي نه ٿي سگهيا: اهي اهڙيون 'پراڪرتون' هيون، جن جو سرچشمو سنسڪرت کان اڳ واري ڪا عوامي زبان يا زبانون هيون، جن کي 'پهرين-پراڪرت' (Proto - Prakrit) يا 'ويدي ڀاشا' (Vedic Language) جي دفعي ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. موجوده لغوي تحقيق پڻ اِهو ثابت ڪيو آهي ته 'اپڀرنش' دفعي جي ٻولين ۽ 'ويدي ڀاشا' ۾ ڪافي هڪجهڙايون آهن *. انهيءَ حقيقت جي اعتبار سان البت 'سنڌي' کي 'اپڀرنش' دفعي جي ٻولي شمار ڪري سگهجي ٿو، ۽ اسان هن کان اڳ پنهنجي مستقل لغوي دليلن جي بناء تي پڻ انهيءَ نظريي تي پهتا آهيون ته سنڌيءَ جو تاريخي رشتو سنسڪرت کان اڳ واري ڪنهن عام مقبول 'پروٽو-پراڪرت' سان ملي ٿو.

نتيجا:

مٿين تجزيي ۽ تحقيق، دليلن ۽ مثالن جي بناء تي اسان هن نتيجي تي پهچون ٿا: سنڌي ٻولي سڌيون سڌو سنسڪرت مان نڪتل ناهي، بلڪ سنسڪرت کان اڳ واري

---

* Apabhran'sa "Shows affinities with the Vedic Language not in a Small Measure". تصديق لاءِ ڏسو هن کان اڳ، حوالو ڏنل پشيل جو 'پراڪرت ٻولين جو تقابلي گرامر' ص ٣٢.

دور جي ”سنڌو ماٿر جي قديم ٻولي“ آهي. ’لهندا‘ (سرائڪي ٻهاولپوري- ملتاني- ديري والي- هندڪو)، ’ڪشميري‘ ۽ اترئين سنڌو ماٿر جون ’داردي‘ ٻوليون ان جون پينرون آهن. ٻُودوباش جي لحاظ سان اهي سڀئي سنڌو ماٿر جون آڳاٽيون ’هند- آريائي‘ ٻوليون آهن، پر سنڌ ۽ تاريخي ارتقاء جي لحاظ سان اهي هن برعظيم جي ٻين ’هند- آريائي‘ ٻولين کان نراليون آهن، ڇاڪاڻ ته انهن جي بناوت ۽ اوسر ۾ هند- ايراني ۽ اولهه کان ٻين داخل ٿيندڙ ٻولين کي دخل آهي. خاص ’سنڌ جي آڳاٽي ٻولي‘ جي ابتدائي سنڌ ۾، سُمير ۽ بابل جي تمدن وارين ٻولين ۽ ’سامي- صفت‘ زبانن جا ڪي اجزاء شامل آهن. ’سنڌ جي انهيءَ آڳاٽي ٻوليءَ‘ جا ميساريل نشان اسان کي ’سوئن جي دڙي‘ جي مهرن ۾ ملن ٿا.

باب ٻيو

سنڌي ٻوليءَ جي سڃاڻ وارو بنيادي دور

(٥٠٠ع-١٠٥٠ع)

'سنڌي ٻوليءَ' جي تشڪيل ۽ سڃاڻ وارو بنيادي دور تقريباً راءِ ۽ برهمڻ گهراڻن ۽ عربي حڪومت جي عرصي وارو دور آهي، جو ٿُلهي ليکي عيسوي ڇهين صديءَ جي شروعات کان وٺي يارهين صديءَ جي آخر تائين سمجهڻ گهرجي. هن دور ۾ موجوده 'سنڌي ٻوليءَ' جي تشڪيل ٿي. انهيءَ عرصي کان اڳ واري ٻوليءَ، يا ٻولين کي اسان "سنڌ جي ٻولي يا ٻوليون" سڏيو آهي؛ ڇو ته اسان وٽ يقيني ته ڇا، مگر ڪو ظني ۽ گماني دليل به موجود ناهي ته ڪو راءِ-برهمڻ گهراڻن ۽ عربن جي حڪومت کان اڳ موجوده سنڌي ٻوليءَ جو خاڪو ڪنهن به نوع ۽ نموني ۾ موجود هو.

(الف) راءِ ۽ برهمڻ گهراڻن جي دور ۾ ٻوليءَ جي سڃاڻ ۽ صورت.

عربن جي حڪومت کان اڳ جا ٽي چار سؤ ورهيه 'سنڌي ٻوليءَ' جي اُسرڻ ۽ اُڀرڻ لاءِ هڪ چڱو پيش خيمو هئا. انهيءَ دور ۾ ٻڌ ڌرم جو مهاين پنٿ سنڌ جي عوام ۾ پکڙيل هو، ۽ ماڻهن جي انهيءَ ڌرمي ميلاپ مان معاشرتي ميلاپ ۽ لساني يڪسانگي جو نتيجو نڪري سگهي ٿو. سياسي نڪتهءِ نظر سان پڻ ڇهين ۽ ستين صدي عيسويءَ ۾ راءِ گهراڻي ۽ برهمڻ گهراڻي جي حڪمرانن سنڌ ۾ سياسي مرڪزيت جو هڪ خاڪو پيدا ڪيو. انهيءَ ڌرمي ۽ سياسي يڪسانگي سنڌ جي ٻولين ۽ محاورن کي مرڪزيت ڏيڻ لاءِ رستو صاف ڪيو.

فتح اسلام کان اڳ، سنڌ جي ٻوليءَ يا ٻولين جو قلمبند ٿيل نمونو موجود ڪونهي؛ البته "فتحنامي" ۾ ڪي الفاظ ۽ فقرا ملن ٿا، جي هن ريت آهن:

(١) اول تہ ڪي اسم خاص ملن ٿا. مثلاً، ڪن ذاتين جا نالا– لاکا، ٺڪُر، جت، سمہ، سهتہ، لوهاڻہ، پاتيہ وغيره – آيل آهن، جي اڄ بہ ساڳيائي آهن. ساٺهن جي نالن مان خاص سنڌي نالا– چندر (چنڊ)، ڏاهر (آواز آٿاريندڙ؟)، موک (موکيو)، بسايہ (وسايو)، وکيہ (وکيو)، کاکہ (کاکو) وغيره ڏنل آهن، جن مان چنڊ، وسايو، وکيو، ۽ کاکو اڄ بہ موجود آهن. ندين ۽ واهن جي نالن مان مهراڻ، جلوالي، ساکره، موج، ۽ ارل ڏنل آهن؛ ازانسواءِ کنبہ، دنده ۽ بيٽ يعني ڪُنب، ڍنڍ ۽ پيٽ جا الفاظ آيل آهن. شهرن جي نالن مان ڪي هي آهن: بلهار، ساوندي، ودهاتيہ، جهم ۽ دهنايت. اضافي ترڪيبون هي آيل آهن: دنده وکر بهار (وکر بهار جي ڍنڍ)، ڪاڪا راڄ (ڪاڪن جو راڄ)، کار متي (کاري جي متي)، ند متي (نديءَ جي متي)، بُدرَکُو (يعني بُڌ جي بت جي رَکيا ڪندڙ). انهن اضافي ترڪيبن جي نوعيت ڏيکاري ٿي تہ شايد ان وقت حروف اضافت جداگانہ استعمال ۾ آيل نہ هئا. هن وقت انهيءَ قديم سناءَ جا مثال سنڌيءَ ۾ ڪافي ٿورا وڃي رهيا آهن – مثلاً جهنگ - ٻلو، جنڊ - جهرڪي، پَٽ - تيتر، رَس - ول، ٿَر - ٻاٻيهو وغيره.

(٢) 'فتحنامي': ۾ سنڌ جي ٻوليءَ جو جملو صرف هڪ ڏنل آهي: ڏاهر پنهنجي لشڪر کي اطمينان ڏيارڻ لاءِ تنواريو تہ "نسي من، نسي من"، يعني 'من اينجا ام' (=مان هتي آهيان). فاضل مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي جو گمان هو تہ شايد اهو اصل ۾ سنسڪرت جو جملو "آسمِي آتر" هجي؛ مگر، گمان غالب آهي تہ ڏاهر پنهنجي عام لشڪر کي خطاب بہ سنڌن عام ٻوليءَ ۾ ڪيو هوندو — ۽ انهيءَ حالت ۾ اهو جملو "هتي مون، هتي مون"* جي برابر ٿو پائنجي. جيڪڏهن ائين هجي، تہ معلوم ٿئي ٿو تہ اڃان سنڌ جي ٻوليءَ جي سنا

* نسي من (نُسِي=نهِي=هيتي=هيتي. مُن=مون)= هتي مون.

اڪثر مفرد لفظن تي ٻڌل هئي، حرفن توڙي زمانن موجب 'فعل' اڃان جملي جي ربط ۽ ترڪيب جا لازم ملزوم جز نه بنيا هئا.

(٣) ته اسان جي هاڻوڪيءَ زبان جي لفظن جي اڀياس مان معلوم ٿئي ٿو ته جيئن اڳ تيئن الفاظ 'حروف صحيح' سان ٻڌل هئا، يعني ته منجهن حروف علت بلڪل ڪم هئا، يا موزگو نه هئا. هاڻوڪا ٻنا حروف علت (ا، و، ي، کان سواءِ) الفاظ- جهڙوڪ ٻ، ت، ن، مک، نٽ، ڪڪڙ، مڪڙ، گدڙ- شايد انهيءَ تاريخي اصليت ڏانهن اشارو ڪن ٿا. لفظن جي اهڙي ٻيهڪ ۽ ٻناوت جي ماضيءَ جي مطالعي مان پائنجي ٿو ته عربيءَ جي اثر کان اڳ، سنڌي الفاظ اڪثر حروف صحيح جا مرڪبات هئا. 'واڻڪي الف-بي' جي سناءِ چڻ انهيءَ قديم زماني جي يادگار آهي، جڏهن ٻوليءَ ۾ حروف صحيح تي ٻڌل سنڌي لفظن جي وڏي اڪثريت هئي.

(٤) ساڳيءَ طرح، اسان جي موجوده سنڌي ٻولي ۽ ان جي محاورن جو اڀياس، ٻوليءَ جي ماضيءَ جي تاريخ بابت قدري رهنمائي ڪري ٿو. لاڙي، ٿري، اتراڌي، ڪاري، ڪوهستان ۽ ڪاڇي جي محاورن ۾ جو فرق آهي، سو مشهور ۽ معلوم آهي. پر، انهيءَ کان سواءِ، قبائلي ٻولين ۾ ته اڃان ٻه گهڻو فرق آهي- مثلاً ماڇين، مهاڻن، سامين، ڇهواڻن وغيره جي ٻولين ۾ نه صرف لب ۽ لهجي ۽ اُچار مگر لغت توڙي محاوري جو ٻه وڏو فرق آهي. جنهن صورت ۾ هينئر ٻه ايترو تفاوت آهي، ته جيئن اڳ ماضيءَ ۾ تيئن اهو فرق گهڻو هوندو. لاکن، سمن، سهتن ۽ چنن ۾، گهڻو گهڻو اڳ، نه صرف ريتين رسمن جو مگر ٻوليءَ جو ٻه فرق هوندو؛ ڇاڪاڻ ته سنڌ جي انهن اصلي قبيلن جا راڄ جدا جدا اراضين ۾ آباد هئا. سنڌي نسب- نامي جيهڪ جهوني ڪهاوت آهي ته "سنڌ سمو، ڪاڇي چنو، پاتي جيسلمير". محمد بن قاسم سنڌ ۾ انهن قبيلن جا راڄ بلڪل انهيءَ ڪهاوت موجب آباد ڏٺا. انهيءَ وقت انهن قومن مان هرهڪ کي پنهنجي پنهنجي ٻولي ۽

پنهنجي پنهنجي رسم و رواج هئڻ ۾ ڪو شڪ نٿو نظر اچي. انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو ته فتح اسلام کان اڳ، نه صرف ملڪ جي هر خطي جي زبان جدا هئي، مگر مختلف قومن ۽ قبيلن جون پنهنجون پنهنجون ٻوليون هيون. هن حقيقت جي تائيد مشهور عربي عالم، اِبْن نَدِيْم جي تقريباً هڪ هزار ورهيه اڳ جي ڪيل تحقيق مان به ٿئي ٿي، جا اڳتي بيان ڪئي ويندي.

(ب) عربن جي دور حڪومت ۾ ٻوليءَ جي بنيادي تشڪيل ۽ ترقي.

عربي دور حڪومت ۾ سنڌ جي ٻوليءَ يا ٻولين تي جي اثرات پيا، سي هي هئا:

١- ٻوليءَ ۾ مرڪزيت پيدا ٿي. عربن جي دور حڪومت ۾ جا وڏي ۾ وڏي ترقي ٿي، سا هيءَ هئي ته سنڌ جي ٻولين ۽ محاورن ۾ هڪ مرڪزيت پيدا ٿي، جنهن جي ڪري جامع 'سنڌي ٻولي' جي تشڪيل وجود ۾ آئي، جا عام ملڪي ٻولي بني ۽ ان جو بنياد مضبوط ٿيو. هن مرڪزيت جا مکيه ڪارڻ هي هئا: (١) سڄي سنڌ هڪ پختي نظام حڪومت هيٺ آئي. سنڌ جي تاريخ ۾ هيءَ پهرين منظم حڪومت هئي، جنهن سنڌ جي گوشي گوشي ۾ قضا (انصاف) ۽ خراج (زرعي ڍل) جي نظام ذريعي رعايا جي زندگيءَ تي گهرو اثر وڌو: تقريباً ٽي سؤ سال کن سنڌ عربي سياست ۽ ان جي اثر هيٺ رهي؛ (٢) سياست سان گڏ رعايا دين اسلام اختيار ڪيو: اسلامي عقائد ۽ اسلامي زندگيءَ هن سياسي مرڪزيت کي اڃان به زياده مضبوط ڪيو: قبائلي فرق گهٽيا، ۽ اسلامي شريعت مختلف ريتين رسمن کي هموار ڪيو؛ (٣) هن دور ۾ نوان نوان شهر ٻڌا، ۽ واپار لاءِ خشڪي خواهه درياهي رستا کليا: واپار جي ترقي ۽ قافلن جي اچ وڃ سبب ملڪ جا مختلف حصا پاڻ ۾ ڳنڍجي ويا، ۽ سڄي ملڪ جي ماڻهن ۾ گهري لهه وچڙ پيدا ٿي: انهيءَ لهه وچڙ ۽ لڳ لاڳاپي، ملڪ جي مختلف ٻولين ۽ محاورن ۾ هڪ لساني ربط پيدا ڪيو،

۽ عام سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ۽ اوسر کي ترقي ڏني.

٢- ٻوليءَ جي نفسياتي ڪيفيت بدلي. عربي دور ۾ نه صرف سنڌ جي ٻولين ۽ محاورن ۾ مرڪزيت پيدا ٿي ۽ هڪ عام سنڌي ٻولي آسري، مگر ان سان گڏ ٻوليءَ جي نفسياتي ڪيفيت به بدلي. ان جا مکيه ڪارڻ به هئا:

پهريون ته سنڌ جي عوام جا، عرب ملازمن، ڪاريگرن ۽ مهاجرن سان گهرا معاشرتي تعلقات پيدا ٿيا: عربن سنڌ کي پنهنجو وطن بنايو، ۽ محمد بن قاسم سنڌ جي گوشي گوشي ۾ عربن جون آباديون قائم ڪيون(١). محمد بن قاسم بعد ڪن ساٿين پوئتي موٽڻ ٿي چاهيو، مگر خليفي سليمان جو فرمان آيو ته "اتي رهي کيتي ڪريو ۽ هنرُ ڪاهيو ته سڪيا هجو"(٢). مرڪزي حڪومت جي انهيءَ پاليسيءَ عربن کي سنڌي ڪڙمين ۽ آبادگارن جو پاڙيسري ۽ شريڪ بنايو، انهيءَ ڪري عرب چڻ سنڌي بنجي ويا، ۽ عربن ۽ سنڌين جي وچ ۾ قريب تر معاشرتي رستو پيدا ٿيو. سر زمين سنڌ ۾ ته عربن ۽ سنڌين جي وچ ۾ متعدد شادين مُرادين ۽ ناٽين جو امڪان نظر اچي ٿو، مگر سنڌين جي شرافت ۽ مروت کان وڏا وڏا عرب خاندان به متاثر ٿيا، ۽ انهن سنڌ سان شاديون ڪيون. هڪ قديم عرب مورخ ۽ محقق جي بيان موجب حضرت علي جي فرزند محمد، امام زين العابدين ۽ امام زيد بن الحسين جون مائرون سنڌي هيون (٣). اهڙيءَ طرح علي الاصغر بن زين العابدين علي بن الحسين جي جي امڙ به سنڌي هئي(٤). بنو اميه جي مشهور جرنيل مُهلّب جي بن بهادر پٽن، مُفضّل ۽ عبدالملڪ، جي ماءُ به سنڌي هئي، ۽ سندس نالو مائي 'ٻلي' هو (٥). بنو اميه جي آخري

(١) ڏسو 'فتحنامه سنڌ' (٢) 'تاريخ طبري'، ليڊن (*Lieden*) ڇاپو، جلد ٢ صفحو ١٢٧٥، (٣) 'ڪتاب المعارف' (ابن قتيبه)، ص ١١٠ (٤) 'عمدة الطالب'، ص ٣٠٤ (٥) 'ديوان فرزدق'، پئرس ڇاپو ص ٧٧، مصري ڇاپو ص ١٦

ڪمانڊر-اِن-چيف يزيد بن عمر بن هبيرةالفزاري جي ماءُ، جا نهايت حسين عورتن مان هڪ هئي، سا به سنڌي هئي(١)؛ ۽ هن سنڌي رشتي جي ڪري ئي ابو عطا سنڌي شاعر سندس ظالمانه قتل تي هڪ بي نظير مرثيو لکيو، جو ملڪان ملڪ مشهور ٿي ويو، عربي ادب ۾ فن مرثيه جو نـَڪ بنيو، ۽ متعدد عربي ادب جي ڪتابن ۾ نقل ٿيو(٢).

عربن ۽ سنڌين جي مائٽين جا متعدد مثال موجود آهن، مگر مٿيان مثال بالڪل اوائلي ۽ اهم آهن. عرب ۽ سنڌي پاڻ ۾ جو ايتري قدر سڳيڙا ٿيا، تنهن سنڌ وارن جي گهرو زندگي، پاڙي ۽ ڳوٺ جي زندگي، راڄ جي زندگيءَ ۽ ملڪ جي معاشرتي زندگيءَ تي اثر وڌو. ان دور جي عرب اخلاقيات واريون وصفون - مثلاً مروت، ضيافت، سخاوت، شجاعت عصبيت، حميت ۽ بدويت- سنڌين جي معاشري ۽ شخصيت جو لازم ملزوم نفسياتي جز بنجي ويون.

ٻيو وڏو ڪارڻ، جنهن ماڻهن جي شخصي توڙي اجتماعي زندگيءَ ۾ وڏي نفسياتي تبديل آندي، سو هو اسلام جو دلين تي اثر. خداى عزوجل جو خوف، ڪفر ۽ ايمان ۾ فرق، دنيا ۽ آخرت جو تصور، دوزخ ۽ بهشت (عذاب ۽ انعام) جو فڪر، حق تي سر ڏيڻ ۽ شهادت جي دلپذيري وغيره اسلامي اعتقادن، ماڻهن جي سوچ ويچار توڙي ارادن ۾ نئين ڪيفيت پيدا ڪئي، جنهنڪري شخصي توڙي اجتماعي نفسيات جو رُخ بدليو. اهڙيءَ طرح اسلامي عملن- شريعت اسلام جي

---

(١) 'ڪتاب المعارف' (ابن قتيبه)، ص ٢٠٨ (٢) 'المعارف' ٢٠٨؛ 'الطبري' ٣/٧٠؛ 'الشعراء'، ٤٨٤؛ 'الامالي'، ١/٢٧١؛ 'العقد'، ٢/٣١؛ 'الخزانه'، ٤/١٦٧؛ 'الحماسه' ٢/٥٢-١٥١؛ 'الاغاني' ١٦/٨١؛ 'الوفيات' ٣/٩١-٢٩٠؛ 'المرتضى' ١/١٦١؛ 'المقطعات'، ١٠٢؛ 'الحصري' ٣/٢١٣؛ 'الاقتضاب'، ٢٩٢؛ 'الاضداد'، ٦٧؛ 'ادب الڪتاب'، ٢٤ و شرح ١٢٤؛ 'مراه الجنان' ١/٢٧٨؛ لسان العرب (عهد) (اثر).

پابنديءَ، نماز، روزا، صدقات ۽ خيرات ـ شخصي توڙي اجتماعي زندگيءَ جي عملي طرز ۽ طريقي کي ڦيرايو، ۽ ماڻهن جي عادات ۽ اطوار، افعال ۽ اعمال کي هڪ نئين نهج ۽ نئين نوعيت تي آندو، ۽ معاشرتي ۽ ديني عوامل ۽ اثرن عوام جي شخصي توڙي اجتماعي نفسيات ۾ تبديل آندي.

انهيءَ شخصي ۽ اجتماعي نفسيات جو ٻوليءَ جي نفسيات تي اثر پيو. جڏهن ماڻهن جي خيالات، احساسات ۽ جذبات جي نوعيت بدلجڻ لڳي، تڏهن سندن نفس ڪلام جي هيئت بدلجڻ ضروري هئي؛ نه صرف اسلام، ايمان، شريعت، دين، توحيد، سنت، صلواة، روزا، حج، زڪوات، صدقات ۽ خيرات جا الفاظ ٻوليءَ ۾ رائج ٿيا: مگر مروت، ضيافت، سخاوت، شجاعت، عصبيت، حميت، بدويت ـ اهي اهڙا تخيلات (concepts) هئا، جن جو اثر، خيال ۽ ويچار جي ڪيفيت (thought process)، عمل جي نوعيت (behaviour)، ۽ اجا به زياده نفس ڪلام جي هيئت ۽ ٻوليءَ جي سناء تي پيو، جنهنڪري سنڌي ٻوليءَ جي نفسيات اصلاً توڙي اصولاً بدلي.

٣ـ ٻوليءَ جي تمدن ۾ واڌارو ٿيو. عربي دور حڪومت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لغات جي تمدني سرمايي ۾ وڏو واڌارو آيو. عرب حڪومت ملڪ جي اقتصادي حالت کي بهتر بنائڻ لاءِ ملڪ جي زراعت ۽ ڍنڍن کي زور ورنارايو. زراعت توڙي ڍنڍن ۾ ڪم ڪندڙن، ڪم جي اصطلاحن، ۽ ڪم جي اوزارن کي عربي ٻوليءَ جا الفاظ ۽ نالا مليا. زراعت ۾ ”هاري“ ۽ ”مجيري“ جا بنيادي نالا، عربي لغت ۽ آن جي اثر سان سنڌي ٻوليءَ جو جز بنيا. ’هاري‘ جيڪڏهن ’هر‘ مان اسم فاعل آهي، ته به عربيءَ جي اثر هيٺ، ۽ جيڪڏهن ”حارث“ مان نڪتل آهي، ته به عربي اثر هيٺ. ’هرلي‘ يا ’ايث‘ جي عربي نالي ’ناعُوره‘ مان سنڌي ۾ ’نار‘ جو نالو عام مروج ٿيو، ۽ نار چاڙهيندڙ کي آن ابتدائي دور

۾ اسم فاعل جي ترڪيب موجب 'نـاري' سڏيو ويو، جنهن جو اهڃاڻ اڃ تائين 'هاري ناري' جي اصطلاح ۾ موجود آهي. 'مجبري' 'اجار- يجبر' فعل مان نڪتل آهي، ۽ ان جي معنيٰ آهي 'محافظ' يا 'سنڀال ڪندڙ'. عراق جي آباد زمين وانگر سنڌ جي زمين جي ماپ تي ۽ 'جريب' جو آڳاٽو عربي لفظ عام مروج ٿيو. هاڻوڪي سکر براج وانگر، عربي دور ۾ خليفي معتصم بالله جي ڏينهن ۾، سنڌ جي گورنر موسيٰ بن عمران ملڪ جي زراعت لاءِ هڪ بئريج يا بندبڌايو *؛ جنهن جو نالو رکيو ويو هو "سڪرالميد"، يعني 'ميد يا مهاڻن وارو بند'. عربيءَ ۾ 'سڪر' جي معنيٰ ئي آهي بند، ۽ 'سکر' شهر جو نالو انهيءَ آڳاٽي بند جي قديم نالي جو يادگار آهي. درياءَ ۽ واهن جي ڪنارن تي آمدرفت لاءِ دڪا ٻڌيا، جن تان سنڌيءَ ۾ لفظ 'ڦُرڙ' (عربي=فُرضة) بمعني ڪچي پُل جي، عام استعمال ٿيو. اهڙيءَ طرح 'آنّ' جي ماڻ جو نالو "ڪاسو" ڪنهن عربي ماپي "ڪاسه" (برتن) جو يادگار آهي. 'چوٿائي' عربي لفظ "ربع" جو ترجمو آهي، ۽ "خرار" لفظ عربن جي ذريعي آيل فارسي ماڻ جو ذريعو آهي. لوهارڪي ڌنڌي ۾ مترڪو (ع. مِطْرَقة) ۽ سنداڻ (ع. سندان) عربي اثر جا يادگار آهن. جهازرانيءَ ۾ ملاح، ميربحر، زورق، ونجهه (فارسيءَ مان عربي ذريعي)، سڪاڻ (ع. سُڪان)، ڦُرڙ يا ڦُرڙدو (ع. فُرضَة)؛ ڪاسائڪي ڌنڌي ۾ ڪاسائي (ع. قصاب)، ڪاتي (ع. قاطع)،

---

* مورخ 'بَلاذُري' پنهنجي ڪتاب 'فُتوح البُلدان' ۾ سنڌ جي فتح واري باب هيٺ 'سڪرالميد' جو ذڪر ڪيو آهي (ڏسو 'فتوح البلدان' دغويه جو سنواريل، يورپ (برل) جو ڇاپو، ١٨٨٦ع، ص ٤٤٥) ۽ بلاذري جي بيان جي سلسلي جي بناءَ تي ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته اهو مهاڻن وارو بند، موجوده اروڙ- روهڙي- سکر واري ايراضيءَ ۾ ٻڌايو ويو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ موقعي تي موسيٰ جي ڇانوڻي اروڙ ڏاري هئي.

حلوان (نندو ٻڪر)، ذبح، حلال، حرام ۽ تڪبير؛ واپار ۾ دڪان (فارسيءَ مان عربي ذريعي)، ساهمي، دلال، ڪاپاڙو (ع. قباله)، ڪڙيو يا ڪرجين (ع. خرج)، بقر يا باقري (ع. بقال)، بجاج (ع. بزاز)، حلوه (ع. حلوه)، قرص، ثوم، بصر وغيره.

عربن ۽ سنڌين جي گهري معاشرتي زندگيءَ سبب، سنڌي ماڻهن جي نالن جي نوعيت ۾ ڦير گهير به آئي. عرب پنهنجن ماڻهن ۽ قبيلن جا نالا ڪڙن پٿن ۽ خطرناڪ جانورن جي نالن جهڙا، دشمنن تي رعب ويهارڻ لاءِ رکندا هئا ـ مثلاً ماڻهو جو نالو 'حنظله' (=ٿوهر)، قبيلي جو نالو 'بنو اسد' (=شينهن جا ٻچا) وغيره. ساڳيو عڪس سنڌي نالن تي پيو: سنڌيءَ ۾ ماڻهن جا نالا (مثلاً ٿوهر، ڪوڙو، اڪ، نِم، شينهڙو، گدڙ، بگهڙ، سگهو، سِهُ، ڏڱاٽو، لوهه-مروڙ وغيره) ۽ ذاتين جا نالا (ناهر، بگهياڙ، شينهڙا، واسينگ، وغيره) عربي نهج تي مگر خالص سنڌي لغت ۾ بنيا. روزمره جي پوشاڪ بدلي ۽ ڪپڙن جا نوان نالا سنڌي جو جز بنيا؛ مثلاً رئو (رداء)، پوتي (فوطه) گج (قز)، گندي (غطاء > غطه) ۽ صدري؛ گهرو زندگيءَ ۾ ابو، امان، دلو، دبڪي، تباڪ (طبق-طباق) وغيره عربي لغت جا الفاظ سنڌي ٻوليءَ ۾ داخل ٿيا.

عربن جي مال متاع ۽ وهٽن جي شوق، سنڌ جي چوپائي مال جي پرورش ۽ انن گهوڙن ڏارڻ جي ذوق ۽ ڏنڌي کي وڌايو. سنڌ جي ڀاڳين پنهنجي مال جي سڃاڻپ لاءِ عربن جي قديم رسم موجب داغ ۽ ڪَڪر ڏنا. مال جي سڃاڻپ لاءِ 'داغن' جو سلسلو جيترو عرب ۽ سنڌي قبيلن ۾ عام مروج ۽ مڪمل نظر اچي ٿو، اوترو دنيا جي ٻيءَ ڪنهن به قوم ۾ نٿو ملي. سنڌ ۾ عربي گهوڙن ۽ اُٺن جا نسل پالجڻ شروع ٿيا. يمن جي قبيلي 'مهرة بن حيدان' جي اُٺن جي ٻچ مان سنڌ ۾ 'مهري' اُٺن جو نسل آيو، ۽ پلن اُٺن تي نالو ئي 'مهري' پئجي ويو. گهوڙن مان 'ابلق' ۽ 'ڪميت' جا ٻچ عربن آندا.

ازانسواءِ، جيئن تہ عربي ٻوليءَ ۾ اُٺ ۽ گهوڙي جي قسمن، رنگن، ٻِڌن، مرضن ۽ علاجن جا عجيب غريب نالا هئا، تيئن ساڳئي نموني تي سنڌي ٻوليءَ ۾ بہ نالا نروار ٿيا. اُٺ جا چم ڪان وٺي ڇهن سالن تائين، عمر موجب نالا: ڄائو تہ گونئرو ۽ مزات؛ ٢ سال، ٻِهاڻ؛ ٣ سال، ٽِير'هاڻ؛ ٤-٥ سال، ڇِڳٽ؛ ٦ سال، دؤڪ؛ ٧ سال، چوڳو؛ ٨ سال، ڇڳو؛ ۽ ٩ سال، 'نيش' (نيش يعني نون سالن جو نوجوان اُٺ، جو بلڪل عربي لفظ "بازغ" جو مترادف آهي)؛ ان بعد ٩ کان ١٢ سالن تائين 'بنيش'، ۽ ٻارهين سال 'ارموش'. اهڙيءَ طرح گهوڙي جا نالا، عمرن موجب: وڇيرو، سَرل، دؤڪ، چؤسال، پانجاريو، وغيره. رنگ ۽ ٻڻ موجب اُٺ: سنڌي، لاڙائي، ساڪرائي، ڏاتي، ڏيائي، سوتي، جالوري وغيره؛ تہ وري گهوڙو- ڪميت، جابون، نيرو، بور، مُشڪي، چينو، نقرو، ٻگلو، ابلق، سنجاف، سرخو، مَڪڙو، سَمند، پنج-ڪلياڻ، ڪبوتريو، ديناري وغيره. گهوڙي جي سنجن مان 'رڪيب' ۽ اُٺ جي سازن مان 'نط' (= 'نطع' يعني چمڙي جي جهُل) ۽ 'گاشو' (غشاء=پوش) عربي اثر جا نماياں نشان آهن. اهڙيءَ طرح چوپائي مال (جو سنڌ جي زندگيءَ جو مکيہ جز آهي)، گهوڙن ۽ اُٺن بابت لفظن ۽ اصطلاحن جو ذخيرو عربي ٻوليءَ جي ساڳئي سرمايي جي زير اثر توڙي نهج ۽ نموني تي ويجهيو ۽ وڌيو.

بدوي يا بري تمدن جي خصوصيات مان هڪ هيءَ بہ آهي تہ ان جي افراد کي بدوي زندگيءَ جي جزئيات جي ذري پرزي خبر هوندي آهي. هو پنهنجي تر جي مٽيءَ جي ذري ذري، وڻ وڻ جي ذات ۽ گاهہ گاهہ جي پن کي سڃاڻي. سنڌ پنهنجي طبعي بناوت جي لحاظ سان عرب جهڙي هئي، انهيءَ ڪري بدوي تمدن جو مڪمل عڪس سنڌ جي دهقاني زندگيءَ تي پيو، ۽ عربي لغت جو عڪس سنڌ جي عام ٻوليءَ تي. جيئن عربي ۾ ڪن اسمن- مثلاً اُٺ، شينهن، وغيره- جا مختلف

اوصاف، ۽ محاورن سبب مختلف نالا هئا، تيئن سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻه انهيءَ نهج تي مختلف نالا نروار ٿيا: سنڌيءَ ۾ اُٺ لاءِ ٻوتو، ڏاگهو، چانگو، ٻور، توڏو، ميو، ليڙو، بغدي وغيره نالا بنيا، ته شينهن جا (قسم ۽ رنگ وغيره جي لحاظ سان) قيصر، ساوَج، مزار، ڪيهر، واگهه، ٻيلائي، چيتو، گجمير، وغيره نالا نڪتا. اهڙيءَ طرح سنڌيءَ ۾ وڻن ۽ گاهن جا متعدد نالا آهن: ۽ ساڳيءَ طرح هُرلي ۽ نار، چپر ۽ مَنهَن جي جدا جدا ڪائين جا جدا جدا نالا آهن. هن ’جزئياڻي تفصيل‘ جو مثال، سواءِ عربيءَ جي ٻين ٻولين ۾ ڪٿو ملي.

عرب بدوي تمدن جو اثر سنڌ جي دهقاني زندگيءَ جي هر شعبي تي پيو: پير کڻڻ، نڪت نهارڻ، ڏت ڏورڻ، ڪوهيون ۽ تڙ ڪٽائڻ، وس چرڻ، جهوڪون ڪرڻ، جهوڪ جون باهيون ٻارڻ، دونهيون دکائڻ ۽ پڌ ڪرڻ - جي سڀ سنڌ جي ٻري زندگيءَ جا نشانبر پهلو آهن - انهن مڙني تي عرب جي بدوي تمدن ۽ بدوي لغت جو بالڪل گهرو اثر پيل آهي. عرب رات جو جهوڪن وقت باهيون ٻاريندا هئا، ته مسافر پري کان ڏسي لڙي اچن. باهه ٻارڻ ۽ دونهيون دکائڻ، مهمان نوازي ۽ مردانگي جو شيوو هو. سنڌ به اهو عربي تمدن انهي ساڳيءَ اخلاقي معنيٰ ۾ قبول ڪيو. سنڌيءَ جا اصطلاح ’ٻوٽو ٻارڻ‘ يا ’فلائي ڪانم ٻاري‘ وغيره، انهيءَ تمدن جي ياد آهن:

تو سِرون ساري مڙس ڪي، تون ٻيٺو آهين بي ايمان
انهيءَ جئي کان مُئو ڀلو هون، تو ڪانئر ٻاري ڪان!
(دين محمد لغاري)

اهڙيءَ طرح ’کيما ڪوڙڻ‘ (خيما ڪوڙڻ=منزل انداز ٿيڻ) اصطلاح، انهيءَ ٻري تمدن جي ساک ڀري ٿو، جو سنڌ ۾ عربي اثر هيٺ رائج ٿيو:

عشق آئي جت کيما ڪوڙي، دين ڪفر جا تڳا ٽوڙي.

عرب شاعرن پنهنجي محبوب جا ڦِٽل پَڌ (جهنگ ۾ گهرن جا

نشان) ڳايا آهن. مثلاً 'امرؤالقيس' چوي ٿو:

قِفا نَبْڪِ مِنْ ذِڪرِيٰ حبيب و منزلِ
(بيهو ته محبوب جي پڊن جي ياد ۾ ڳوڙها ڳاڙيون)

شاهه صاحب چوي ٿو ته:

ڪاروڙيانُ ڪٺي، وِيڙهي جهَپ ويا،
سيڻ منهنجا، سَيّد چئي، هاٺي هِت هُئا،
پسي پَڊَ انهي جا، لڙي لُڙڪ پيا،
ڏيهي ڏور ويا، ڏيان ڏوراپا ڪن کي.

بدوي عرب شاعرن پنهنجي محبوب جي سونهن کي اُنن ڏاچين جي سهڻين وصفن (مثلاً، ڊگهي ڳچي) سان مشابهت ڏني آهي؛ اهڙيءَ طرح سنڌي شاعر به چوي ٿو:

نبي سر جون نام - ڪنيون، سي ننگ پريون ڪن نات،
هڪڙي لوڏ لوهاٺين کي، ۽ ٻيءَ جا سونهن سمات،
جويون جيسلمير جون، اٺئي ڪُل ڪَنوات.
(سانوڻ)

اهڙيءَ طرح سنڌ جي دهقاني خيال ۽ تمدن تيءَعربي تمدن جونهايت گهرو اثر پيو. ٻهراڙيءَ ۾ هر شيءِ ۽ شيءِ جي هر ذري پرزي تي نالو رکيو ويو: ٽر ٻر، جهنگ جهر، مال پوک، ڳاهه ڏت، گهرتڙ، مَنهن چپر جي هر جز تي خاص نالو پيو، ۽ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي تمدني سرمايي ۾ وڏو واڌارو ٿيو.

٤- سنڌيءَ جي الف - بي جي سٽاء، صورتخطي ۽ صرف - نحو تي اثر پيو. عربي دور حڪومت جي مٿين پيدا ڪيل اثرن - سنڌي ٻوليءَ جي مرڪزيت، ٻوليءَ جي نفسياتي تبديل ۽ ٻوليءَ جي تمدني واڌاري - مڙني ٻوليءَ جي سِٽاء ۽ صرف - نحو تي به دائمي اثر وڌو.

اول ته سنڌي الف - ب جي حروف صحيح ۾ واڌارو ٿيو. عربي الف - بي جا حرف - مثلاً، ث، ح، خ، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق- سنڌي الف - ب ۾ داخل ٿيا.

پيو ته عربي زبان جي زير اثر حروف علت (ا، و ۽ ي) جو زياده استعمال ٿيو. انهيءَ ڪري اهڙا الفاظ جي ان وقت گهٽ ڪري حروف صحيح جا مجموعا هئا، تن جي اچارن ۾ ا، و، ي جي هلڪن اچارن سهولت ۽ سلاست پيدا ڪئي. مثلاً، سنڌي لفظ ”پٽ“ کي عربن ”بهطه“ يا ”بهطا“ ڪري لکيو؛ جو لفظ پنجابيءَ ۾ اڃا تائين ”گَلِ“ آهي، سو سنڌيءَ ۾ حروف علت جي واڌاري سان ”ڳالهه“ ٿيو؛ ٻ، ڳ ۽ ڊ جي چٽن ۽ ڳرن اچارن مان ب، ڏ ۽ ڳ جا نرم ۽ هلڪا اُچار نمودار ٿيا: خاص طرح عربن ۽ سنڌين جي مسلسل ميل جول ۽ عرب عالمن جي سنڌي دانيءَ سبب سنڌي لفظن ۾ حروف علت جو زياده استعمال ٿيو، جنهن سنڌي اچارن کي سهل ۽ سليس بنائڻ ۾ گهڻي مدد ڪئي.

ٿيون ته سنڌي لفظن جا اچار درست ٿيا. سنڌ ۾ ٿي سنسڪرت ۽ هندي ڪتابن جا ترجما ٿيا. شهر منصوره ۾ جي قابل عالم ۽ اديب موجود هئا ۽ جي سنڌي سان گڏ 'هندي' ٻولين جا ڀڄ ڄاڻو هئا، تن يقيني طور ترجمن وقت لفظن جي صحت ۽ صحيح تلفظ تي ڌيان ڏنو هوندو. هن علمي ماحول ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن کي صحيح صورتخطي مطابق لکيو ويو، جنهنڪري اڄ به سنڌي لفظن جي ذريعي اصلي پراڪرت لفظن جو پتو لڳائي سگهجي ٿو. سنڌي ٻولي ٻهريون پيرو عربي رسم الخط ۾ لکجڻ شروع ٿي، ۽ عربي ٻوليءَ جي زير، زبر، پيش جزم ۽ مدّ وارين نشانين، لفظن جي صحيح اچارن قائم ڪرڻ ۾ وڏي واهر ڪئي.

سنڌ وارا جڏهن عرب شاعرن، عالمن ۽ اديبن جي صحبت ۾ آيا، تڏهن سنڌن اچار جي خامين تي نڪته چيني ٿيڻ لڳي. پانڇجي ٿو ته سنڌ جي ٻولي يا ٻولين ۾ ان وقت يا ته 'ج' ۽ 'ش' جا حرف هئا ئي ڪين، ۽ انهيءَ ڪري سنڌي 'ج' ۽ 'ش' جا اچار نه ڪري سگهندا هئا؛ جيڪڏهن اهي حرف هئا، ته به سنڌي

محاورن ۾ ’ز‘ ۽ ’ج‘، ’س‘ ۽ ’ش‘ جي اچارن ۾ ڪا تميز ڪانه هئي. انهيءَ ڪري عربي ٻوليءَ جي لفظن ۾ سنڌ وارا ’ج‘ ۽ ’ش‘ جي اچارن کي ڦيرائي ’ز‘ ۽ ’س‘ اچارڻ لڳا. مشهور اديب جاحظ پنهنجي تصنيف ”ڪتاب‌البيان والتبيين“ ۾ هن حقيقت ڏانهن اشارو ڪيو آهي، ۽ تنقيد ڪندي لکي ٿو ته ”سنڌ جو رهاڪو لامحاله ’ج‘ جو اچار ’ز‘ ڪري ٿو، پوءِ ڀل ڪٿي هو عرب جي فصيح ۽ بليغ قبيلن بَنُو قَيس ۽ بنو هَوازَن ۾ پنجاهه سال رهيو هجي“(١). هن سلسلي ۾ جاحظ پنهنجي ٻي تصنيف ”ڪتاب‌الحيوان“ ۾، سنڌ جي هڪ پوڙهي مائي (جنهن جي مادري زبان غالباً سنڌي هئي) جو سنڌس سواريءَ جي لاڏو اُٺ بابت عربيءَ ۾ ادا ڪيل هڪ فقرو نقل ڪيو آهي، جنهن ۾ هن مائي ”جمل“ (اٺ) کي ’زمل‘ ڪري اچاريو(٢).

ابوعطا السندي عربيءَ جو مشهور ۽ مجيد شاعر آهي، جنهن سادا ٻارنهن سؤ ورهيه اڳ سنه ١٣٢هه ڌاري وفات ڪئي. هو نندي هوندي کان عرب قبيلي ’بنو اسد‘ ۾ رهيو هو، مگر تنهن هوندي به سندس زبان ۾ سنڌي اچارن واري خامي هئي، ۽ هو ’ج‘ کي ’ز‘ ۽ ’ش‘ کي ’س‘ ڪري اچاريندو هو. انهيءَ تي سندس ٻيا همعصر شاعر ۽ اديب مٿس نڪته چيني ڪندا هئا. هن سلسلي ۾ هڪ دلچسپ ۽ معتبر واقعو ٿي گذريو جو عربي ادب جي ڪتابن ۾ هن طرح مشهور آهي:
ابوالحسن مدائني جي تحقيق موجب، هيءَ ڳالهه هن ريت هئي ته معلّيٰ بن هُبيرة ۽ حمادالراوية، جي ٻئي شاعر، راوي ۽ اديب هئا، تن جي وچ ۾ هڪ قسم جي ادبي رقابت هئي؛

---

(١) ”ڪتاب‌البيان و التبيين“، جلد ١، ص ٦٦ (٢) ”لقد رَکبت عجوزه سنديه ظهر بَعير فلمّا اقبل يه البعير و ادبر و طمر فمخضها مرة مخض السقاء وجعلها مره کانها ترهز فيقالت بلسانها، وهي سنديه عجميه: اخزي اللّٰه هذا الزمل، فانه يذڪر بالشر“ (ڪتاب‌الحيوان، جلد ٣، ص ٩).

انهيءَ ڪري معلّيٰ هڪ ڀيرو ٽي ڀيرا ته ڪنهن به طرح هو حماد
کي ابـو عطا سنڌي سان ٽڪرائي، تـه ابو عطا پنهنجيءَ هجو
سان حماد کي خوار خراب ڪري. انهيءَ رٿ سان مُعلّيٰ
هڪ ڀيري حماد کي چيو: ”جيڪڏهن تو ابو عطا کان ڪنهن
طرح ’زُجّ‘ (ڀالو)، ’جرادة‘ (مڪڙ) ۽ ’مسجد بني شيطان‘
جا الفاظ چوارايا، ته آءٌ تـو کي پنهنجي خچر سنجن سوڌي
ڏيندس“. حماد اها ڳالهه قبول ڪئي. هڪ محفل رٿي ويئي،
جنهن ۾، حماد تو ڳالهه ڪري ته، ابو عطا سنڌي آيو، اچي
ويٺو، ۽ خوش خير عافيت طور چيائـيـن ته: ”مرحباً، مرحباً،
حياڪم اللّٰه!“ (يعني مرحباً، مرحباً، حَيّاڪُمُ اللّٰه). مون خوش
خير و عافيت ڪئي مانس، ۽ سندس آڏو رات جـي ماني پيش
ڪيم، جنهن تي چيائين ته ”لا هاجَةَ لِيءُ بِهِ“ (= لا حاجَةَ
لِيءُ بِهِ) يعني ته مونکي ضرورت ڪانهي. ان بعد ’نبيذ‘
طلب ڪيائين، جو اسان کيس ڏنو. پيئڻ بعد جڏهن خمار ۾
آيو، تڏهن مون (حماد) چيومانس: ”اي ابا عطا! ڪنهن شخص
کي پرولين جا بيت اسان کي طرح طور ڏنا آهن، جن جا
جواب نتو ڏيئي سگهان، حالانڪ ڪالهه کان وٺي هن وقت
تائين ڪوشش ڪئي اٿم؛ تون انهيءَ سلسلي ۾ منهنجي مدد
ڪري سگهندين؟“ ابو عطا چيو ته ”بيت بِدَاء“. مون چيو:

آبِنْ لِيْ اِنْ سَئَلْتُ، اباعَطاءِ،

(اي ابو عطا! مونکي سمجهاءِ، جيڪڏهن آءٌ پڇان،

يقيناً كَيْفَ عِلْمُكَ بِالمَعَانِي،

ته يقيني طور تو کي معنيٰ جي فن ۾ ڪيتري مهارت آهي)

ابو عطاء چيو:

خَبِيْرٌ عالمٌ، فَاسْأَلْ تَزِدْنِي (تجِدْنِي)

(آءٌ ڄاڻو ۽ ماهر آهيان، پڇ ته خبر پوندي،

بِها تَبّاً و آياتِ المَثانِي
(طبّاً)

ته آءٌ انهي فن ۾ يگانهء روزگار آهيان)
اني پڇيو مانس ته:

فَمَا اسمٌ حَدِيدَهٌ فِي راسِ رُمحٍ
(انهي لوهه جي ٽڪر جو نالو ڇا آهي، جو نيزي جي چوٽيءَ ۾

دُوَيْنَ الكَعبِ لَيسَتْ بِالسِّنانِ؟
ڏيٺيءَ جي نزديڪ آهي، مگر اهو نيزو به ناهي؟)
چيائين:

هُوَ الزُّرُّ الذي ان باتَ دَيفاً
(الزج) (ضيفا)

(اهو زُزّ [صحيح 'زج' يعني پالو] آهي؛ جو جيڪڏهن

لِصَدرِكَ لَم تَزِلْ لَكَ اَولَتانِ
(عولتان)

رات جو تنهنجي ڇاتيءَ جو مهمان بنجي ته توکي هميشه لاءِ
سُور ڏيئي ڇڏي)
مون چيومانس ته "ڏئي توکي نيڪي ڏئي، شايد تنهنجي مراد
'زج' آهي!" وري پڇيومانس:

فَمَا صَفراءُ تُدعَى اُمَّ عَوفٍ
(پلا اها ڪهڙي پيلي شيءِ آهي، جا 'اُم عوف' سڏجي ٿي

كَانَّ رِجَيلَتَيها مِنجَلانِ؟
ءُ جنهن جا پيرڙا ڄڻ ڏاٽي جهڙا آهن؟)
جواب ڏنائين:

اَرَدتَ زَرادَةً و اَزُنَّ زَنّاً
(جرادة) (آظن ظنّا)

(تنهنجي مراد 'زرادة' [صحيح 'جرادة' يعني مڪڙ] آهي؛

بِأَنَّكَ مَا ارَدْتَ سِوَى لِسَانِي؟!

مگر مونکي شڪ ٿو پوي ته تنهنجو ارادو سواءِ منهنجيءَ زبان جي خاميءَ جي ٻيو ڪونهي!)

مون چيو ته "ڏاڍي سٺي سهڻي ڪريٺي، ۽ وڏي حياتي بخشيئي!" پوءِ پڇيومانس ته:

اتَعْرِفُ مَسْجِدًا لِبَنِي تَمِيمٍ

(ڀلا تو کي بنو تميم وارن جي انهيءَ مسجد جي خبر آهي،

فُوَيْقَ الْمِيلِ دُونَ بَنِي آبَانَ؟

جيڪا 'ميل' کان ٿورو مٿي، 'بني ابان' پاڙي جي پريان آهي.)

انهيءَ تي ابوعطاء چيو:

بَنُو سَيْطَانَ دُونَ بَنِي ابَانِ

(بنو شيطان)

(اها 'بنو سيطان' [صحيح 'بنو شيطان'] جي مسجد آهي، جا بني ابان جي پاڙي کان ايتروئي پري آهي،

كَقُرْبِ ابِيكَ مِنْ ابدالمَدَانِ

(عبدالمدان)

جيترو پڻهين جو رشتو 'ابدالمدان' [صحيح 'عبدالمدان'] قبيلي کان ڏوراهون آهي)

حماد چيو ته: "مون ڏٺو ته سندس اکيون ڳاڙهيون ٿي ويون، ۽ سمجهيم ته مٿس ڪاوڙجي پيو آهي. اتي ٻ نس، ۽ چيومانس ته 'اي ابا عطا! هن وقت مونکي معافي ڏي، ۽ منهنجو بچاءُ ڪر؛ باقي جو ڪجهه مونکي مليو آهي تنهن ۾ اڌ تنهنجو ٿيو.' اتي چيائين ته 'سچي خبر ٻڌاءِ؛ جنهن تي مون سچي ڳالهه ڪري ٻڌائي. ٻڌي، چيائين ته 'نوتي حرف ڪونهي؛ جيڪي تو کي مليو سو تو کي پرتو، مونکي انهيءَ جي ضرورت ڪانهي.' ائين چئي اٿيو، ۽ معليٰ کي نند ٻند ۾ روانو ٿي ويو"(١).

(١) هن حڪايت لاءِ ڏسو اصلي ماخذ: 'الاغاني'، ١٦/٨٠؛ 'الشعراء' ص ٣٨٣؛ 'الخزانة'، ٤/١٧٠؛ 'العقد' ٣/٤٥٦؛ 'الوفيات'، ٢/٥٨٥-٥٨٦ (دسلين ٣/٤٣٨-٣٩)؛ 'بدائع البدائه'، ص ص ١٩-٢٠.

ابو عطاء سنڌيءَ جو دور ڏورو تقريباً سن ١٣٢هه ڌاري
ختم ٿئي ٿو: انهيءَ لحاظ سان، هيءَ حڪايت ثابت ڪري ٿي
ته ٻي صدي هجريءَ جي اوائل ڌاري سنڌ جي ٻوليءَ ۾ محاورن
۾ 'ز' ۽ 'ج'، 'س' ۽ 'ش' جي اچارن ۾ تميز ڪانه هئي.
ٻيو ته سنڌ ۾ عربي حڪومت جي انهيءَ اوائلي دور ۾ اڃان
سنڌ وارن جون زبانون خالص عربي حرفن – ح، ض، ط، ع
وغيره – سان پڻ مانوس ڪين ٿيون هيون، ۽ انهن حرفن جا
اچار سنڌ جي ٻولين ۽ محاورن ۾ داخل ڪين ٿيا هئا. هيءَ
حڪايت اهو به ظاهر ڪري ٿي ته، ڪيئن سنڌي جي خام
اچارن تي عربن طرفان تنقيد ٿيندي رهي. انهن علمي تنقيدن
توڙي سنڌين ۽ عربن جي وچ ۾ عام لهه-لاڳاپي جو اهو نتيجو
نڪتو، جو سنڌي لفظن جي اچارن ۾ 'ج'، 'ز'، 'س' ۽ 'ش'
جي جداگانه ۽ مستقل اچارن جو اضافو ٿيو. اڄڪلهه سنڌ جا
اصل باشندا – يعني لاڪا، سهتا، سما، چنا وغيره – جي ٻهراڙيءَ
۾ رهن ٿا، تن مان اڻ-پڙهيل به اهي اچار بلڪل صحيح ۽ صاف
ڪن ٿا: صرف سنڌ جا لوهاڻا ۽ ٻيا اصلي هندو باشندا، جي سماجي
طور عربن مسلمانن کان الڳ رهيا، انهن ۾ البتِ اڃان تائين
انهن اچارن جي خامي موجود آهي.

٤. چوٿون ته سنڌي لفظن ۽ جملن جي ستاء تي عربي
ٻوليءَ جي اعراب جو اثر پيو. 'اعراب' جملي ۾ ٻيهڪ جي
لحاظ سان لفظ جي آخري حرف واريءَ حرڪت (زير، زبر،
پيش) جو نالو آهي. هندوستان جي ٻين موجوده ٻولين مان
سنڌي ٻولي ئي آهي، جنهن ۾ اعراب جو سلسلو مڪمل طريقي
سان موجود آهي. سنڌيءَ جا مذڪر اسم پنهنجي اصلوڪيءَ
صورت ۾ اڪثر پيش سان هوندا آهن، ۽ مؤنث اسم گهڻو ڪري
زير يا زبر سان: (سواء ڪن جزوي مستثنات Exceptions جي–
مثلاً مَس ڪَسُ وغيره). حالت فاعلي (۽ فعل لازمي) ۾ البت
اسمن جي اعراب ساڳي اصلوڪي حرڪت رهندي (مثلاً 'گهرُ'

ڪشادو آهي')؛ مگر اضافي ۽ جري حالتن ۾ 'ر' جو پيش بدلجي زبر ٿيندو (جيئن ته حالت اضافي ۾ 'گهرَ جو ڏٺي'، ۽ حالت جري ۾ 'گهرَ ۾'، 'گهرَ کي'، گهرَ ڏانهن')؛ پر جيڪڏهن حرف جر حذف ڪبو (ڪيرائبو)، ته آخري حرف کي زير ڏبي - مثلاً 'فلاڻي جي گهرِ وڃي'، (جو دراصل 'فلاڻي جي گهرَ ۾ وڃي' جي برابر آهي). جن مردن جي نالن پڇاڙي 'و' آهي، اهو حالت ندا ۾ مٽجي 'الف' ٿيندو، ۽ حالت اضافي ۽ جري ۾ 'ي': مثلاً 'اي الهڏنا!'، 'الهڏني جو پٽ' 'الهڏني کي چيم'. مگر، عربيءَ وانگر، سنڌيءَ ۾ اڻ ڳالن جا نالا "مبني" آهن، يعني ته انهن جي اعراب ڪين ڦرندي - جيئن ته 'بانو جو پٽ'، 'بانو کي چيم'، وغيره. اسين چونداسين ته 'احمدُ آيو'، ۽ 'احمدَ چيو': اتي ٻنهي صورتن ۾ حالت فاعلي آهي، مگر پهريون فعل لازمي آهي، ۽ ٻيون فعل متعدي. سنڌي اعراب جي قاعدي موجب، متعدي فعل جي فاعل جي اعراب زبر ٿيندي - يعني ته پيش ڦري زبر ٿيندو ۽ 'و' مٽجي 'ي' ٿيندو - جيئن ته 'الله ڏنو آيو' ۽ 'الله ڏني چيو'. سنڌي ۾، بلڪل عربيءَ وانگر، ضمير سڀ 'مبني' آهن، يعني ته انهن ۾ اعراب جي ڦيرگهير ڪانه ٿيندي؛ 'هُو' 'تون'، وغيره سڀ ضمير، هر حالت ۾ پنهنجيءَ اصلوڪي صورت ۾ رهندا. مطلب ته سنڌي ٻوليءَ جو هيءُ فنِ اعراب، عربي ٻوليءَ جي گهري اثر جو نتيجو آهي.

٥. گرامر جي جزن ۽ ڀاڱن تي عربيءَ جو اثر پيو.

(الف) اسم: عربيءَ مان ڏينهن ۽ مهينن جا نالا، ۽ ٻيا ڪيئي اسم سنڌي ٻوليءَ جو جز بڻيا - مثلاً بصر، جبل، ثوم، دٻڪي (طبق)، دلو، رسو وغيره؛ ڪيئي اسم روزمره جي ٻوليءَ ۾ داخل ٿيا: نار (ع. ناعُوره)، مجيري، جريب، ڪاسو وغيره الفاظ کيتيءَ جي ڌنڌي ۾ داخل ٿيا؛ سندان ۽ متڪو (مطرقة) لوهارڪي ڌنڌي جا اسم بڻيا؛ ڪڙيو، ڪرجين،

ماهمي، وغيره واپارين ذريعي رائج ٿيا؛ ۽ زورق (=ٻيڙي جو قسم)، سڙهه (شراع)، سُڪاڻ (سڪان)، وغيره اسم ملاحن ۽ ناکئن جي استعمال ۾ آيا. انهن 'عربي‌الاصل' اسمن کان سواءِ، خود سنسڪرت يا پراڪرت ٻولين جي اسم سنڌ ۾ رائج هئا، تن مان ٻه ڪن تي عربي جي لغوي ڦير گهير جو اثر پيو ، ۽ انهيءَ اثر سبب انهن جا اصلوڪا اچار حرفن جي مٽ سٽ سببان ڦريا. مثلاً اهي خالص سنڌي الفاظ يا اهي پراڪرت يا سنسڪرت الفاظ جي سنڌي ۾ رائج هئا ۽ جن جي پڇاڙي ۾ 'يه' يا 'ه' هئي، تن جون اهي پڇاڙيون، 'ج' ۾ تبديل ٿيون؛ انهيءَ تبديليءَ سبب 'سورِيه'، 'اشچريه'، 'ڪاريه' ڦري 'سورج'، 'اچرج' ۽ 'ڪارج' ٿيا. لفظ 'ويٺو' جو انهيءَ ساڳي صورت يا 'وٺه' جي صورت ۾ رائج هو ۽ جنهن کي غالباً ايراني ناکئن 'ونه' ڪري اچاريو، سو عربي جي انهيءَ لغوي ڦير گهير جي اثر هيٺ بدلجي 'ونج' ٿيو ۽ اڄ ڏينهن تائين انهي مٽيل صورت 'ونجهه' ۾ رائج آهي*.

* عربي لغت جي قانون مطابق اِها تبديلي مشهور ۽ مڃيل آهي. عام لغت جي مشهور عرب محقق مَوهُوب‌الجواليقِي جي مشهور "ڪِتَابُ المُعَرب مِن الڪلام العَجَمِي عَلیٰ حُرُوف المُعجَم" (لپزگ ڇاپو، ١٨٦٧ع) توڙي ٻين معتبر تصنيفن ۾ انهيءَ تبديل جا مثال موجود آهن، جن مان هيٺيان خاص هند ۽ سنڌ جي ٻولين سان تعلق رکن ٿا:

اصل صورت		عربي اثر هيٺ بدليل صورت
ايريه	(آريه نسل جو ابو)	ايرج
دَهنَه	(بمبئي کان هيٺ ڏکڻ طرف بندر جو نالو)	دَهنَج
بَوارِيَه	(عربي اصول موجب 'بيريه' جو جمع. بيره = ٻيڙو يا ٻيڙي؛ 'بيريه' يعني ٻيڙيءَ وارو يا ٻيڙياتو)	بَوارِج
سَيَابَه	(هڪ آڳاٽي بلوچ قبيلي جي نالي 'سياه پا' يا 'سياه پاد' جو بدليل اچار- سياهه > سيابه)	سَيَابِجه
اَنبَه	(سنڌي 'انب' جو ان وقت مروج اچار)	انبج
هَلَيلَه	(ڄارڪڙن، ڪارڪڙن يا هريڙ. هن وقت 'هليلا' اتر ۾ تازين ڪارڪن کي چون)	هَلَيلَج

(ب) ضمير: ضمير 'هُو' ۽ 'آءٌ' عربي الاصل آهن. 'آءٌ' خاص طرح سنڌ جي هيٺئين ڀاڱي ۾ رائج آهي؛ ۽ جيئن ته انهي ڀاڱي ۾ ديبل ۽ منصوره جي مرڪزي شهرن سبب سنڌيءَ تي عربيءَ جو گهرو اثر پيو، ته آئي عربي 'آنا' جو سنڌي اُچار آنَ (ے آنء ے آئون) هميشه لاءِ استعمال ۾ اچي ويو. سنڌ جي اترئين حصي ۾ آڳاٽي وقت کان وٺي پارسيءَ جو زياده اثر رهيو، انهيءَ ڪري پارسي لفظ 'مَن' منجهان 'مان' مروج ٿي ويو.

پيو ته فعل جون ٻٽيون متصل ضميري پڇاڙيون جنهن مڪمل صورت ۾ سنڌيءَ ۾ رائج آهن، اهڙيءَ طرح اهي ٻي ڪنهن به هند-آريائي ٻوليءَ ۾ نٿيون ملن. اهي 'ٻٽيون متصل' پڇاڙيون غالباً سڌو سنئون عربي مان يا عربي مان فارسي ذريعي سنڌي ۾ رائج ٿيون. ڇاڪاڻ ته گهرجي ته اڪيليون متصل ضميري پڇاڙيون سنسڪرت ۾ ملن ٿيون، جن جو مثال سنڌيءَ ۾ ٿيندو 'ڇيم' (مون ڇيو)، 'ماريوسون' (اسان ماريو)؛ پر سنڌيءَ ۾ انهيءَ ترڪيب جي پويان ٻي ٻٽي پڇاڙي ٻڻ رائج آهي، جيئن ته 'ڇيمس، يا ڇيومانس' (مون هن کي ڇيو)، 'ماريوسونس' (اسان هن کي ماريو). ٻٽين ضميري پڇاڙين جو اهو نظام عربي جي خاص خصوصيت آهي: جيئن ته مصدر 'ضَرَبَ' مان 'ضَرَبْتُ' (مون ماريو) ۽ 'ضربتُهُ' (مون هن کي ماريو).

(ج) فعل: اصل عربي لفظن مان سنڌيءَ ۾ فعل بنيا- جيئن ته دفنائڻ، نظرڻ، نيتڻ، مرهڻ، ضربڻ، طلبڻ ترڪڻ، وغيره.

(د) اسم فاعل ۽ مفعول: عربيءَ جي اثر هيٺ 'فاعِلٌ' ۽ 'مَفْعُولٌ' جي وزن تي سنڌيءَ ۾ اسم فاعل ۽ اسم مفعول جون ترڪيبون مروج ٿيون. هن وقت انهن وزنن تي سنڌيءَ ۾ سوين الفاظ استعمال ٿين ٿا، جن مان گهڻا تڻا فارسيءَ جي اثر هيٺ بلڪل پوئين 'علم ادب' واري دور ۾ داخل ٿيا آهن، پر سنڌيءَ ۾ 'فاعل' ۽ 'مفعول' ترڪيبن جا آڳاٽا اهڃاڻ نسبتاً

انهن لفظن ۾ ملن ٿا، جي سطحي نظر سان عربي جا ڄڻ معلوم ڏي نٿا ٿين. مثلاً هاري، ماري، ڪاري (= ڪار وارو)، چاري، ماڇي، مانجهي وغيره. نج سنڌي الفاظ عربي 'اسم فاعل' واري ترڪيب جي اثر هيٺ آسريا آهن، ۽ 'باقي'، 'جاري'، 'لائق'، 'جاهل'، 'سائل'، 'شامل' وغيره قسم جا نج عربي اسم فاعل آڳاٽي وقت کان سنڌي ۾ رائج ٿي چڪا آهن. عربي وزن 'مفعول' واري ترڪيب مان آخري 'ل' واري خصوصيت سنڌي ۾ اسم مفعول جو لازم ملزوم جز بنجي چڪي آهي.

(هه)حرف جر: 'لاءِ' (= عربي 'ل') ۽ 'واسطي' - اهي ٻئي حرف دراصل عربي آهن، مگر سنڌيءَ ۾ عام طرح استعمال ٿين ٿا. ازانسواءِ 'طرف' (= ڏانهن)، "في" (= ۾: 'في ماه'، 'في سيڪڙو' وغيره) ۽ "ب" (= سان: 'بالله'، 'بالاخر' وغيره) پڻ رائج آهن.

(و) حرف ندا: 'يا'، 'آلا' ۽ 'شال' (= ان شاءالله) - ٽيئي حرف ندا عربي الاصل آهن. ازانسواءِ، خوف وقت 'نانگ - نانگ' يا 'چور - چور' ٻه عربيءَ جي ندائي صيغاءِ "تحذير" جو نتيجو آهي.

٥. ٻوليءَ جي علم ادب جو بنياد پيو. سنڌ ۾ عربي حڪومت جي دور ۾ اسلامي سلطنت واري اراضي، علم ادب ۽ سائنس ۾ سڄيءَ دنيا ۾ ممتاز هئي. جتي جتي اسلام پهتو، اتي علمي ترقي ٿي. سنڌ ۾ به فتح اسلام بعد نئون علمي دور شروع ٿيو. سنڌ ۾ عربي حڪومت شروع ٿيڻ کان اٽڪل هڪ سؤ ورهين اندر، سنڌ جي علمي درسگاهن، عربي خواه سنڌي ۽ هندي ٻولين جا چاٽو پيدا ڪيا. عباسي دور حڪومت ۾ - خصوصاً مامون جي وقت ۾ - جي علمي ۽ فني ڪتاب سنسڪرت مان ترجمو ٿيا، سي گهڻو ڪري سنڌ جي گورنرن جي معرفت ۽ سنڌ جي درسگاهن مان نڪتل عالمن جي مدد سان ٿيا. ڪنهن عربي عالم جو بيان آهي ته هن طبرستان طرف

ڪنهن ڪتبخاني ۾ هڪ 'هندي' ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ٿيل ڏٺو، جنهن ۾ چاڻايل هو ته هيءُ ترجمو ماونديءَ جي امير جي سرپرستيءَ هيٺ ٿيو(١). 'ماوندي'- جيئن فتحنامي مان ظاهر آهي، سنڌ جو شهر هو(٢)، جنهن جا والي سما هئا. خاص سنڌ وارن مان ڪيترائي محدث، مصنف، مورخ ۽ شاعر پيدا ٿيا. ابو عطاء سنڌي، عربيءَ جو بلند پايه شاعر، ۽ ابو معشر سنڌي، تاريخ جو مشهور راوي، انهن اوائلي شخصن مان هئا. سنڌ جي گاديءَ 'منصوره' جي قاضي، احمد بن محمد، عراق ۽ فارس ۾ شهرت حاصل ڪئي. "انساب سمعاني"، "مُعجمُ البُلدان" ۽ ٻين عربي ڪتابن مان ڪيترن ئي سنڌي محدثن، خصوصاً شهر ديبل جي عالمن جا نالا ملن ٿا. سنڌي مصنفن مان فرح السندي، ابوالفرج السندي، ۽ خلاد السندي (جو ڪوفي ۾ بجاج هو) جا نالا قابل ذڪر آهن(٣).

هڪ طرف سنڌي نسل جي عالمن عربي علوم ۾ شهرت حاصل ڪئي، ته ٻئي طرف وري عربي نسل جي عالمن سنڌ ۾ سنڌي ۽ هندي ٻولين جي مطالعي ۾ گوءِ کٽي. سنڌ ۾ 'منصوره' علم جو مرڪز هو. سنه ٢٨٨ هجريءَ ۾ ابو محمدالحسين نالي هڪ عالم منصوره ۾ هو. اتي هن هڪ معتبر شخص کان ٻڌو ته ڪشمير طرف جي هڪ راجا- جنهن جو لقب "راء" ۽ نالو "مهروڪ بن رايق" هو، ۽ جو هندوستان جي نام نهاد راجائن مان هو- سنه ٢٧٠ هجريءَ ۾ سنڌ جي حاڪم عبدالله هبّاري ڏي لکيو ته سندس واسطي اسلامي احڪام جو هندي ڏيهي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرائي. عبدالله، منصوره جي هڪ عالم کي گهرايو، جو اصل عراقي خاندان مان هو، شاعر به هو، ۽ هندستان

(١) سردست اصل حوالو دستياب نه ٿي سگهيو، ۽ حافظي جي آڌار تي مطلب ادا ڪيو ويو آهي.

(٢) يعني ساوڙي، جو تعلقي نوابشاه ۾ آهي.

(٣) فهارس النجاشي والطوسي.

جي مکيہ ٻولين بلڪ محاورن جو بہ ماهر هو. ان عالم، راجا جي ضرورت موافق، اسلامي احڪام کي ڏيهي ٻوليءَ ۾ قصيدي جي صورت ۾ نظم ڪيو، ۽ راجا ڏي موڪليو ويو. راجا کي اهو نظم نهايت پسند آيو، ۽ امير عبدالله کان مصنف جي گهر ڪيائين. هي عالم، راجا جي دربار ۾ ويو ۽ ٽن سالن بعد موٽيو؛ [۽ خبر ڪيائين تہ] راجا قلب توڙي زبان سان اسلام قبول ڪري چڪو آهي، مگر سياست جي مصلحت سببان عام اعلان ڪونہ ٿو ڪري؛ [۽ ٻڌائين تہ اتي] راجا کيس ملڪي ٻوليءَ ۾ قرآن شريف جي ترجمي ڪرڻ لاءِ چيو، جو پورو ڪيو ويو. [راجا جي انعام متعلق ٻڌائين تہ] راجا ٽن ڀيرن ۾ کيس ڇهہ سؤ من سون بخشش طور ڏنو(١). من انهيءَ وقت هڪ ننڍو وزن هو.

هنن حقيقتن مان ظاهر آهي تہ سرزمين سنڌ ۾ نہ صرف عربيءَ جي اڀياس لاءِ درسگاهون هيون، مگر سنڌي بلڪ هندي زبانن جي مطالعي لاءِ بہ جوڳو بندوبست ٿيل هو. سنڌ ۾ سنڌي توڙي عربي ٻنهي ٻولين کي وڏي اهميت هئي، ڇو تہ عربن ۽ سنڌين جي گڏيل رهڻي ڪهڻيءَ سبب، ٻئي هڪٻئي جي ٻولي سمجهندا ۽ ڳالهائيندا هئا. جملي عرب سياحن جو بيان آهي تہ سنڌ ۾ سنڌي توڙي عربي ٻولي ٻئي رائج هيون- جنهن مان ثابت آهي تہ عرب حڪومت سنڌي ٻوليءَ کي وڏي اهميت ڏني، ۽ ان جي ترقيءَ ۽ واڌاري جو باقاعدي انتظام ڪيو.

سنڌ ۾ سنڌيءَ سان گڏ عربيءَ جي عام فهم هجڻ سان هڪ وڏو فائدو هيءُ ٿيو، جو سنڌ وارن پنهنجا تعلقات بغداد توڙي اسلامي سلطنت جي ٻين ڀاڱن سان قائم ڪيا، ۽ اتي جي علمي، ادبي ۽ فني ترقيءَ کان براه راست ڀرپور ٿي سگهيا. ۽ سنڌ ۽ بغداد جي درميان تمدني تعلقات وڌيا. سنڌ جا عرب

(١) 'عجائب الهند'، لکيل بزرگ بن شهريار، ڇپيل ليڊن، ص ٤-٣

گورنر، جي مرڪزي حڪومت طرفان ايندا هئا، سي اڳي ئي علم ادب جا ڪوڏيا هئا. اول ۾ انهن مان گڏ ڪاسبي، ڪاريگر، منتظم ۽ فوجي آفيسر آيا، مگر بعد ۾ مرڪزي عرب ملڪن مان وڏا عالم، سياح ۽ سياسي ليڊر به سنڌ ۾ ايندا رهيا. شايد ابو جعفر منصور جي ڏينهن ۾ امام ابراهيم – جنهن کي پوءِ شهيد ڪيو ويو – سنڌ ۾ آيو، ۽ ان سنڌ جي تاريخ جي تحقيق ڪئي. منهنجي راءِ ۾ 'فتحنامي' جو هڪ باب، جو محمد بن قاسم جي درياءَ اڪرڻ بابت آهي، سو امام ابراهيم جي تحقيق جو نتيجو آهي(١). سنڌ مان وري ڪپڙي جا واپاري (بزاز)، پيلبان، صراف، سڪي ساز ۽ بورچي، بغداد ۽ بصري، ڪوفي ۽ ٻين مرڪزي شهرن ۾ ويا. سنڌ جي بورچين ئي شايد بغداد ۾ سنڌي پلاءُ جا ٻه قسم، "ليمونيه" (ليمائي) ۽ "مهلبيه" (سنڌ جي مهلبي گورنرن جي نالي پٺيان) جنهن کي "بهطه" (ڀت) به سڏيندا هئا، رائج ڪيا(٢). سنڌ جي سرازن جا ٺهيل موزا ۽ سليپر بغداد جون شوقين بيگمون نهايت پسند ڪنديون هيون(٣). سنڌ جي انهن ڪاريگر سرازن، پنهنجي عربي داني مان فائدو وٺي، انهن سليپرن تي دلچسپ عربي شعر ڪڍي دوز ڪيا. هڪ سنڌي سليپر تي هي اشعار لکيل هئا:

جَعَلْتُ خَدِّي لَـهُ ارْضا
فَقُلْتُ طَامِنْ فَوْقَهَا وارْضَا؛
فقال 'لا'، قلت 'بلي سيدي'!
صبراً علي الحُبِّ و انْ مَضَي.

---

(١) ڏسو 'فتحنامه سنڌ'، ڇپيل 'سنڌي ادبي بورڊ'، حيدرآباد، ١٩٥٤، ص ص ٢١٥، ٤٨٠ - ٤٨٢.

(٢) 'ڪتاب الطبيخ' (تصنيف ٦٢٣ هه) لکيل محمد ابن الڪاتب البغدادي، ڇپيل موصل، سنه ١٣٥٣ هه (١٩٣٤ع)، ص ص ١٥٠، ١٩، ٣١ - ٣٢.

(٣) 'ڪتاب التربيع والتدوير من رسائل الجاحظ' (طبع ساسي)، ص ص ١٣٤ - ١٣٥.

(بنايم پنهنجي گل کي فرش ان لاء،
چيم خوش ٿي قدم رک، کر تون دلجاءِ
چيائين 'نه'؛ چيو مون 'سائين، ها ها
محبت جا نباهيو ڏينهن جي وڏا'.)*

سنڌ ۽ مرڪز جي درميان هنن آزادانه ۽ باهمي تعلقات کان سواءِ سنڌ جي عرب گورنرن به ادبي ذوق کي زور وٺرايو. انهن گورنرن جي معرفت کي مشهور عرب شاعر (مثلاً مطيع بن اياس ۽ الصمة بن عبدالله القشيري) سنڌ ۾ آيا. سنڌي نسل جا شاعر - مثلاً ابو عطاء سنڌي، عياض سنڌي ۽ ابوالضلع سنڌي - سندن اعليٰ عربي شاعريءَ سبب اسلامي ملڪن ۾ مشهور ٿيا. جنهن صورت ۾ سنڌ ۾ سنڌي زبان کي به عربي سان گڏوگڏ زور وٺايو ويو هو، انهيءَ ڪري سنڌي زبان جا شاعر پڻ سنڌ ۾ پيدا ٿيا هوندا، ۽ ممڪن آهي ته منجهانئن ڪي ٻاهر به ويا هجن. سنڌ ۾ انهن شاعرن جي ڪارنامن بابت ڪوبه احوال ڪونه ٿو ملي. البت هڪ حوالي جي بناءَ تي چئي سگهجي ٿو ته غالباً سنڌي زبان جو هڪ شاعر، جنهن سنڌي زبان ۾ بغداد جي برمڪي وزيرن جي تعريف ۾ هڪ قصيدو ٺاهيو ۽ جو سنڌ جي عرب گورنر جي معرفت ۽ معاونت سان بغداد پهتو، ان جو ذڪر عربيءَ جي هڪ آڳاٽي عالم پنهنجي تصنيف ۾ ڪيو آهي. امام حافظ ابو حاتم محمد بن حبان البستي، جنهن سنه ٣٥٤ هه ۾ وفات ڪئي، سو پنهنجي ڪتاب "روضة العقلاء و نزهة الفضلاء" ۾ لکي ٿو ته "مون ابراهيم کان ٻڌو، جنهن کي ابن ابي القعقاع چيو ته مون سان ابو هذيل ڳالهه ڪئي، ۽ چيائين ته آءٌ يحيٰ بن خالد برمڪيءَ وٽ روبرو ويٺو هوس، جو هڪ هندي شخص، پنهنجي مترجم سان گڏ، ڪچهريءَ ۾ آيو؛ يحيٰ کي مترجم چيو ته 'هي

---

* عربي شعرن لاءِ ڏسو 'ڪتاب الظروف والظرفاء'، مصنف ابو الطيب الوشاء، ص ١٤٨.

شخص شاعر آهي، ۽ توهان جي مدح ڪئي اٿس؛ يحيٰ چيو ته 'پلي پڙهائي'؛ انهيءَ تي هن شخص چيو:

آرَه اَصرَه ڪَڪَرا، ڪي ڪرَه مَنَڌَرَه؛

يحيٰ مترجم کان پڇيو ته 'ڇا ٿو چوي'؟ چيائين ته چوي ٿو:

'اذا المکارم في آفاقنا ذُکِرَت،
فَاِنَّمَا بِکَ فِيهَا يُضْرَبُ الْمَثَلُ'

(جڏهن اسان جي طرف چڱاين ۽ نيڪين جو ذڪر نڪرندو آهي، تڏهن تنهنجو مثال ڏيندا آهن).

پوءِ يحيٰ ان کي هڪ هزار دينار انعام ڏيڻ لاءِ حڪم فرمايو" (١).

متين روايت ۾ هن شاعر کي 'هندي شخص' (رَجلُ هندي) ڪري ڄاڻايو ويو آهي، مگر ان مان مراد 'سنڌي' آهي. انهي آڳاٽي عرب دور ۾ 'سنڌي' کي 'هندي' به ڪري لکندا هئا، ڇاڪاڻ ته سنڌ ۽ هند ساڳئي ملڪ جا ڀاڱا هئا؛ اهڙا ڪيئي مثال آهن، جن ۾ ڪن مصنفن جڏهن 'هندي' لکيو آهي، تڏهن ٻين دليلن مان ان جي مراد 'سنڌي' ثابت ٿئي ٿي. خوش قسمتيءَ سان، هن ڳالهه جو ذڪر "مجمل التواريخ والقصص" جي مصنف به ڪيو آهي، جنهن ۾ صاف طور "سرزمين سنڌ جو شاعر" ڄاڻايو اٿس؛ البت هن مصنف جي قول موجب، هن شاعر اهو بيت يحيٰ جي پٽ فضل جي تعريف ۾ چيو. هن مصنف جو بيان هن طرح آهي ته "سرزمين سنڌ جو هڪ شخص سندس (فضل) آڏو آيو، ۽ پنهنجي زبان ۾ هڪ بيت پڙهي ٻڌايائين، جو هيءُ هو:

'اره بره کنکره، کراکري مندره'

فضل پڇيو ته 'ڇا ٿو چوي'؟ ترجمان جواب ڏنو ته 'چوي ٿو ته:

---

(١) ڪتاب 'روضة العقلاء و نزهة الفضلاء'، مطبع (کردستان العلمية) مصر، سنه ١٣٢٨هه، ص ٢١٥؛ ۽ مطبع مصطفي البابي الحلبي، مصر، ١٣٧٤/١٩٥٥ع، ص ٢١٤.

إذَا الكمارِمُ فِي آفاقِنا ذُكِرَتْ
فَانّما بِكَ فيها يُضْرَبُ المَثَلُ؛

انهيءَ تي فضل خوش ٿيو، ۽ کيس هڪ هزار دينار، هڪ قيمتي وڳو، اَٺ ۽ ٻيون سوکڙيون ڏنائين؛ ترجمان کي پنج سؤ دينار ڏنائين، ۽ چيائين ته اُمان هن زبان ۾ اهڙو ڪونه ڏٺو' (١).

بعد ۾ ٻارهين صديءَ جي هڪ سياح، ابن نورالدين المڪي، پنهنجي ڪتاب "نُزهة الجليس" ۾، اهو بيت حضرت بلال ڏانهن منسوب ڪندي لکيو آهي ته حضرت بلال اهو بيت حبشي ٻوليءَ ۾ نبي ڪريم جي تعريف ۾ چيو(٢). ابن نورالدين، سنه ١١٣٣هه ڌاري هندستان جي سفر تي آيو هو، ۽ هو بلڪل پوءِ جو مصنف آهي، جنهنڪري آڳاٽن عربي مصنفن جي ڀيٽ ۾ سندس راءِ کي اهميت نٿي ڏيئي سگهجي.

افسوس جو هن تاريخي بيت جي لفظن جي هاڻوڪي صورت اهڙي آهي، جو ان مان ڪوبه مطلب نڪري نٿو سگهي. هي بيت برمڪي اُمراء جي تعريف ۾ چيو ويو. جيئن ته سنه ١٨٧هه ۾ هارون الرشيد، جعفر بن يحيٰ برمڪيءَ کي مارايو، ۽ برمڪي خاندان جو خاتمو ڪري ڇڏيو، انهيءَ صورت ۾ ظاهر آهي ته هي بيت سنه ١٨٧هه کان اڳ پڙهيو ويو، ۽ قلمبند ڪيو ويو. ايتري آڳاٽيءَ لکيت جي اصلي صورت سمجهي وڃڻ جو هر امڪان آهي. اول ته جنهن اهو بيت قلمبند ڪيو، تنهن ڪيتري قدر اچار صحيح لکيا، سو

---

(١) 'مُجمل التواريخ والقِصص'، ڇپيل ايران، ص ٣٤٣.
(٢) ابن نورالدين المڪي: "نُزهَةُ الجليس"، جلد ١، ص ٣٥٩. سندس راءِ جو بنياد غالباً انهيءَ سطحي خيال تي آهي ته ڇاڪاڻ جو اهي الفاظ حضرت بلال جي مرقد تي لکيل آهن، انهيءَ ڪري اهو بيت سندس چيل هوندو ـــ حالانڪ حضرت بلال جو مقبرو (دمشق ۾) نسبتاً پوئين دور جو ٺهيل آهي، جنهن تي اها عبارت پوءِ لکي ويئي.

معلوم ڪونهي؛ تنهن کان پوءِ مٿين ٻن مصنفن، جنهن صورتخطيءَ ۾ اهو بيت پنهنجي ڪتابن جي اصلي نسخن ۾ نوٽ ڪيو، سو معلوم ڪونهي؛ اسان وٽ هن بيت جي اهائي صورتخطي موجود آهي، جا ڪاتبن جي سهون ۽ ڇاپي جي غلطين بعد وڃي باقي بچي آهي: انهيءَ ڪري جيڪڏهن اصلوڪا الفاظ ڪٿي اسان جي سمجهڻ جهڙا هجن، ته به هينئر بدليل صورت ۾ اسين انهن کي نٿا سمجهي سگهون.

انهيءَ هوندي به هيءُ آڳاٽو حوالو سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ لاءِ هڪ قيمتي وٿ آهي. سڀ کان اول ته هيءَ سنڌي ٻوليءَ جو عربي صورتخطيءَ ۾ سڀ کان پهريون نمونو آهي؛ ٻيو ته هيءُ حوالو ثابت ٿو ڪري ته سنه ۱۸۷ هجري تائين – يعني ته سنڌ ۾ عربي دور حڪومت جي شروع (۹۳هه) کان تقريباً هڪ سؤ سالن اندر – سنڌي ٻوليءَ ۾ ايتري ادبي صلاحيت پيدا ٿي چڪي هئي، جو ان ۾ اهڙي بهترين شاعري ٿي سگهي، ٿي، جنهن ۾ مرڪزي سلطنت جي وزير جي تعريف ۾ قصيدو منظوم ٿيو؛ ٽيون ته هيءُ حوالو ان وقت جي سنڌي ادبي ذوق جو شاهد آهي: جيڪڏهن هيءُ شاعر سنڌ جي ڪنهن گورنر جي مدد ۽ معاونت سان بغداد پهتو، ته ان مان عرب گورنرن جي سنڌي ادب سان دلچسپيءَ جو ثبوت ملي ٿو؛ شاعر کي جو انعام مليو، سو برمڪين جي مثالي سخاوت جي علاوه، سنڌن سنڌي زبان جي شاعر جي قدردانيءَ جي ساک پري ٿو؛ ۽ پڻ هيءُ حوالو ان وقت جي عرب عالمن ۽ اديبن جي سنڌي ٻوليءَ سان علمي دلچسپي ثابت ڪري ٿو، جو انهن هن بيت کي اصلي زبان جي لفظن ۾ قلمبند ڪري محفوظ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

ان وقت جي عرب عالمن جي سنڌي ٻوليءَ متعلق تحقيق جو بهترين مثال ابن نديم جي قيمتي تصنيف "ڪتاب الفهرست" مان ملي ٿو، جو هن سنه ۳۷۷ هجريءَ ۾ لکيو. هو سنڌ وارن

جي ٻوليءَ ۽ صورتخطيءَ بابت لکي ٿو ته "سنڌ وارن کي مختلف ٻوليون (لغات) ۽ مختلف مذهب آهن؛ ڪين ڪيترن ئي قسمن جا رسم الخط آهن؛ هڪ شخص جو سنڌ مان گهمي آيو آهي، تنهن مونکي ٻڌايو ته 'ڪين تقريباً هڪ سؤ رسم الخط آهن'؛ پڻ چيائين ته 'سنڌ وارا نوَن (۹) تائين جدا جدا انگ لکندا آهن؛ ڏهاڪا هر انگ جي هيٺان هڪ ٻڙي ڏيئي لکندا آهن ('هڪ' جي هيٺان ٻڙي = ۱۰؛ 'ٻن' جي هيٺان ٻڙي = ۲۰ وغيره)؛ سؤ هر انگ جي هيٺان ٻه ٻڙيون ('هڪ' جي هيٺان ٻه ٻڙيون = ۱۰۰؛ 'ٻن' جي هيٺان ٻه ٻڙيون = ۲۰۰ وغيره) ڏيئي، ۽ اهڙيءَ طرح هزار هر انگ جي هيٺان ٽي ٻڙيون ڏيئي لکندا آهن" (۱).

ابن النديم جو قول ته، سنڌ ۾ ڪيئي رسم الخط مروج آهن، سو قابل غور آهي. غالباً آڳاٽي وقت کان سنڌ جي هرهڪ ڳوٺ يا وڏي شهر ۾ جدا جدا صورتخطيون ۽ انگ اکر استعمال ٿيندا هئا، ۽ وينديءَ عربي دور حڪومت تائين اهي آڳاٽيون صورتخطيون ۽ انگ اکر ڪم آندا پئي ويا. هن پوئين دور ۾ اميرن جي ڏينهن تائين، سنڌ جي جدا جدا شهرن ۾ مختلف طريقي جا رسم الخط هئا، جن کي ڪئپٽن اسٽئڪ (Stack) سنه ۱۸۵۰ع ۾ پنهنجي ڇاهيل گرامر ۾ جمع ڪيو آهي.

ذڪيجا

راءِ ۽ برهمڻ گهراڻن ۽ عربن جي حڪومت واري دور ۾، سنڌ جي مسلسل سياسي وحدت سببان، سنڌ جي ٻولين ۾ مرڪزيت پيدا ٿي ۽ مجموعي طور سان هڪ عام فهم 'سنڌي ٻولي' جي تشڪيل وجود ۾ آئي. خصوصاً عربن جي دور ۾ سياسي ڏوڙي ديني وحدت سببان مرڪزي 'سنڌي ٻولي'

---

(۱) ڪتاب الفهرست، مصري ڇاپو، ۱۳۴۸هه، ص ۲۷.

ويتر وڌيڪ ترقي ڪئي، حالانڪ ملڪ جي مختلف قومن جون مختلف زبانون پڻ رائج هيون: جيئن ته ابن النديم جي حوالي مان معلوم ٿئي ٿو.

فتح اسلام بعد جيئن پوءِ تيئن عربن جي معاشري ۽ عربي ٻولي جي اثر هيٺ 'سنڌي ٻولي' ۾ وڌيڪ مرڪزيت پيدا ٿي، ٻوليءَ جي نفسياتي ڪيفيت بدلي، ٻوليءَ جي تمدني سرمايي ۾ واڌارو ٿيو، ۽ ٻوليءَ جي سٽاء، صورتخطي ۽ صرف نحو تي اثر پيو. ملڪ ۾ علمي ترقي سببان، 'سنڌي ٻولي' جا عالم ۽ شاعر پيدا ٿيا. عرب عالمن سنڌي ٻولي، ادب تـوڙي صورتخطيءَ ۾ دلچسپي ورتي، ان بابت تبادلهٔ خيالات ڪيو ۽ پنهنجا معلومات پنهنجين تصنيفن ۾ قلمبند ڪيا. سنڌي ٻـولي پهريـون دفعو عربي صورتخطيءَ ۾ لکجڻ ۾ آئي، جنهن جو اوائلي ۽ نادر مثال انهيءَ سنڌي شاعر جي قصيدي جو بيت آهي، جو هن يحيىٰ يا اُن جي پٽ فضل برمڪيءَ جي تعريف ۾ چيو.

باب ٽيون

'سنڌي ٻوليءَ' جو تعميري دور

(سومرن جي حڪومت: ١٠٥٠ - ١٣٥٠ع)

اسين مٿي بحث ڪري آيا آهيون ته راءِ ۽ برهمڻ گهراڻن ۽ عربي حڪومت جي دور ۾ 'سنڌي ٻوليءَ' کي مرڪزيت ملي، ان جي سٽاءَ گهڻي حد تائين مڪمل ٿي، ۽ اها هڪ مکيه عام ملڪي ٻولي بڻي. تقريباً عربن جي حڪومت جي زوال وقت يعني يارهين صديءَ جي شروعات ۾ محقق ابو ريحان بيروني هندوستان ۾ آيو، ۽ اچي هندن جي تهذيب ۽ تمدن بابت تحقيق ڪيائين. هن پنهنجي ڪتاب "الهند" ۾ ڪن جاين تي سنسڪرت جا الفاظ ۽ اصطلاح، توڙي عام مروج مقامي ٻوليءَ جا الفاظ ۽ اصطلاح ڏنا آهن: اهي مقامي الفاظ ۽ اصطلاح، بقول پروفيسر سخاؤ، لڳ ڀڳ سنڌي ٻوليءَ جا آهن*. بيروني پنهنجي تحقيق ملتان ۽ ان کان مٿي لاڳيتي پاڳي ۾ ڪئي، جنهن مان سمجهجي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ جا الفاظ، پنهنجي لغوي ۽ ادبي فوقيت سببان، ملتان واري مٿين اراضيءَ تائين پکڙجي ويا هئا. درحقيقت سنڌي ٻوليءَ جي اهائي لغوي ۽ ادبي صلاحيت هئي، جنهن سومرن واري روماني دور جون ضرورتون پوريون ڪيون.

١. 'سنڌي ٻولي' جي اسرڻ لاءِ تاريخي ۽ سياسي اسباب:

سومرن جو عروج سنڌ جي مقامي سياسي طاقت جو عروج هو،

* ڏسو "ڪتاب الهند" (عربي متن، تصحيح پروفيسر سخاؤ) مقدمو، ص ٢٥

جو سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ۽ ارتقاء لاءِ هڪ مکيه سبب بڻيو. اٺين صدي عيسوي جي شروعات ۾ محمد بن قاسم جي فتح وقت (٧١١ع) سنڌ ۾ سومرن جو ذڪر ڪونه ٿو ملي؛ پر محمد بن قاسم فقط سنڌ جي الهندين ۽ وچين ڀاڱي مان لنگهيو، جتي سما، سهتا، جت، لاکا، لوهاڻا، چنا وغيره قومون آباد هيون. ان وقت غالباً سنڌ جي ڏکڻ-اڀرندين ڀاڱي، خصوصاً موجوده اڀرندي ناري واري اراضي ۽ ڪڇ-سنڌ جي وچ واري سرحد تي آباد هئا. پر ٽي سؤ ورهيه کن پوءِ، يارهين صدي عيسويءَ جي شروع ۾ ”راڄپال عرف ابن سومار“ نالي هڪ سردار جو ذڪر عربي مأخذن ۾ ملي ٿو، جو غالباً پهريون سومرو سردار هو، جنهن کي سنڌ ۽ ملتان جي سياست ۾ قدري دخل هو. غالباً انهيءَ وقت کان وٺي سومرن جي طاقت اسري ۽ ٻارهين صدي جي آخر ۾، عربي حڪومت جي زوال بعد، سنه ١٠٥٠ع ڌاري سومرا سنڌ جا حڪمران بڻيا. سومرن جي حڪومت جو اوائلي مرڪز غالباً سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ واري اراضي هئي، ۽ انهيءَ اوائلي دور ۾ سومرن جون ڪڇ ۽ گجرات واري سرحد تي گجرن سان لڙائيون ٿيون. انهن لڙاين ۾ ڪامياب ٿيڻ ۽ پنهنجي طاقت کي برقرار رکڻ لاءِ سومرن کي سنڌ ۽ ڪڇ جي سمن، توڙي ٿر جي سوڍن جي تعاون جي ضرورت ٿي، جنهنڪري سما ۽ سوڍا سردار سومرن جي حڪومت ۽ طاقت جو جزو بڻيا. ڪڇ جي نسبتاً آڳاٽين روايتن ۾ جن نالي وارن سردارن جو ذڪر اچي ٿو ۽ جيڪي سومرن بادشاهن جا حامي هئا، تن ۾ سمن مان چام پونئڙو ۽ ان بعد سورهيه سردار ابڙو، ۽ سوڍن مان راڻو مينڌرو، جو همير جو وزير هو، مشهور آهن. ’گجرات-ڪاٺياواڙ‘ واري سرحد تي لڙاين، اروڙ وٽان درياء جي ڦيرڻ گهيرڻ ۽ اڀرندي ناري واري قديم ڦاٽ ۾ پاڻي جي گهٽ-وڌائي سببان، سومرن جي حڪومت جا مرڪز پڻ اڀرندي کان الهندي (سنڌ طرف) ڏانهن منتقل لڳا. غالباً

سومرن جي سياسي طاقت جا اوائلي مرڪز ’ڏوري‘ جي آباديءَ جي سهاري سان قائم هئا، ۽ انهيءَ لحاظ سان ’وڳه ڪوٽ‘(١) ۽ عمرڪوٽ آڳاٽا مرڪز قرار ڏئي سگهجن ٿا. ان بعد الهندي طرف ’ڏوري پراڻ‘ جي آباد اراضي ۽ ان جو ڏاکڻيون دو-آبو سومرن جي طاقت جو مرڪز بڻيو، جتي ’ٿَرِي‘(٢) ۽ ’رُوپاه‘(٣) سندن طاقت جا مرڪز بڻيا. ان بعد غالباً ستين صدي هجري (تيرهين صدي عيسوي) جي شروعات ۾ ’ڏوري پُراڻ‘ ۾ پاڻي جي گهٽ وڌائي سبب، سومرن جي حڪومت جو مرڪزي دائرو اڃان به الهندي طرف ’لوهاڻي-پَتِيِهَل‘ ڏورن جي آباد اراضي طرف وڌيو ۽ موجوده ٺٽي ضلعي ۾ الهندي طرف ديبل بندر ۽ اپرندي طرف ’محمد طور‘(٤) سندن پوئين دور واري حڪومت جا مرڪزي شهر بڻيا. سنه ٦٢١هه/١٢٢٤ع ۾ ديبل جو حاڪم ’سنان الدين چنيسر‘ هو(٥)، جو جلال الدين خوارزمشاهي جي حملي وقت ديبل ڇڏي ڀڄي ويو. ’محمد طور‘ غالباً سومرن جو آخري تختگاهه هو.

مٿئين تاريخي سلسلي مان ظاهر آهي ته جيئن پوءِ تيئن سومرن جو الهنديءَ لاڙ طرف، خاص سنڌ جي اراضي سان واسطو وڌيو، جنهن جو اقتصادي

(١) جنهن جا ڪنڊر ’رهموڪي بازار‘ کان چار ڪوه کن ڏکڻ اوڀر طرف ڪڇ جي رڻ ۾ موجود آهن.

(٢) ’ٿري‘ جا شاهي ڪنڊر تعلقي ماتلي ۾ (ماتلي کان) ٦ ميل اتر اوڀر طرف واقع آهن.

(٣) هن شهر جا ڪنڊر ’روپاه ماڙي‘ جي نالي سان بدين کان اوڀر-ڏکڻ طرف ۽ موجوده ڳوٺ ’ڪيڏڻ‘ کان ٦ ميل کن اولهه-ڏکڻ طرف موجود آهن، جتي مقامي روايت مطابق ’دودي‘ ۽ ’چنيسر‘ جي قبرستان جا نشان پڻ موجود آهن.

(٤) ’محمد طور‘ جا ڪنڊر تعلقي جاتي ۾ موجوده بستي ’شاه ڪپور‘ جي ڏکڻ اوڀر طرف لڳولڳ هڪ وڏي اراضي ۾ پکڙيل آهن، جتي شهر جي جامع مسجد جي بناءُ جا نشان اڃان تائين چٽا ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

(٥) ڏسو اڳتي حاشيه ص ٥٦

جالتن سان گڏ ٻيو وڏو ڪارڻ سنڌ جي طاقتور سما قوم سان سندن سياسي ۽ سماجي تعلق هو. مقامي روايات مطابق سومرن جي دور جي پوين حاڪمن جو، سمن سردارن سان سڱابندي جو رشتو پڻ ثابت ٿئي ٿو، جيئن ته 'چام هالي' جي ڌيءَ 'ٻاگهي' حمير سومري جي گهر ۾ هئي. سمن ۽ سومرن جي انهيءَ سياسي ۽ سماجي سنٻنڌ سببان سمن جي نج سنڌي ٻولي حڪمرانن جي ٻولي بڻي ۽ عوام جي زبان تي ان جو اثر پوڻ لڳو.

سومرن جي دور جي انهيءَ تاريخي - جغرافيائي پس منظر جي روشني ۾، سنڌي ٻولي جي ڦهلاءَ بابت هيٺيان نتيجا نروار ٿين ٿا: اول ته حڪمرانن جي زبان جو حڪومت جي حدن اندر توڙي سرحدن تائين وڏو اثر ٿئي ٿو ڏکڻ - اوڀر سنڌ ۽ سنڌ - ڪڇ جي سرحد، سومرن جي حڪومت جي خاص اثر ۽ طاقت جو مرڪز بڻيا، ۽ انهيءَ مرڪزي اراضيءَ ۾ 'سنڌي ٻولي' پکڙي. سومرن جي اوائلي دور ۾، سومرن جي طاقت جو رخ ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات واريـن سرحدن طرف رهيو؛ انهيءَ ڪري ڪڇ طرف سومرن، سمن ۽ ٻين سنڌي قومن جون بستيون قائم ٿيون، ۽ ڪڇ ۾ 'سنڌي ٻولي' پکڙي. گجرن سان سومرن جون لڙايون اهو اهڃاڻ ڏين ٿيون ته 'سنڌي ٻولي' ۽ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات جي ٻولين جو هڪٻئي سان واسطو شروع ٿيو. سومرن جون ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ طرف متعدد بستيون (جي ١٩٤٧ع پاڪستان جي قائم ٿيڻ تائين سلامت هيون) انهيءَ آڳاٽي دور جي سياسي ۽ معاشرتي اثر جون يادگار آهن. ٻيو ته عمرڪوٽ ۾ سومرن جي سياسي مرڪز ۽ سوڍن سان سنٻنڌ سببان سنڌي ۽ سوڍن جي ڍري ٻولي جي محاورن (ڍاٽڪي، پارڪري وغيره) ۾ گهاٽو تعلق ٿيو ۽ سنڌي ٻولي ڍر واري خطي ۾ پکڙي. ٽيون ته سومرن جي حڪومت جي اوائلي دور بعد

جيئن ئي سندن سياست ۽ طاقت جا مرڪز، الهندي طرف خاص سنڌ واري اراضي ۾ منتقل ٿيا ته سمن ڪي سومرن جي حڪومت ۾ وڏو دخل ٿيو، جنهنڪري 'سمن جي ٻولي'، جا سندن وچ سنڌ وارين قديم بستين سببان نسبتاً صاف 'سنڌي ٻولي' هئي، ۽ حڪومت جي زبان بني ۽ ان سنڌي ٻولي جي عروج لاءِ ميدان هموار ڪيو. ڇوٿون ته سومرن جي حڪومت، عربي حڪومت جي جاءِ نشين هئي ۽ انهيءَ ڪري لاشڪ جو دستور موجب 'عربي' سومرن جي دور جي تعليمي سلسلي ۽ سرڪاري ڪاروبار جي زبان طورجاري رهي. سومرن، عربي حڪومت جي دورجي پڇاڙي ڌاري اسلام قبول ڪيو ۽ غزنوي طاقت جي اثر هيٺ شرع اسلامي جا علمبردار ٿيا*. سومرن بادشاهن جا اختيار ڪيل لقب- مثلاً 'عصام الدين'

* سما، سهتا، لاکا، چنا، جت، لوهاڻا ۽ ٻيون قومون، جي سنڌ جي وچين خطي ۾ آباد هيون، سي محمّد بن قاسم جي فتح وقت سنئون سڌو عربن سان لهه وچڙ ۾ آيون ۽ انهن غالباً سڀ کان اڳ اسلام قبول ڪيو. سومرن جون بستيون اوپر طرف اپرندي ناري واري خطي ۾ هيون ۽ انهن غالباً پوءِ اسلام قبول ڪيو. ڪن تاريخي حوالن جي بناء تي چئي سگهجي ٿو ته سومرا غالباً ٻهريائين اسماعيلي مبلغن ذريعي پنجين صدي هجري (يارهين صدي عيسوي) جي شروع ۾ (١٠١٠ع بعد) اسماعيلي متن مطابق مسلمان ٿيا. 'شام' جي 'دُرُوزي' اسماعيلي فرقي طرفان جو 'راجپال عرف ابن سومار' ڏانهن سنه ٤٢٣ هه ١٠٣٢ع ۾ لکيل خط جو دروزي مبلغ بهاوالدين جي ڪتاب ۾ موجود آهي، انهيءَ نظريي جي پنيرائي ڪري ٿو. الهيءَ خط ۾ 'ابن سومار' جي عزيزن جا ڏيهي توڙي عربي نالا ملن ٿا، جنهن مان گمان نڪري ٿو ته سندس پيءُ سومار ۽ سندس گهراڻو 'اسماعيلي' فرقي ۾ شامل ٿيا. راجپال ڪي ملتان جي سردار 'دائود' ڪي اسماعيلي متي تي موٽڻي آڻڻ ۽ ملتان جي باشندن خلاف ڪارروائي ڪرڻ لاءِ پڙڪايو ويو آهي، جو غالبا اهي غزلوين جي فتوحات سببان اسماعيلي متي کان ڦري ويا هئا. (ابن سومار ڏانهن لکيل خط لاءِ ڏسو 'اليٽ جي مقامي مأخذن مطابق تاريخ هندوستان' جلد ١، تصحيح ڊائوسن، لنڊن،

(باقي حاشيه ص ٥٦)

(پونگر)، ’شهاب‌الدين‘ (سنگهار)، ’سراج‌الدين‘ (ڦتو يا فتح خان)، ’عمادالدين‘ (خفيف)، ’جلال‌الدين‘ (عمر)، ’غياث‌الدين‘ (دائود)، ’علاؤالدين‘ (خيره)، ’سنان‌الدين‘ (چنيسر) وغيره *۔ سنڌ ۾ دين اسلام جي حمايت واري جذبي جي ساک پرين ٿا، ۽ انهيءَ طرف رهنمائي ڪن ٿا ته غالباً سومرن جي حڪومت واري دور ۾ عربي ٻولي نظام تعليم ۽ شرع اسلامي (سرڪاري قانون) جي زبان رهي. البت ’عربي حڪومت‘ ۽ ’سومرن جي دور‘ ۾ هڪ خاص فرق هو. عرب حڪمرانن جي پنهنجي زبان عربي هئي، پر سومرن حڪمرانن ۽ سنڌ جي سردارن جي

(آنڊل ص ٥٥ تان)

١٨٦٧ع، ص ص ٤٩١-٤٩٣). پنجين صدي هجري جي شروعات ۾ سلطان محمود جي حملن سنڌ ۽ ملتان ۾ اسماعيلي فرقي جي سياسي اثر کي هميشه لاءِ ختم ڪري ڇڏيو ۽ اتر - اولهه کان هندوستان ۾ اسلامي طاقت جي دخل ۽ عروج جو پايو وڌو: انهيءَ ڪري سومرن پڻ اسماعيلي فرقي جي عقيدن کي ترڪ ڪري شرع اسلامي جي مرڪزي نظام کي اختيار ڪيو.

* سومرن جا اهي بادشاهي لقب اسان کي سنڌ جي سومرن جي خانداني روايتن مان ملن ٿا، جن جي آڌار تي مولوي عبدالرحيم سومري ’تاريخ گلزار سنڌ‘ لکي، جنهن جي بناء تي مولوي عبيدالله صاحب ’شائق‘ سنه ١٩٢٩ع (وسٽ پريس، جيڪب آباد) ۾ ”دولت علويه يعني سومرن جي حڪومت“ نالي ڪتاب سنڌي ۾ شايع ڪيو. مگر سنڌ کان ٻاهر لکيل معتبر تاريخن مان پڻ سومرن جي ’شاهي لقبن‘ جي انهيءَ سلسلي جي قدري تصديق ٿئي ٿي. مثلاً تاريخ ’طبقات ناصري‘ ۾ ڄاڻايل آهي ته سنه ٦٢١ هه/١٢٢٤ع ۾ جڏهن سلطان جلال‌الدين منڪبرني خوارزمشاهي سنڌ مان لنگهيو، تڏهن ”ديبل ۽ سنڌ جو حڪمران ملڪ سنان‌الدين چنيسر هو“ (ڏسو تاريخ ’طبقات ناصري‘، مصنف ابو عمر منهاج‌الدين عثمان بن سراج‌الدين الجوزجاني، ميجر راورٽي جو ايڊيشن، ڪلڪته ڇاپو، ١٨٦٤ع. ص ١٧٣؛ ۽ ’تاريخ جهان ڪشاي‘ مصنف عطا ملڪ جويني، گب ميموريل ڇاپو، جلد - ٢، ص ١٤٨).

پنهنجي زبان سنڌي هئي. حڪمرانن جي پنهنجي ٻولي کي باوجود ٻي سرڪاري ٻولي جي، ملڪ ۾ عوامي زبان طور اڀرڻ جو وڏو موقعو مليو ٿو، جنهن جو مثالَ پوئين دور ۾ ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن جي حڪومتن ۾ موجود آهي، جڏهن باوجود انهيءَ جي، جو سرڪاري زبان فارسي هئي ته به ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن حڪمرانن جي مادري زبان سرائڪي، گهٽ حد تائين سڄي سنڌ ۾ هڪ عام مقبول زبان طور رائج ٿي. انهيءَ لحاظ سانَ، ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته سومرن واري دور ۾ باوجود انهيءَ جي، جو تعليمي ۽ سرڪاري زبان عربي هئي، ته به 'سنڌي ٻولي' کي عوامي ٻولي بنجڻ جو وڏو موقعو مليو ۽ خاص طرح 'سمن جي ٻولي'، غالباً سومرن جي پوئين دور ۾، 'معياري سنڌي ٻولي' جو درجو حاصل ڪيو.

٢. مقامي عشقيه داستانن ۽ عام مقبول ڪهاڻين جو بنياد.

سومرن جي آزاد ملڪي حڪومت ٽي سؤ سال کن قائم رهي. انهيءَ وڏي عرصي ۾ گهڻي حد تائين سنڌ ٻاهرين حملن کان محفوظ رهي، ۽ هن نج مقامي ملڪي ماحول ۾ ماڻهن جو توجهه پنهنجن اندروني مسئلن ۽ معاملن طرف ٿيو. ملڪي آزادي سببان ماڻهن جا ذهن کُليا، ۽ حاڪمن ۽ سردارن جي ڪچهرين ذريعي مقامي قصن، ڪهاڻين، عشقيه داستانن ۽ ٻين خاص واقعن جي پهت پچار شروع ٿي. سنڌ جي عام مقبول ڪهنن قصن ۽ عشقيه داستانن جي عنوانن تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته انهن مان گهڻن جو بنيادي ٽَڏو سومرن جي دور واري سرزمين ۾ لڳل نظر ايندو.

انهن قصن ۾ غالباً اوائلي قصو "سسئي - پنهون" جو آهي، جنهن جو بنياد سنڌ ۽ بلوچستان جي وچ ۾، قافلن ذريعي، واپار واري ماحول تي ٻڌل آهي. اهو واپار عربن جي بنايل انهيءَ خشڪي شاهراهه سان ملندڙ هو، جيڪا لس ٻيلي، ڪيچ، مڪران، ڪرمان ۽ اهوازکان وٺندي عراق تائين جاري هئي. انهيءَ ڪري

ڇئي سگهجي ٿو ته اهو قصو عربن جي دور جي بلڪل آخر يا ڪجهه پوءِ جو آهي. ٻيهر وٽان درياءَ پڻ انهيءَ آڳاٽي دور ۾ وهندڙ هو. البت، هن قصي ۾، سنڌ ۾ بلوچن جي آمد جو جز پڻ شامل آهي، ۽ انهيءَ لحاظ سان بلوچن جي ڪن قبيلن جي سنڌ ۾ اوائلي آمد، قدري دير سان 'پنجين صدي' يا ان بعد، سومرن جي ڏينهن ۾ ئي تصور ڪري سگهجي ٿي(١). ٻيو قصو "سيف الملوڪ" جو آهي، جنهن ۾ اروڙ وٽان درياءَ جي رخ بدلائڻ جو ذڪر آهي، جنهن سان اپرندي ناري جي قديم وهڪري جو تاريخي لاڳاپو آهي. سيف الملوڪ جو تلاءُ ۽ سيف الملوڪ جي واڻ (ڪوه)، ڪنڊڻ (بدين تعلقو) کان چار پنج ڪوهه اوير - ڏکڻ طرف، اپرندي ناري جي قديم ڏوري جي الهندين ڪناري لڳ موجود آهي، ۽ غالباً 'سيف الملوڪ' سوداگر جي ٻيڙين جو سات انهيءَ ڏوري ذريعي ئي لنگهيو. 'سيف الملوڪ' جي دعا گهرڻ تي اروڙ وٽان درياءَ جو رخ ڦريو ۽ سندس گهر واريءَ جي لڄ ۽ عصمت سلامت رهي(٢). درياءَ جي انهيءَ اوائلي رخ بدلڻ وارو واقعو به غالباً سومرن جي حڪومت جي شروعات ۾ ٿيو، جو هنن 'وڳهه ڪوٽ' ڇڏي اچي 'پراڻ' ڦاٽ جي دو-آبي وارا پٽ وسايا، جتي 'ٿري' ۽ 'رُوپاهه' سندن طاقت جا مرڪز بنيا. روهڙيءَ لڳ ٻيٽ تي خواجه خضر واريءَ درگاهه ۾ هڪ سر تي لڳل ڪتبي مان گمان نڪري ٿو ته اهو ڪتبو غالباً پنجين صدي هجريءَ جو آهي، ۽ ان ۾ درياءَ جي رخ مٽائڻ ڏانهن اشارو آهي. پنجين صديءَ جو اوائلي زمانو سومرن جي اڀرندڙ طاقت جو زمانو آهي، ۽ ان وقت ئي غالباً درياءَ پنهنجو مکيه وهڪرو اروڙ وٽان

---

(١) چوٿين صدي هجري جي عرب سياحن ۽ جغرافيه نويسن جي بيانن مان معلوم ٿئي ٿو ته بلوچ قبيلا 'ڪرمان' مان بلوچستان طرف هجرت ڪري چڪا هئا.

(٢) ڏسو 'تاريخ طاهري'، فارسي متن، ڇاپايل سنڌي ادبي بورڊ، ص ص ٢٥-٢٧.

بدلايو، ۽ ڦري روهڙيءَ وٽان وُڙهو. ٽيون قصو "مورڙي ۽ مَڇ" جو آهي، جو پڻ عربن جي حڪومت جي زوال ۽ سومرن جي بالڪل اوائلي دور جو آهي، ڇاڪاڻ ته هن قصي جو مرڪز 'سون مياڻي' ۽ 'ڪلاچي' (ڪراچي؟) وارو ساموندي ڪنارو آهي، جو سنڌ ۽ عراق واري شاهراه تي واقع آهي. ازانسواءِ سورهين مورڙئي جو تعلق 'دلوراءِ' جي دربار سان ڄاڻايل آهي، جنهن جي حڪومت غالباً عربن جي زوال ۽ سومرن جي عروج جي درمياني عرصي ۾ هئي. چوٿون قصو "سورٺ ۽ راءِ ڏياچ" جو آهي، جو پڻ سومرن جي ڏينهن جو آهي. ڪئپٽن ولبر فورس جي بيان موجب، همير سومري ١٠٢٠ع ڌاري "جامل" نالي ڪنوار ڪنئي، جنهنڪري راءِ ڏياچ سنڌ تي لشڪرچاڙهي موڪليو*. پنجون قصو "مومل-راڻو" آهي، جنهن ۾ سنئون سڌو همير سومري جو نالو آيل آهي. ڇهون قصو "عمر-مارئي" جو آهي، جنهن ۾ عمر سومري جو نالو پڌرو آهي. ستون قصو "ليلان-چنيسر" جو آهي، جو پڻ شايد سومرن جي ڏينهن جو آهي - ڇاڪاڻ ته 'چنيسر' جو نالو سومرن جي پُري پيڙهي سان پڌرو ٿيو، ۽ ٻين راوَن ۽ راجائن غالباً انهيءَ نالي کي اتان اختيار ڪيو. چنيسر دامڙو هو، ۽ هيٺ لاڙ جي هڪ پاڳي جو راءِ هو. اٺون قصو "سهڻي-ميهار" جو آهي. سنڌ جي قديم روايت موجب، سهڻي ۽ ميهار جون قبرون شهدادپور ۾ قتل درياءَ جي ڪنڌيءَ تي آهن، جنهن کي "سهڻيءَ جو ڍورو" چئجي ٿو. اهو ڍورو سومرن جي اوائلي دور بعد 'لوهاڻي درياءَ' جي نالي سان مشهور ٿيو. انهيءَ ڪري گمان غالب آهي ته اهو قصو به سومرن جي ڏينهن جو آهي. خود "سهڻي-ميهار" جي قصي جي پنجاب واري روايت ۾ ميهار

---

* ڏسو ڪئپٽن ولبر فورس جي "ڪاٺياواڙ جي تاريخ"، همير سومري ١٠٢٠ع ۾ 'جامل' ڪنئي، جنهن تي راءِ ڏياچ جو پٽ راءِ نوگهن گجرات مان سنڌ تي چڙهي آيو.

ڪي ترڪستان جو واپاري ڪري ڇاڏيو ويو آهي. ترڪستان طرفان واپارين ۽ شهزادن جي هندوستان ۾ آمد پڻ محمود غزنويءَ (پنجين صديءَ جي شروعات) جي فتوحات بعد ٿي- ۽ اهو دور سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت جو دور هو.

سنڌ جي انهن اٺن مشهور 'ڪلاسيڪي' قصن کان سواءِ، ڪن ٻين قصن ڪهاڻين ۽ داستانن جو بنياد پڻ مقامي روايتن مطابق عربن جي حڪومت جي زوال ۽ سومرن جي ابتدا ۽ عروج واري عرصي ۾ ثابت ٿئي ٿو. انهن مان پهريون قصو "مل محمود ۽ مهر نگار" جو آهي، جنهن جو تعلق 'شاهه مڪائي' (عرف جيئي شاهه) سان آهي، جو پنجين يا ڇهين صدي هجري ۾ نيرون ڪوٽ (حيدرآباد) ۾ وارد ٿيو(١). ٻيو 'ڏمر سوناري' جو داستان آهي، جنهن کي غالباً سڀ کان اول سنڌ جي هنرمند قصه-خوانن 'ڳاهڻ' ذريعي ڳايو(٢). روايت جي لحاظ سان 'ڏمر سوناري' واري ڳالهه جو تعلق پڻ 'دلوراءِ' جي دربار سان آهي. خاص سومرن حاڪمن سان تعلق رکندڙ "عمر ۽ ڪنگا" جو قصو آهي، جنهن جو ذڪر 'تاريخ طاهري' جي مصنف ڪيو آهي (٣). ازانسواءِ "خدا دوست ۽ محمود غزنوي" جو قصو پڻ اڃان تائين سنڌ جي مقامي روايتن ذريعي مروّج آهي، جو تاريخي لحاظ سان پنجين صدي هجري جي شروع جو آهي (جڏهن سلطان محمود غزنوي سنڌ جي سرحدن ۾ قدم رکيو) ۽ ٿي سگهي ٿو ته اهو قصو پڻ سومرن جي دور کان ڳائجڻ ۾ آيو (٤).

---

(١) ڏسو لوڪ ادب سلسلي جو اوڻٽيهون ڪتاب "مشهور سنڌي قصا-١"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد. (٢) ڏسو لوڪ ادب سلسلي جو ستاويهون ڪتاب "ڳاهڻ سان ڳالهيون"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.
(٣) ڏسو 'تاريخ طاهري' مطبوع سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ص ص ٣٦-٤٠. (٤) قصي جي روايت لاءِ ڏسو لوڪ ادب سلسلي جو اوڻٽيهون ڪتاب.

غور طلب ڳالھ ھيءَ آھي تہ اٽڪل روءِ عربن جي دور جي خاتمي ۽ سومرن جي دور جي شروعات کان انھن قصن ۽ داستانن جا بنيادي ٿڏا لڳا ۽ سومرن واري دور ۾ اھي آسريا ۽ زبان زد عام ٿيا. انھيءَ لحاظ سان چئي سگھجي ٿو تہ سومرن واري دور ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ بيان جي ادائگي ۽ صلاحيت پيدا ٿي چڪي ھئي، جنھن جي ڪري انھن قصن ۽ داستانن جي ابتدائي واقعن کي ويچاريو ويو، جو اھي ھميشہ لاءِ زباني روايتن ذريعي محفوظ ٿي ويا.

٣. سومرن جي دور جي جنگين بابت ڳاھون. سنڌ جي موجوده عام مقبول روايتن ۾، سومرن جي دور جي ڪن مشھور لڙاين ۾ سومرن حاڪمن ۽ سنڌ جي ٻين سردارن جي سورھيائي بابت ڳايل داستانن ۾ ’ڳاھون‘ ۽ ’بيت‘ ملن ٿا، جن مان گھڻا ڏٺا جيتوڻيڪ پوئين دور جي قصي خوان ڀانن، ڀٽن، چارڻن ۽ ٻين سگھڙن جا چيل ٿا ڀانئجن، پر ڪي ’ڳاھن وارا بيت‘ اھڙا آھن، جي تاريخي آھڃاڻن توڙي ٻوليءَ جي قدامت جي لحاظ سان ڪافي آڳاٽا معلوم ٿا ٿين. ۽ گمان غالب آھي تہ اھي سومرن جي دور جا چيل ھجن ۽ مسلسل صدري روايتن ذريعي سينو بہ سيني اسان تائين پھتا آھن. اھي ڳاھن وارا تاريخي بيت خصوصاً سومرن جي دور جي ٽن مشھور معرڪن ـ سومرن ۽ گجرن جي لڙاين، سومرن ۽ سلطان علاؤالدين جي لشڪر جي جنگين، ۽ آخري سومري بادشاھ ھمير سان چام ھالي ۽ سنڌ جي ڀٽن جي مقابلن ـ سان تعلق رکن ٿا. موجوده عام مروج صدري روايتن جي بناء تي ھيٺ انھن جنگين تي مختصر طور روشني وڌي وڃي ٿي.

(الف) سومرن ۽ گجرن جون جنگيون. اسان مٿي چئي آيا آھيون تہ سومرن جي طاقت جي عروج واري اوائلي دور ۾، غالباً سومرن جون ڪڇ ۽ گجرات واري سرحد تي

ڳجرن سان لڙايون ٿيون*. اهي لڙايون اندازاً ١١٥٠-١٢٠٠ع واري عرصي ۾ لڳيون، جن جا آهڃاڻ عام صدري روايتن مان ملن ٿا. هڪ روايت موجب ائين ٿو ڀانئجي ته ڪو وقت اهڙو آيو، جو ڳجرن ۽ سومرن ۾ صلح ٿيو ۽ سومري حاڪم ڀونگر ڳجرن کي سڱ ڏيڻو ڪيو پر سنڌين جي غيرت اها ڳالهه گوارا نه ڪئي ۽ پڻ ولي عهد شهزادي 'ڏونگرراء' مخالفت ڪئي ۽ سڱ کان انڪار ڪيو، جنهن تي صلح ٽٽي پيو ۽ ڳجرن جو لشڪر سومرن تي ڪاهي آيو. ان وقت 'ڏونگرراء' جو وڏو ڀاءُ 'دودو' (جنهن کي روايت ۾ "نهري ددو" يعني پهلوان دودو سڏيو وڃي ٿو) ڪاوڙجي وڃي دلوراءِ جي دربار ۾ رهيو هو؛ جنهن ڏانهن مدد لاءِ ڪنهن داناءَ چارڻ هٿان پيغام موڪليو ويو. دودو پنهنجن کان نهايت رنج ٿي آيو هو، تنهنڪري چارڻ کي چيائين ته، جي هيٺا ٿيا آهن ته ڪنهن ڳولي ٻانهيءَ جو سڱ ڏيئي ڪٽي صلح ڪن. انهيءَ تي چارڻ جواب ۾ چيس ته:

* ڳجرن جي اوائلي حڪومت، جا سنڌ جي ڏکڻ اوڀر سرحد سان لاڳو هئي، تنهن جي گادي 'ڀنمل' (ضلعو جسونت پور، رياست جوڌپور) يا بقول ڪنيگهام 'ٻاهڙمير' ۾ هئي. اها حڪومت ٩- صدي عيسوي جي شروع تائين قائم رهي، مگر سنڌ طرفان عربن جي فتوحات ۽ ٻئي طرفان ڪاٺياواڙ، گجرات ۽ مالوا جي راجائن جي حملن سببان ڳجرن جي حڪومت انهيءَ خطي مان ختم ٿي ۽ سندن گادي وڃي قنوج ۾ ٿي. غالباً انهيءَ ڪشمڪش ۾ ڪي ڳجر قبيلا ۽ سندن سردار ڪاٺياواڙ ۽ گجرات طرف وڌيا ۽ اتي ڇانئجي ويا. انهيءَ ڪري اهو ديس جو اڳ 'سؤراشٽر' (سورٺ) جي نالي سان سڏبو هو، سو پنج سؤ ورهيه کن پوءِ 'ڳجرات' سڏجڻ لڳو، جيئن ته مورخ 'رشيدالدين' جي 'مجمل التواريخ' ۾، جا هن سنه ١٣١٠ع ۾ لکي، پهريون ڀيرو 'ڳجرات' جو نالو ملي ٿو. انهيءَ وقت سنڌ ۾ سومرا حڪمران هئا، جن جون لڙايون غالباً سنڌ ۽ ڪڇ جي ڏاکڻي سرحدن تي ڪن ڳجر راوَن سان ٿيون.

جَرَ نہ ڪَتِن ڪِنگرِيُن، راوَ نہ ڪَنڍين ويھَنِ،
گولي وِيئي ڪَنجرِيـن، تون چُنَڊا دودي ڀيھَنِ.

هن بيت جي ٻولي قدري ان جي قدامت جي ساک ڀري ٿي. چارڻ دانائيءَ سان دودي کي چتايو تہ: ڪا گولي ٻانهي موڪلياڻون تہ ان جي وڃڻ سان حرمسراءِ ۾ ڪمي ڪانہ ٿيندي، جو ڪـگرن جي ڀرجڻ سان جَرَ (اڄهاڳ ٻاٽي وارا ڪوهہ) ڪين ڪتندا، ۽ نڪي وري آڏو راوَ (ڪجر) ٻہ سگ ونھ جو ويـڻ ڏيئي وڙ وڃائيندا: پر سوال عام شهرت جو آهي، چاڪاڻ تہ ماڻهن جا وات بند ڪين ٿيندا: هتان ڪٿي ڪا گولي ٻانهي گجرن ۾ پرڻجي ويندي تہ بہ اتي ماڻهو سڀ ائين چوندا تہ دودي جي ڀيڻ آهي. اهي الفاظ ٻڌي دودو سپ رنج رُساما ڇـڏي چڙهيو ۽ پنهنجي ڀاءُ ڏونگر راءِ سان اڇي ٻانهن ٻيلي ٿيو. ڏونگر راءِ اڳئي سگ ڏيڻ کان صفا انڪار ڪري جنگ لاءِ تيار ٿيو ويٺو هو ۽ هاڻي هنن ٻنهي ڀائرن گڏجي بهادري سان گجرن سان مقابلو ڪري ميدان ملهايو. شاهہ جي رسالي ۾ ڏنل هيٺيون بيت پڻ انهيءَ جنگ جا اهڃاڻ ڏئي ٿو تہ:

ٻين سيني ڏنيون، ڏنـي نـہ ڏونگر راءِ،
آڻ ڏنين آڏو ٿئي، ڏِنيون ڏِئي ڪياءِ!
لوڙهيون لڪ متاءِ، تنهن متيري موتائيون.

گجرن ۽ سومرن جي ڪشمڪش غالباً گهڻي وقت تائين هلي. سما سردار ان وقت سومرن جي ساڃي ٻانهن هئا ۽ سنڌ جي ڪڇ واريءَ سرحد کان سمن سردارن ئي گجرن سان مقابلا پئي ڪيا. اهڙو هڪ آڳاٽو مقابلو، ڪڇ جي سمي ’چام ڀُونئَرِي‘ ۽ گـجرن جي سردار ’وير گجر‘ جي وچ ۾ همير سومري جي ڏينهن ۾ ٿيو. پهريائين گجرن حملو ڪيو ۽ هن طرف جو مال هٽي ويا. پوءِ چام ڀونئري گجرن جي ملڪ تي

جوابي حملو ڪري وچي مال ورايو:

پُونڻري ڪيا پَريانڻ، ’ہَرڙي‘ تي ہَرَ پيٽا،
تِنِيي وچي وارِيُون، لوڙيُون لَڪَ مَٽا.

[چام پونڻري ہول ہڏا ۽ چڙهائي ڪري (وير گجر جي ملڪ ۾) ’ہَرڙي‘ پهاڙ جي لڪ تان وچي هنيل مال واريو.]

چاوت ڪري چڙهيو، گُجَرُ گهومَليٺا،
پَواڙا پُونڻري ہيلٺين، گهٽا ورچ ڪيٺا.

[(وير گجر سندس گادي) ’گهوملي‘ مان ڪست منجهان ڪاهه ڪئي، پر چام پونڻري جي سائين ہہ واہ جي مقابلا ڪيا!]

انهيءَ مقابلي ۾ گجرن مرمي ڪئي جنهن تي چام پونڻري بادشاهه همير سومري کان مدد گهري، جو هتان جنگ لاءِ چڙهيو:

جيئن ڏونگر تيئن هاٿيا، جيئن ڪہيريُون تيئن چَٽَ،
هميرائي فوج، ڪَرَ آڳا اَپ نَڪَٽَ.

[فوج جا هاٿي جهڙا چڻ جبل، ۽ مٿان وڏا چٽ جهڙا ڪيرين جا وڻ؛ همير جي فوج (نيزن، برارين ۽ ززهين سان اُئين جهڙي) ڪندي چڙهي جو) چڻ آسمان ۾ نڪٽ آيريا.]

(ب) سومرن جي سلطان علاؤالدين جي لشڪر سان جنگ.

’دودي-چنيسر ۽ علاؤالدين‘ جو قصو سنڌ ۾ آڳائي وقت کان مشهور آهي، جنهن جو ذڪر (البت هڪ ضعيف روايت سان) ”تاريخ طاهري“ جي مصنف ساڍا ٽي سؤ ورهيہ اڳ، سنہ ١٠٢١-١٠٣٠ھ ڌاري ہڻ ڪيو آهي*. سنڌ ۾ هن قصي جي مسلسل ۽ عام طور تسليم ٿيل روايتن مان گمان نڪري ٿو تہ هيءُ قصو اصل ۾ ڪن حقيقي واقعات تي مبني آهي، ڇاڪاڻ تہ سلطان علاؤالدين (١٢٩٦-١٣١٦ع) جي سپهہ سالار ظفر خان جو سنہ ٦٩٧ھ (١٢٩٧/١٢٩٨) ڌاري سنڌ تي چڙهي

* ’تاريخ طاهري‘ فارسي متن، ڇاپيل، سنڌي ادبي بورڊ، ص ص ٤٠-٤١.

اچڻ ثابت ٿئي ٿو(١) سنڌ جي هڪ مقامي روايت موجب ان وقت 'اسدالملة' دودو سومرو حڪمران هو، جنهن سنه ٧٠٠ھ (١٣٠٠/١٣٠١ع) ۾ وفات ڪئي(٢). جيڪڏهن ٦٩٧ ھ کان ٧٠٠ھ واري عرصي ۾ سلطان علاؤالدين جي سپهسالار ۽ سومرن جي وچ ۾ جنگيون فرض ڪجن، تہ پوءِ اهي مقابلا سومرن جي دور جي خاتمي کان اٽڪل پنجاهہ سٺ سال ڪن اڳ ٿيا. انهيءَ لحاظ سان چئبو تہ 'دودي-چنسر ۽ علاؤالدين' جو جنگي داستان سنه ٧٠٠ھ بعد، يعني اٺين صديءَ جي شروعات کان وٺي ڳائجڻ لڳو ۽ اڄ ڏينهن تائين پيو ڳائجي.

هيءَ قصو سنڌ جو هڪ ڪهنو جنگي داستان (Epic) آهي، جنهن جو بنياد يقيني طور سومرن ۽ دهلي جي سلطان جي ڪا خونخوار لڙائي آهي؛ البت انهيءَ داستان جي ساخت ۽ سٽاءَ ۾ سنڌ جي پيشہور قصہ خوانن، خصوصاً پانن ۽ ڀٽن، چارڻن ۽ سگهڙن جو وڏو هٿ آهي. هن رزميہ داستان جي روايتن ۾ ڪيئي بيت ۽ ڳاهون شامل آهن، جن مان گهڻيون غالباً پوءِ جون آهن، مگر ڪي بيت ۽ ڳاهون البت آڳاٽا معلوم ٿين ٿا، ۽ ٿي سگهي ٿو تہ سومرن جي آخري دور جا هجن. جهونجهارن جي هن جنگ ۾، دودي ۽ سندس سائين جي مارجڻ بعد آخرڪار چار ابڙي سمي، سومرن جون ساموڻ جهليون ۽ ٻال ٻچا مٿانئن گهوري سورهيہ ٿي سر ڏنائين. انهيءَ ڪري سومرن سردارن جي بهادريءَ سان گڏ سردار ابڙي سمي جي سورهيائيءَ ڪي پڻ ساراهيو ويو ۽ سندس سورهيائي بابت

---

(١) ڏسو 'تاريخ فيروزشاهي' (تصنيف ضياء بَرني، سنه ٧٥٨ ھ) مطبوع ڪلڪتو، ١٨٦٢ع، ص ص ٢٥٣-٢٥٤؛ ۽ 'طبقات اڪبري' (تصنيف نظام‌الدين بخشي، سنه ١٠٠٢ ھ)، مطبوع ڪلڪتو، ١٩٢٧-١٩٣٥ع، جلد ١، ص ١٤٢.

(٢) ڏسو 'دولت علويہ يا سومرن جي حڪومت' (تاليف مولوي عبيدالله 'شائق')، مطبوع ١٩٢٩ع.

چيل هيئيان بيت غالباً سومرن جي دور جا آهن. جڏهن ٻاگ فقير، جو روايتن ۾ 'ٻاگهو ٻان' جي نالي سان مشهور آهي، سومرن جو سات وٺي ڪڇ طرف ابڙي سمي ڏانهن روانو ٿيو ته واٽ تي 'ابڙي' نالي جوڻيجي وٽ 'ڏُڏي' ('ڏُڏو' مڪان، موجوده ٽپي ڪوٽڙي، تعلقي جاتي ۾ آهي) ۾ وڃي لٿا. پر جڏهن پڇا ڪيائون ته اتي جي ڪنهن ٻان فقير (يا ٻي هڪ روايت موجب ابڙي جي ماءُ) کين جواب ڏنو ته:

اُو ابڙو آيگهه، اُو ڏونگر ٿـي ڏيهه ٻيو،
اُو جوڻاچاڻو جڳهه، جو سرٽيهين سونئا سهي(١).

يعني ته اهو سورهيه ابڙو سردار، جو جنگ سان پٺي ڦيرو نه ٿئي، سو ڪڇ ۾ ڏونگر واري طرف آهي، جو ڏيهه اڳتي آهي ۽ هيءُ نه آهي: اهو 'جوڻاچا'(٢) وارو ملڪ آهي جتي جو سردار ابڙو سمون سامون جهلڻ جهڙو آهي.

آخر ابڙي سامون جهليون، ۽ شاهي لشڪر کي سامهون تي ڏاڍا مقابلا ڪيائين.

آڙ آڏي هئي ابڙي، نـو چاليهون ڏهه لک،
گهوڙي ڪند نـه ڦيريـو، ماري او خـلـق.

اُپ سيکهين اُچـو، اُپَ نـه اُچــو ڪوهه،
مُٺي ٻه مٿي ٿـيـو، سُورهه سِرُ سندوهه.

ابڙي جو ٻاءُ ڪانئس ڪاوڙيل هو، پر ابڙي سان جنگ جو هڏي چڙهيو، ۽ چيائين ته:

---

(١) مختلف راوين وٽ هيءُ بيت مختلف روايتن سان مليو، جن جي پيڙ سان اسان هن نتيجي تي پهتا آهيون ته هيءَ روايت نسبتاً زياده صحيح ۽ حقيقتن مطابق آهي.

(٢) 'جوڻاچا' جي بستي اڄ تائين ڪڇ جي لکپت تعلقي ۾ 'لري' شهر کان الهندي طرف موجود آهي.

عشق اُبـــڙي ناه، نيهن امان پــڻ ناه،
ويندس اَنِ وِ واه، جـو آڙهُ منڌيو ابڙي.

(ج) چام هالي ۽ همير سومري جي جنگ. هيءَ جنگ

سومرن جي حڪومت جي زوال ۽ سمن سردارن جي اڀرندڙ طاقت واري دور ۾ لڳي. سومرن جو آخري حاڪم دودي جو پٽ همير هو، جنهن غالباً نئي طرف سمن جي وڌندڙ طاقت سببان عمرڪوٽ کي اچي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيو هو. چام هالي جي ڌيءَ 'ٻاگهي' سندس گهر ۾ هئي. شاديءَ وقت چام هالي 'سَڪيري' نالي پنهنجي خدمتگار کي ٻاگهيءَ سان گڏ موڪليو هو. ٻاگهيءَ جي شاديءَ کان پوءِ ڀاڻس 'موتي'، جو ٻاگهي کي ملڻ ايندو هو، تنهن هڪ ڏينهن همير جي ڌيءَ 'جيجڙي' کي ڏٺو ۽ پنهنجي پيءُ چام هالي کي چيائين ته مونکي 'جيجڙي' جو سڱ وٺي ڏي. چام هالي همير کان سڱ گهريو پر همير انڪار ڪيو. پوءِ ٻاگهي، همير کي بار بار چوڻ لڳي؛ جنهن تي همير ڪاوڙجي ٻاگهيءَ کي ڪوٽ مان ڪڍائي ڇڏيو. هيءَ مائي مرداني هئي، سا مائٽين موتي کان وٺي پر پنهنجي خادم سڪيري کي ساڻ ڪري، شهر کان ٻاهر ڪنهن آباد اراضي ۾ وڃي جدا حويلي ٺاهي ويٺي. همير جا ماڻهو ڪيس اني ستائڻ لڳا جن مان سڪيرو سامهون ٿيو پر هو مارجي ويو. انهيءَ تي ٻاگهيءَ پنهنجي پيءُ ڏانهن پيغام موڪليو ته آءٌ ڪوٽ کان ٻاهر نڪتي ويٺي آهيان ۽ 'سڪيرو' پڻ مارجي ويو آهي:

ٻـَل ٻاٻل ٻانهو مٺو، هٺو سَوان مڙسان رو ٻن،
هيري رَتاس ڏندڙا، هوس ڪاتيءَ سونو ڳن،
مولهيو موتين چانئيو، هوس ڀُرپڙ موتين پوت.

انهيءَ تي چام هالي جا پٽ هوٿي، علي، پلي ۽ ٻيا لشڪر ڪري چڙهيا:

پٽلي پاٽي نہ پٽي، علي آن نہ ڪاٽ،
هميراڻي ڪوٽ مان، جان جان جنگ نہ ڪياءِ.

انهيءَ جنگ ۾ فتح چام هالي جي طرف جي ٿي، ۽ غالباً همير مارجي ويو ۽ سومرن جي حڪومت جي پڻ پڄاڻي ٿي. چام هالي جو پٽ هوٿي پڻ هن جنگ ۾ مارجي ويو، جنهن تي ڀاڳهي ٻار ڪيڏو نہ:

هوٿيءَ جي ڦٽيءَ ڪي هو ڳهوَر ڳهيوَر ڳل
سيپ مرن سومرا، نہ ڪونهي ڦٽيءَ تل.

سومرن جي دور جي مٿين جنگين بابت ڪيئي بيت 'ڳاهن' طور انهن جنگي داستانن ۾ شامل آهن، جي ويندي هن وقت تائين ڪن سچان سگهڙن کي ياد آهن ۽ سندن صدري روايتن ذريعي اسان تائين پهتا آهن. انهن مان مٿين بيتن جي سٽاءَ توڙي ٻولي آڳاٽي آهي ۽ مضمون پڻ انهن اکوٽن واقعن سان موافق آهي، جنهنڪري چئي سگهجي ٿو تہ انهيءَ قسم جي 'ڳاهن' وارا بيت غالباً سومرن جي دور جا آهن.

٭ سومرن جي سمن بابت پڻ ۽ چارڻ جون شتائيتون.

سومرن کان اڳ عرب حڪمران هئا سخاوت عربن جي اجتماعي زندگي جو اهم جُز هئي. سانجهيءَ ڏاٽي قافلن جي جهوڪ وقت ٻاهين جا مچ ڪري چڏيندا هئا تہ ڀل مسافر لڙي اچن. سنڌ ۾ سما خاص طرح عربن مان گهڻو لهوچڙ ۾ آيا، انهيءَ ڪري سخاوت سندن زندگيءَ جو شعار بني. سومرا سنڌ جي ڏکڻ-اوپر واري اراضي ۾ رهندڙ هئا، انهيءَ ڪري عربن سان بلڪل سندن زوال واري عرصي ۾ (اندازاً چوٿين صدي هجري) ۾ روشناس ٿيا، پيو تہ سومرن جون اصل بستيون سنڌ جي ڏکڻ اوپر اراضيءَ ۾ هيون جا ايترو آباد ڪانہ هئي. انهيءَ ڪري سومرن وٽ سخا لاءِ سرمايو ڪونہ هو. بهرحال، جڏهن سومرا حڪمران ٿيا تہ عربن واري سخاوت سومرن وٽ ڪانہ

رهي. اهي باهين جا سَچ، جي عربن ۾ ٻين ٻاڙيسري راڄن جي ٻستين مان جهوڪ ويلي لاٽون ڪري ٻرندا هئا، سي سومرن جي دور ۾ باقي نه رهيا. سومرن جي ڳوٺن ۾ ٻستين جون باهيون ۽ دونهيون سانجهيءَ ٽاڻي، جهوڪ ويلي، جهڪيون ۽ جهيڻيون ٻرڻ لڳيون، ۽ عربن جون مهمان نوازي واريون خوبيون سومرن وٽ قائم نه رهيون. انهيءَ حالت ڪي ڏسي، غالباً ان وقت جي ڪنهن سنڌي شاعر سومرن جي ندا ڪئي ته:

سَچو ڦَسيَ پيا سومرا، آڏ ڦَسيَ پيو لوڪ،
جهيڻي ٻارڻ جهوڪ، نه ته ليهڙ پيائي لاٽُون ڪري.

يعني ته جيڪڏهن اڏ ڦِٽ ٿئي ساري جهان تي، ته سچي ڦِٽ سومرن تي چوته (باوجود انهيءَ جي، جو حڪمران آهن، نه ته) سندن ڳوٺن ۾ ٻستين جي باهه جهوڪ ويلي جهڪي ۽ جهيڻي ٿيو وڃي، ڊاڪي ٻين وقتن تي لاٽون ڪريو پئي ٻري. هن بيت جو مضمون ۽ معنيٰ انهيءَ آڳاٽي سمي جي رسم رواج جي ساک ڀرين ٿا، جنهنڪري چئي سگهجي ٿو ته غالباً هيءَ بيت سومرن جي دور جو آهي.

سنڌ جي اڳئين اترئين پاڙي، يعني بهاولپور واري اراضيءَ جي هڪ قديم روايت (١) ذريعي سومرن جي آخري دور جو هڪ بيت مليو آهي، جو اڃان تائين انهيءَ اراضيءَ جي وڏڙن وٽ مشهور معروف آهي. چون ٿا ته حاڪم همير سومري

(١) اها روايت، بيت سميت، بهاولپور رياست گزيٽيئر (پنجاب رياست گزيٽيئر سلسو، نمبر XXXVI-A 1904، مطبوع لاهور، ١٩٠٨ع، ص ٣٨٧) ۾ 'پتن' شهر جي بيان هيٺ ڏنل آهي، جتان اردو ترجمي جي صورت ۾ "پتن منارا" جي عنوان سان، رسالي "العزيز"، بهاولپور (ماهه فيبروري ١٩٤١ع، ص ص ١٤١-١٤٤) ۾ پڻ شايع ٿي. اسان انهيءَ روايت کي قدري وضاحت سان ۽ بيت جي صورتخطيءَ توڙي معنيٰ جي اصلاح سان هت پيش ڪيو آهي. گزيٽيئر جي اصل مضمون ۾

جي ڏينهن ۾ سمي ڄام لاکي جي پٽ، ڦُل وڏي، هڪ چارڻ کي ڪي ڀلا گهوڙا انعام ڏنا، جي 'ڍوري راءِ' سومري جي سازش سان چورائجي ويا؛ انهيءَ تي هن چارڻ، پٽ طور، هيءُ بيت چيو ته:

ڍُرِي ڍورِي راهه، جَنهين چارڻ سان ڪاهه،
پٽڻ ٻڏي جو ٿيو، سيج وِتايو ساهه،
هميرا پوراهه، راڄ نه ڪندا سومرا.

هن بيت کي انگريزي صورتخطيءَ ۾ لکيو ويو آهي، پر رسالي "العزيز" ۾ بيت ۽ ان جي معنيٰ کي اردو صورتخطيءَ ۾ هن طرح لکيو ويو آهي:

دهری ڈھورارائے، جنہین چارن سانکھیاہ،
پتن پتیجو تھیو، سیج وناےو ساہ،
حمیرا پورا، راج نہ کندا سومرہ.

ترجمه: "ڈھورا رائے (سومرہ، جس نے چارن کے گھوڑے چرائے تھے) پر لعنت ہو، اور پتن تباہ ہو، اور سیج (اس وقت دریاء ھکڑہ کا نام تھا) اپنا راستہ تبدیل کردے، اور خدا کرے حمیرا سومرہ کو سلطنت کرنے کی زیادہ مہلت نصیب نہ ہو!"

ظاهر آهي ته سنڌي ٻوليءَ کان غيرواقفيت سببان اها معنيٰ ذرا اوٽ تي ڪيل آهي. اسان اصل انگريزي ۾ لکيل عبارت کي نئين سر سنڌيءَ ۾ سلجهايو آهي: "دِهورا رائي" کي اسان "ڍوري راءِ" ڪري لکيو آهي، ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ "ڍوري" نالو عام مروج آهي (حيدرآباد ضلعي ۾ 'ڍوري هڱوري' جي ڳوٺ جو تاريخن ۾ ذڪر موجود آهي، حالانڪ هينئر انهيءَ ڳوٺ جي ڪنڊرن کي 'ڏونئرا هڱورا' چيو وڃي ٿو)؛ "سانکهياه" يقيناً "سان ڪاهه" آهي؛ "پتيجو" کي متن ۾ "ٻڏي جو" پڙهيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته اڳتي درياهه جي سڪي ٻوڻي ٿيڻ جو ذڪر آهي. انهيءَ لفظ کي "ٻيٺي جو"، يعني "ٻيٺل جو"، به پڙهي سگهجي ٿو، پر ٻنهيءَ فعل 'ٿيو' جي 'خبر' اڻپوري رهجي ويندي.

- يعني ته ڏوري راهه، جنهن جيي چارڻ سان دشمني آهي، سو ڏکي ضعيف ٿي چڙي مري؛ سندس شهر ’پٽڻ‘ ڦٽي پوئو (پٽي) ٿيو، ۽ هاڪڙي (سيج) درياءَ سڪي ساهه ڇڏيو؛ همير سومري پڇاڙا (سندن حڪومت جو خاتمو ٿيندو ۽) سومرا راڄ ٿي کين ڪندا.

بقول ’تحفة الڪرام‘، سومرن جو آخري حاڪم همير هو، جنهن کان سمن حڪومت کسي. انهيءَ جي تصديق سلطان فيروز شاهه طرفان ملتان جي گورنر عين الملڪ ماهرو جي خطن مان ٿئي ٿي، جيڪي هن سنه ١٣٥٢ع کان ١٣٦٥ع واري عرصي ۾ لکيا. هو لکي ٿو ته ’هن وقت سومري حاڪم همير پٽ دودي جي حڪومت جو سلو سڪي رهيو آهي؛ محض سلطان جي مدد سان ئي قدري ساڻو ٿيو بيٺو آهي. ٻئي طرف، سمو ڄام ٻانڀڻيو پٽ اُنڙ سندس سرڪشيءَ ۽ طاقت سببان اُڀري رهيو آهي‘*. ڇٽي نٿو سگهجي ته همير سومري کان ڪهڙي سال ۾ حڪومت کسي ويئي، يا ڪڏهن وفات ڪيائين؛ پر جيئن ته سلطان فيروز شاهه ١٣٦٥-٦٦ع ڌاري ٺٽي تي حملو ڪيو، انهيءَ مان گمان نڪري ٿو ته لڳ ڀڳ ١٣٦٥ ڌاري همير سومري جي حڪومت جو خاتمو ٿيو. انهيءَ لحاظ سان، مٿين بيت جو زمانو به اندازاً ١٣٥٢ کان ١٣٦٥ع وارو عرصو قرار ڏيئي سگهجي ٿو. ’تاريخ طاهري‘ جي روايت مطابق پڻ سومرن جو خاتمو سمن زميندارن جي وڌندڙ طاقت سببان ٿيو. مٿين روايت مان ظاهر آهي ته سمن ڄامن، پنهنجي خوشحاليءَ سببان سخاوت ڪري پئي چارڻن کي نوازيو، جن سڄي ملڪ ۾ وڃي ٿي سندن ڳڻ ڳايا. چارڻن جون اهي ڪيرتون پڻ سمن لاءِ هڪ قسم جي پروپئگنڊا هيون، ۽ انهيءَ ڪري سومرن کي ڏکيون ٿي لڳيون؛ تنهنڪري غالباً ڪن سومرن حاڪمن

* ڏسو ”انشاى ماهرو“ (منشات عين الملک عين الدين عبدالله بن ماهرو)، مطبوع ’شعبه تاريخ مسلم يونيورسٽي، علي ڳڙهه‘، ص ٨٧.

چارڻن کي هيسڻ ٿي چاهيو؛ انهيءَ ڪري ڏوري راءِ سومري جي اشاري تي چارڻ جا گهوڙا ڇورائجڻ هڪ قرين قياس امر آهي. انهن دليلن جي بناءَ تي چئي سگهجي ٿو ته غالباً هيءَ بيت سومرن جي آخري دور جو آهي.

نتيجا

سومرن جو دور، سنڌ جي تاريخ توڙي ’سنڌي ٻولي‘ ۽ ان جي ادبي ارتقاءَ جو روماني دور هو. هن دور ۾ ئي سنڌ جي اڪثر عشقيه داستانن، آکاڻين جنگنامن، ۽ سنڌ جي سورهيه سخي سردارن جي ڪارنامن جو بنياد پيو، جن جي تاڃي پيٽي ۾ پوءِ سنڌي ادب کي اڏيو ويو. سومرن جي دور ۾ انهن داستانن، قصن ۽ ڪهاڻين جو آمڻ ثابت ڪري ٿو ته ان وقت سنڌي ٻولي ۾ بيان جي ڪافي صلاحيت پيدا ٿي چڪي هئي.

سومرن جو دور ’سنڌي ٻولي‘ جو تعميري دور هو، جنهن ۾ سنڌي، سنڌ جي ڏکڻ-اڀرندين خطي ۾ عام رائج ٿي ۽ اڳتي ڪري ٻئي طرف نڪتي. زباني روايتن ذريعي مقامي واقعات تي مبني قصا ۽ ڪهاڻيون ملڪ ۾ رائج ٿيا؛ عشق ۽ محبت جا روماني داستان ۽ سنڌ جي سورهيه سردارن ۽ سپه سالارن جا جنگي ڪارناما ڳائجڻ لڳا، جنهنڪري نه صرف سنڌيءَ ۾ نثري داستانن جو بنياد پيو پر سنڌي شعر پڻ ’ڳاهن‘ جي صورت ۾ نمودار ٿيو. هن دور ۾ غالباً ’سنڌ جي سمن‘ جي زبان کي فوقيت ملي، جنهنڪري ’معياري سنڌي ٻولي‘ جي آمڻ لاءِ ميدان هموار ٿيو.

باب چوٿون

معياري سنڌي ٻولي جو ارتقاء ۽ سنڌي شعر جي تاريخي ابتدا

(سمن جي حڪومت وارو دور ۱۳۵۰ - ۱۵۲۰ ع)

’سومرن جو دور‘ سنڌي ٻوليءَ ۾ بيان جي وسعت، قصن ڪهاڻين جي اوسر، ۽ ادبي صلاحيت جي نشو و نما وارو ’تعميري دور‘ هو، جنهن ۾ عشقيه داستان ۽ قصا رائج ٿيا ۽ سنڌي شعر ڳاهن جي صورت ۾ نمودار ٿيو. سمن جي اوائلي دور ۾، سنڌي ٻولي ۽ ساهت جي انهيءَ ’تعميري دور‘ جي تڪميل ٿي. ’سمن جي دور‘ جي شروعات ۾ سنڌي ٻولي جون لساني خصوصيتون خواه ادبي روايتون، ساڳيون سومرن جي دور واريون رهيون؛ البت ٻوليءَ ۾ قوتِ بيان اڳ پيدا ٿي چڪي هئي، جنهنڪري هاڻي ان جي ترقي جا دروازا کلي پيا ۽ ان جي لساني سرمايي ۾ وڏي وسعت پيدا ٿي. قصن ۽ ڪهاڻين کي هڪ ’ادبي فن‘ جي درجي تي پهچايو ويو، ڳاهن سان ڳالهيون عام مروج ٿيون، ۽ سنڌي ’بيت‘ هيئت جي لحاظ سان تڪميلي صورت کي پهتو ۽ عام مروج ٿيو. سمن جي دور سان سنڌي شاعريءَ جي تاريخي دور جي شروعات ٿي.

(الف) سمن جي دور جو تاريخي پس منظر: سنڌي ٻولي جي ترقي جا اسباب.

سمن جي طاقت جو عروج، ڄام اُنڙ جي سرداري سان شروع ٿيو، جنهن سنه ۷۳۳-۳۴ ھ ڌاري بغاوت ڪري دهلي طرفان سيوهڻ جي گورنر ’ملڪ رَتن‘ کي ماريو ۽ بالاخر

سنه ٥١-٧٥٠ هه (١٣٥٠ع) ڌاري 'ٺٽي جي ڄام' جي حيثيت ۾ خود مختار حڪومت قائم ڪئي*. سنه ٩٢٦هه (جنوري ١٥٢٠) ۾ شاه بيگ ارغون ٺٽو فتح ڪيو ۽ سمن جي آزاد حڪومت جي پڄاڻي ٿي. سمن جي دور جا اهي ٻوٽا ٻه سؤ ورهيه سنڌ جي اندروني ڀاڱن ۾ 'معياري سنڌي' جي ارتقاءَ لاءِ ۽ سنڌ جي سرحدن کان ٻاهر عام سنڌي ٻولي جي پکڙجڻ لاءِ نهايت مفيد ثابت ٿيا. سمن جي دور جا هيٺيان سياسي ۽ سماجي پهلو انهيءَ دور ۾ سنڌي ٻولي جي تاريخي حيثيت کي سمجهڻ لاءِ خاص اهميت رکن ٿا.

١. معياري سنڌي ٻولي جو ارتقاء. سمن جا مکيه قبيلا آڳاٽي وقت کان وٺي سنڌ جي وچولي اراضي ۾ رهندڙ هئا. اٺين صدي عيسوي جي شروعات ۾ محمد بن قاسم جي فتح وقت "ساوندي سمه" ("سمن جي ساوڙي"، يعني 'سمن ساوڙي' واري اراضي، جا هن وقت نواب شاه ضلعي جي نواب شاه تعلقي ۾ آهي) سمن جو هڪ مکيه مرڪز هئي. ڇهه سؤ ورهيه کن پوءِ چوڏهين صدي عيسوي جي وچ ڌاري، سمن جي طاقت جو عروج ڄام اُنڙ سان ٿيو، جنهن اول سيوهڻ تي قبضو ڪيو. ان مان ظاهر آهي ته ان وقت به سمن جي طاقت جو مرڪز اهوئي وچولي وارو خطو رهيو. ڄام اُنڙ يقيني طور سمن جي 'اُنڙ برادري' جو سردار هو، ۽ سمن جي نسبنامي توڙي تاريخي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ برادري ۾ ڪم ازڪم پنج مکيه قبيلا - اُنڙ، ڏاهري، ساند، ساريا ۽ ڪيريا - شامل هئا. سمن جي حڪومت جي ختم ٿيڻ بعد به اهي قبيلا ڪافي طاقتور رهيا، ۽ ارغونن،

* ڏسو اسان جو انگريزي ۾ مضمون "سنڌ جي سمن حاڪمن جو سلسلهٔ حڪومت"، پاڪستان هسٽاريڪل ريڪارڊ اينڊ آرڪائيوز ڪميشن جي ٻئي اجلاس (پشاور، فبروري ١٩٥٤ع) جي ڪارروائي، پاڪستان گورنمينٽ پريس، ڪراچي، ١٩٥٧ع، ص ص ٢٣-٢٩.

ترخانن ۽ مغلن جي علائقائي گورنرن، سپهه سالارن ۽ فوجن سان سندن مقابلا ۽ معاهدا ٿيا*. انهيءَ دور جي مکيه تاريخي مأخذن، خصوصاً 'بيگلارنامي' ۽ 'تاريخ مظهر شاهجهاني' جي مطالعي مان انهن قبيلن جي مکيه بستين ۽ طاقت جي مرڪزن جو پتو لڳي ٿو. ان وقت جا سيوهڻ، 'خطو' ۽ نصرپور علائقا ('سرڪارون')- يعني ته موجوده تعلقا ڪوٽڙي (اتريون حصو) سيوهڻ (ڏکڻ اولهه)، مورو(ڏکڻ)، سڪرنڊ، نواب شاهه، شهدادپور، ٽنڊو الهيار (اتر)، ۽ وينڌي ميرپور تعلقي جي حدن تائين- انڙ قبيلن جي ڳوٺن، آبادين ۽ قبائلي جمعيت واري اراضي هئي، ۽ خاص طرح موجوده سڪرنڊ تعلقي ۾ (جتي اڃان تائين انڙن جو سردارگهر آباد آهي) 'لاڪاٽ' وارو پاڳو سندن طاقت جو مرڪز هو. بهرحال، اٺين صدي کان وٺي سورهين صدي تائين، تاريخي حوالن جي بناء تي ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته اها وچولي واري اراضي، سمن جي مکيه قبيلن جو مرڪز هئي ۽ سمن جي طاقت ۽ حڪومت جو بنياد پڻ انهن وچولي واري اراضي جي سمن سردارن وڌو. انهيءَ ڪري سمن جي دور ۾ انهن سمن قبيلن جي مادري ٻولي- يعني ته وچولي واري سنڌي ٻولي- حڪمرانن جي ٻولي جي حيثيت اختيار ڪئي ۽ ملڪ جي 'معياري ٻولي' بڻي. ازانسواءِ سنڌ جو اتريون پاڳو پڻ سمن جي حڪومت ۾ هميشه لاءِ شامل ٿي ويو ۽ اتر- وچولي واري ٻولي، جا سمن جي اراضي جي

---

* ترخانن جي دور ۾ انڙ قبيلن ميرزا محمد باقي جي' خلاف ميرزا جان بابا جي مدد ڪئي ۽ شاهه قاسم خان 'خان زمان' سان گڏجي ميرزا محمد باقي جي طرفدارن سان مقابلا ڪيائون (بيگلارنامو). ان بعد مغلن جي دور ۾ ٺٽي جي گورنرن جي نائبن ۽ سندن فوجن سان خوب چوٽون ڪاڏائون. حڪومت جون فوجون زور سان ڪين مطيع ڪري نه سگهيون، جنهنڪري ساڻن معاهدن ذريعي امن امان قائم ڪيائون (مظهرشاهجهاني).

وڏيڪ ويجهي هئي، تنهن ني پڻ معياري ٻولي جو رنگ چڙهيو ۽ 'وچولي واري معياري ٻولي' جو دائرو وسيع ٿيو ۽ ٻئي طرف سمن حاڪمن ٺٽي کي پنهنجي گادي بنايو، جنهنڪري لاڙ جي قديم قبيلن ۽ قومن تي هن 'معياري ٻولي' جو اثر پوڻ لڳو.

٢. سنڌي ٻولي جي سرحدن جو وسيع ٿيڻ. سمن جي دور ۾، سنڌي ٻوليءَ جون سرحدون ڏکڻ اوڀر ڪڇ ۽ گجرات طرف، اولهه ۽ اتر اولهه بلوچستان طرف، ۽ اتر ڏانهن بهاولپور ۽ ملتان طرف وڌيون، ۽ انهن سرحدن طرف سنڌي ٻولي جو ڀين پاڙيسري ٻولين - خصوصاً گجراتي، بلوچي ۽ لهندا (سرائڪي) - سان عمل ۽ رد عمل شروع ٿيو.

اول ته سمن جي حڪومت ۾ ڪڇ ۾ سمن قبيلن جي آبادي وڌي ۽ اهي قبيلا ڪاٺياواڙ ۽ گجرات وارين سرحدن تائين پکڙجي ويا، انهيءَ ڪري ڪڇ ۾ 'سنڌي ٻولي' هڪ عام مقامي زبان طور هميشه لاءِ رائج ٿي وئي. سومرن جي طاقت جي زوال ۽ سمن جي عروج سببان غالباً سومرن جي ڪافي آبادي سنڌ جي سرحد ۽ ڪڇ واري اراضي مان لڏي وڃي ڪاٺياواڙ وسايو، جنهنڪري ڪاٺياواڙ جي حدن اندر پڻ سنڌي قبيلن سان گڏ سنڌي ٻولي داخل ٿي. ازانسواءِ سمن جي دور ۾ سنڌ ۽ گجرات جي وچ ۾ خاص سياسي تعلق قائم ٿيو، جو ويندي سمن جي دور جي آخر تائين قائم رهيو. سنڌ جي سمن حاڪمن توڙي گجرات جي سلطانن، دهلي جي بادشاهن کان بي‌نياز ٿي، پنهنجن آزاد حڪومتن قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهنڪري پاڻ ۾ دوستيءَ جا ناتا ڳنڍيائون. سمي ڄام تغلق (٨٣١-٨٥٧هه) جي حڪمراني ۾ اهي دوستاڻا سياسي تعلقات وڌيڪ پختا ٿيا، جو سنڌ جي حڪمران خاندان ۽ گجرات جي سلطانن ۾ سڱابندي جو سلسلو شروع ٿيو. پنهنجي آزادي کي برقرار رکڻ لاءِ، سمن بادشاهن کي خاص طرح گجرات جي سلطانن توڙي عوام جي مدد ۽ معاونت جي ضرورت هئي،

انهيءَ ڪري ڄام تغلق پنهنجون ٻه نياڻيون گجرات جي ٻن با اثر خاندانن ۾ پرڻايون: هڪ نياڻي 'بي بي مغلي' گجرات جي سلطان محمد ــ اول (۸۴۵-۸۵۵ھ) کي ڏنائين، جنهن مان گجرات جو مشهور سلطان محمود بيگڙو ۲۰- رمضان ۸۴۹ھ، تي ڄائو. ٻي نياڻي 'بي بي مُرڪي' گجرات جي مشهور درويش حضرت شاهه عالم کي ڏنائين، جو سمن حاڪمن جي روحاني پيشوا حضرت بهاؤالدين ذڪريا ملتاني جي سلسلهٔ طريقت جي بزرگ مخدوم جهانيان 'جهان گشت' جي اولاد مان هو. هن ٻن بزرگ سان سمن جي رشتي سبب گجرات جي عوام ۾ پڻ سنڌ جي حڪمرانن لاءِ همدردي ۽ محبت جي جذبي جو بنياد پيو. بهرحال، سمن جي دور ۾ سنڌ جي سمن حاڪمن ۽ گجرات جي سلطانن جي وچ ۾ سياسي ۽ سدا جي تعلقات، ۽ سمن حاڪمن جي گجرات جي بااثر صوفي بزرگن سان رشتيداري سببان سنڌ ۽ گجرات جي عوام جي درميان پاڙيسري ناتا وڌيڪ گهاٽا ۽ پختا ٿيا، ۽ ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ واپار سان گڏ ماڻهن جي آمدورفت وڌي؛ انهيءَ ڪري هڪ طرف گجراتي الفاظ ڪڇ جي سنڌي محاوري ۾ داخل ٿيا ته ٻئي طرف وري ڪي سنڌي الفاظ ڪاٺياواڙ واري علائقي جي گجراتي ٻوليءَ ۾ داخل ٿيا.

پيو ته ٿتو سمن جي گادي بنيو، جنهنڪري سنڌ ن طاقت ۽ سياسي اثر اولهه طرف وڌيو ۽ ڪوهستاني علائقي ۾ 'سنڌي ٻولي' رائج ٿي. غالباً سمن جي طاقت جي عروج وقت، يا ان کان به ڪافي اڳ، سنڌي قومن ۽ قبيلن ڪوهستاني علائقي کان اجان به اولهه طرف وڌي وڃي موجوده لس ٻيلي ملڪ ۾ پنهنجون بستيون قائم ڪيون، جنهنڪري ويندي لس ٻيلي واري علائقي تائين 'سنڌي ٻولي' رائج ٿي. انهن سنڌي قبيلن مان خاص طرح رونجهن اتي پنهنجي سرداري قائم ڪئي ۽ سنڌ ن ڄامن مان 'سپڙ ڄام' مشهور ٿي گذريو، جنهن جي سخاوت جا قصا مشهور آهن. رونجها خالص سنڌي قوم هئا، جنهنڪري

سندن ٻولي نسبتاً معياري سنڌي ٻولي هئي، جنهن جو اثر لس ٻيلي جي مڙني ميداني محاورن تي پيو. ان زماني کان وٺي سنڌي لس ٻيلي جي عام ٻولي بنجي ويئي؛ البت رونجهن جي زبان وڏيڪ معياري رهي ۽ اڄ تائين ٻيلي جي شهر کان اتر طرف واري اراضي ۾ رهندڙ رونجهن جي ٻولي نهايت مٺي ۽ معياري آهي. غالباً لس ٻيلي ۾ رونجهن جي عروج وقت ڪي سنڌي قبيلا اڃان به اڳتي اولهه ۽ اتر طرف بلوچستان واري اراضي ۾ وڃي آباد ٿيا ۽ سنڌي ٻولي انهن قبيلن سان گڏ اولهه بلوچستان واري اراضي ۾، ويندي مڪران تائين وڃي. البت اهي قبيلا ”معياري سنڌي“ جي اثر واري دائري کان ٻاهر هئا، انهيءَ ڪري اندروني بلوچستان وارن ڇڙوڇڙ سنڌي باشندن جي ٻولي ڪچي رهي، جا اڄ تائين خام ’جدگالي‘ محاوري جي صورت ۾ رائج آهي.

ٿيون ته سمن جي دور جي پوئين نصف ۾، سمن جي سياسي طاقت سنڌ جي اترئين سرحد کان اڳتي وڌي ۽ اتر اولهه طرف [illegible] آباد ٿيا ۽ سمي وارا علائقا سمن جي سياسي اثر هيٺ اچي ويا، انهيءَ ڪري انهن خطن ۾ سنڌي ٻولي رائج ٿي ۽ پڻ انهيءَ طرف جي بلوچي قبيلن جي زبان تي سنڌي جو گهرو اثر پوڻ لڳو. انهيءَ سرحد تي انهيءَ آڳاٽي نج سنڌي اثر جو نتيجو اهو ٿيو، جو سنڌي الفاظ ۽ محاورا ”مشرقي بلوچي“ جو جز بنجي ويا، جا اڄ تائين ’مشرقي بلوچي‘ جي خاص خصوصيت آهي.

٣. سنڌي ۽ ملتاني جو سنبنڌ. اتر طرف، سمن جي دور ۾ سنڌي ۽ سرائڪي جو سنبنڌ وڌيو. اول راءِ ۽ برهمڻ گهراڻن جي وقت ۾، ۽ پوءِ عربن جي دور ۾، سنڌ ۽ ملتان گهڻي عرصي تائين هڪ ئي سياسي طاقت جي زير رهيا، جنهن جو خاص مرڪز سنڌ (شروع ۾ اروڙ ۽ پوءِ منصوره) هو. انهي سياسي وحدت سببان سنڌ ۽ ملتان جي ٻولين جو سنبنڌ شروع ٿيو. سومرن جي

دور ۾ ئي ڪنهن حد تائين ۽ ڪجهه عرصي لاءِ، بهاولپور واري اراضي سنڌ جي زير اثر رهي، جنهنڪري سنڌي ۽ سرائڪي جو رشتو قائم رهيو. سومرن جي دور ۾ سهروردي طريقي جي وڏي صوفي درويش بهاؤالدين زڪريا رحه جي تبليغ جو سنڌ ۾ وڏو اثر پيو ۽ خصوصاً سما قبيلا وڏي تعداد ۾ هن بزرگ جا مريد ۽ معتقد ٿيا. هن درويش بالاخر ملتان ۾ سڪونت اختيار ڪئي، جنهنڪري سنڌ مان سوين معتقد هن بزرگ جي حياتي ۾ توڙي پوءِ ملتان وڃڻ لڳا. سمن جي طاقت جي عروج وقت پڻ سمن سردارن جي حضرت بهاؤالدين جي پوين بزرگن توڙي سندن سلسلي جي ٻين درويشن سان عقيدت رهي. اهوئي سبب هو جو جڏهن سلطان فيروزشاه ٺٽي کي گهيرو ڪري ويٺو ۽ آڏو ڄام صدرالدين ٻانڀڻي ٻه بهادري سان منهن ڏنو، تڏهن غالباً سلطان فيروزشاه جي اشاري تي ۽ ڄام جوڻي جي موافقت سان شيخ الاسلام صدرالدين ملتاني ۽ اُچ جي بزرگ مخدوم جهانيان 'جهان گشت' (جو حضرت بهاؤالدين زڪريا جي روحاني سلسلي جو درويش هو) وچان پئي صلح ڪرايو. مخدوم جهانيان، ڄام جوڻي جو مرشد هو ۽ سنڌ سان سندس خاص تعلق هو، ۽ انهيءَ ڪري سندس ملفوظات ۾ پڻ دهلي ۽ سنڌ جي سياست بابت ڪافي ڪجهه ذڪر موجود آهي. بهرحال، سمن سردارن توڙي عوام جو انهيءَ دور ۾ ملتان ۽ اُچ جي بزرگن سان روحاني تعلق رهيو، ۽ انهيءَ روحاني تعلق پڻ سنڌي ۽ سرائڪي جي رشتي کي مضبوط ڪيو. ازانسواءِ سمي ڄام سڪندر جي ڏينهن ۾ بهاولپور وارو ڀاڱو سمن جي حڪومت ۾ شامل ٿي چڪو هو، جنهنڪري سنڌ جي سياسي اثر سببان اتي جي ٻولي تي پڻ سنڌي جو اثر پيو.

انهن سياسي ۽ روحاني اثرن سببان، سنڌي ۽ ملتاني جو سنبنڌ وڌيو: هڪ طرف ملتان کان ڏکڻ طرف موجوده بهاولپور واري خطي جي زبان تي سنڌيءَ جو گهرو اثر پيو، جنهنڪري

اتي جي ٻولي جنهن کي هينئر 'سرائڪي'، بهاولپوري يا 'ديري والي' چئجي ٿو، ان ۾ سنڌي لفظن ۽ محاورن جي آميزش شروع ٿي؛ ٻئي طرف وري سنڌ جي حدن اندر اها سرائڪي ٻولي رائج ٿي ۽ نائين صدي هجري جي شروعات ڌاري اها مقامي ڪتبن ۽ لکيتن ۾ استعمال ٿيڻ لڳي، جنهن جو ثبوت چام سڪندر جي ڏينهن جي هڪ ڪتبي مان ملي ٿو.

تعلقي اباوڙي جي سرحد جي ويجهو ضلعي رحيم يارخان ۾ شهر 'سنجرپور' لڳ 'سرواهي' جا ڪنبر آهن، جن جي پرسان هڪ پراڻي کوه کي کيڻ ڪندي، ان مان هڪ سير لڌي وئي، جنهن تي هيٺيون ڪتبو لڳل هو:

سِلان سربند ٿيپيان، ڦگيا نام نصير
ڪئو کنايا پٽر گانمن دي، اونڙ نام همير
وقت سڪندر بادشاه ملڪ ڏٺي پهلوان
رعيت راضي ايهه جيهي جو ٻڍا نت جوان
هڪ لک سِلان لڳ چڪيان، ٿيا ڪئو تمام
تيري سؤ ٻوٽي باغ دي راڙي اونڙ چام

(يعني ته نصير ڦگيي نالي سربند سرون جوڙيون؛ انڙ پٽ گامڻ (يا همير پٽ گامڻ انڙ) جي کوه کٽايو - ملڪ ڏٺي سڪندر بادشاه جي وقت ۾، جڏهن رعيت اهڙي ته خوش هئي جو پوڙهو به هميشه جوان هو؛ هڪ لک سرون لڳيون جو کوه جڙي راس ٿيو، ۽ انڙ چام، باغ جا تي سؤ ٻوٽا پوکايا.)

مٿيون ڪتبو مرحوم مولانا محمد حفيظ الرحمان بهاولپوري پنهنجي ڪتاب "ذڪر ڪرام" ۾ نقل ڪيو آهي، ۽ اردو صورتخطيءَ ۾ لکيو اٿس(١). اصل سر تي انهيءَ عبارت جي حرفن ۽ لفظن جي هوبهو صورتخطي ڪهڙي هئي سو معلوم

(١) ڏسو "ذڪر ڪرام"، مطبوعه محبوب المطابع پريس دهلي، شايع ڪرده بهاولپور سنه ١٣٥٧هه، ص ص ١٢٨-١٢٩.

ناهي. البت ڪافي يقين سان چئي سگهجي ٿو ته "سڪندر بادشاهه" مان مراد ڄام سڪندر سنڌ جو سمو بادشاهه آهي، جنهن جي ڏينهن ۾ مٿئين انڙ ڄام اهو ڪوه ڪٽايو. سمن ۾ 'ڄام سڪندر' نالي سان ٻه بادشاهه تي گذريا آهن. ڄام سڪندر ثاني (چوڏهون بادشاهه) فقط سال ڏيڍ کن حڪومت ڪئي، جنهنڪري ان ڏانهن هن ڪتبي جو حوالو ٿي نٿو سگهي. البت ڄام سڪندر اول (نائون بادشاهه) جنهن جو پورو لقب ۽ نالو غالباً "صدرالدين ڄام سڪندر شاهه بن خيرالدين ڄام تو ڳاچي" هو، سوسنه ٨١٦هه (١٤١٣ع) ڌاري تخت تي وينو (١) ۽ جيتوڻيڪ سنڌ س حڪومت جو عرصو پڪيءَ طرح معلوم ناهي، مگر هن ڪتبي جي بناء تي چئي سگهجي ٿو ته هن پنج ست ورهيه يا اڃان به زياده حڪمراني ڪئي، جو سندس ايامڪاريءَ ۾ ملڪ جي آبادي ۽ رعيت جي خوشحالي وڌي.

اسان مٿئين قسم جي سر جي 'موجوده سنڌ' جي حدن اندر جهونن ڪنڊرن ۾ تلاش ڪئي. هڪ پيري اهي جهونا ڪنڊر ووڙيندي اسان تاريخ ٩- جولاء سنه ١٩٥٨ع ۾ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ميان الياس محمد ڪلهوڙي جي قبي تي پهتاسون. معلوم ٿيو ته ميان الياس محمد کان اڳ پڻ اتي مقام هو ۽ ان جي آثارن بابت پڇا ڪندي، اتي جي مجاور پيرل فقير لاشاري کان معلوم ٿيو ته سال کن اڳ (يعني ١٩٥٧ع ۾) قبرستان جي ڏکڻ-اوير واري پاسي ۾ جتن سندن ڪنهن فوت ٿيل ماڻهوءَ جي قبر کنئي ته اندران زمين مان هڪ سر نڪتي، جنهن تي اکر هئا، جي ماڻهن پڙهيا ته "ٺپ والي ٺپي سڪندر دي واري دي (٢)". پيرل فقير کي انهيءَ سر جي ڪتبي مان

(١) سمن بادشاهن جي سلسلي ۽ حڪمراني لاءِ ڏسو اسان جو انگريزيءَ ۾ لکيل مضمون "سنڌ جي سمن بادشاهن جو سلسله' حڪومت" جنهن جو حوالو اڳي اچي چڪو آهي. (٢) انهيءَ موقعي تي، دوست محترم محمد اسماعيل خان نون (ان وقت ڊپوٽي ڪليڪٽر، دادو) ۽ بنده راقم گڏ هئا ۽ پيرل فقير جي هن زباني کي بروقت قلمبند ڪيو ويو.

فقط ايترا الفاظ انهيءَ نموني ۾ ياد رهجي ويا هئا، پر غالباً ان ۾
ميربند جو توڙي ڄام سڪندر جو نالو اهڙي ئي سهڻي سليقي
مان ڏنل هو جهڙو مٿين ڪتبي ۾ آهي. پرل فقير جي اها
اڪين ڏني شاهدي نهايت قيمتي آهي، ڇاڪاڻ ته ان مان معلوم
ٿئي ٿو ته ڄام سڪندر سمي جي عهد ۾ پڪين سرن تي ڪتبن
لکڻ جو رواج عام هو.

بهاولپور رياست جي قديم آثارن مان هڪ ٻي لکيت
جو پتو لڳو آهي، جنهن جو تعلق ٻڻ سمن جي دور مان آهي.
انهيءَ لکيت مان هڪ ته اتر طرف سمن جي حڪومت جي حدن
جو پتو پوي ٿو ته ٻئي طرف انهيءَ علائقي ۾ ان وقت جا ٻولي
سرڪاري لکيتن ۾ ڪم آندي تي وئي ان جا آهڃاڻ ملن ٿا.
'مَروٺ' جي قديم ڪچي قلعي(١) جي دروازي جي هڪ سر
تي لڳل هندي(؟) صورتخطيءَ ۾ هيٺيون ڪتبو هٿ آيو
آهي(٢):

"سنبت ١٥٤٨ برکي پوه سُدي ٢، مَروٺ پتا
مَلَڪ ڄام سومرا ڪوٽ پاڪي ڪيل ڦرائي."

هن ڪتبي مان معلوم ٿئي ٿو ته سنبت ١٥٤٨ (١٤٩١ع) ۾
ڄام سومرو سنڌ جي سمن بادشاهن طرفان هن قلعي جو حاڪم
(مَلَڪ) هو، جنهن انهيءَ سال ۾ هن قلعي جي مرمت ڪرائي.
جيئن ته مروٺ جو قلعو بيڪانير جي حدن کي ويجهو آهي،
انهيءَ ڪري هن ڪتبي جي ٻولي توڙي صورتخطي تي انهيءَ
طرف جو رنگ چڙهيل آهي.

مٿين شاهدين مان ثابت ٿئي ٿو ته نائين صدي جي

---

(١) هن قلعي جا ڪنڊرات، قديم هاڪڙي درياءَ جي ڏاکڻي ڪناري
تي (29: 10N–72 :23E) واقع آهن.

(٢) ڏسو 'بهاولپور رياست گزيٽيئر' (پنجاب رياست گزيٽيئر سلسلو نمبر
(xxxvi-A, 1904 مطبوع لاهور ١٩٠٨، ص ٣٢٣.

شروعات ڏاري اتر سنڌ (بهاولپور جي حدن سميت) ۾ خالص سنڌي ٻولي سان گڏ سرائڪي ٻولي پڻ رائج هئي ۽ لکجڻ ۾ ٿي آئي. ٻيو ته خاص سرحدي ڀاڱن ۾ مقامي لحاظ سان انهيءَ خطي جي ڏي ٻولي سرڪاري ڪتبن ۾ استعمال ٿي ڪئي وئي.

۴. تعليمي ۽ سرڪاري ٻولي. 'باب ٽئين' هيٺ بيان ٿي چڪو آهي ته عربن جي حڪومت کان پوءِ سومرن جي دور ۾ پڻ غالباً دستور موجب عربي سرڪاري زبان طور جاري رهي. ازانسواءِ سومرا دين اسلام ڏانهن متوجه ٿيا ۽ انهيءَ ڪري عربي ذريعي تعليم جو سلسلو جاري رهيو. سمن قبيلن سومرن کان اڳ دين اسلام قبول ڪيو هو، انهيءَ ڪري سمن قبيلن ۾ عربي تعليم جو سلسلو نسبتاً اڳاٽو رائج هو. هڪ تاريخي حوالي موجب 'ساوندي' (ساوڙي) جي اميرمحمد سمي جي وساطت سان سنسڪرت ۽ ٻين ڪن ڏيهي ٻولين مان عربي ۾ ترجما ٿيا(۱). سومرن جي دور جي آخر ۾ سما قبائل حضرت بهاؤالدين زڪريا جي تبليغ ۽ روحاني فيض سببان شرع اسلام ڏانهن ويتر گهڻو متوجه ٿيا ۽ منجهائن ڪيترائي صوفي درويش ۽ بزرگ پيدا ٿيا، جن سنڌ ۾ اسلامي تبليغ ۽ تعليم کي عوام ۾ رائج ڪيو. انهيءَ ڪري تعليمي ذريعي طور عربي سنڌ ۾ وڏيڪ رائج ٿي. سمن حاڪمن ذاتي طور درسي ڪتابن لکائڻ ۾ ڪوشش ورتي، جنهن جو ثبوت ان دور ۾ 'منطق' بابت لکايل هڪ درسي ڪتاب مان ملي ٿو، جو اتفاقاً زماني جي دستبرد کان بچي ويو آهي ۽ اڄ ڏينهن تائين قلمي صورت ۾ موجود آهي(۲). منطق جي درسي ڪتاب "شمسيه

---

(۱) ڏسو حاشيه ص ۱۴۲

(۲) 'الزبدة' جنهن جو هيٺ ذڪر اچي ٿو سو سنڌ ۾ درسي ڪتاب طور پڙهيو ويو جيئن ته سنڌ يونيورسٽي جي ڪتبخاني ۾ محفوظ قلمي نسخي جي حاشيه آرائين مان ظاهر آهي. هن ڪتاب جا ٽي قلمي نسخا

فِي المِيزان" جي مطالعي کي وڌيڪ آسان بنائڻ خاطر ڄام ارڙ عرف محمد سڪندر شاهه ثاني سنه ٨٠٥/٨٠٨ هه (١٣٠٦ع) ڌاري(١) منگلور (ڪاٺياواڙ) جي استاد ۽ عالم مولانا علاؤالدين(٢) کي چيو ته هو نئين سر مهجهائي (شرح) سان اهو ڪتاب مرتب ڪري. جنهن تي مولانا علاؤالدين 'الزُّبدَة' نالي "شمه في الميزان" جي شرح لکي. ڪتاب جي مهاڳ ۾ مؤلف لکي ٿو:

فقد سالني من لايسعني ان اخالفه ـ الذي اقر بفضله الموافق والمخالف ـ والاحرى لمن يقصد في حقه مدحا يناسب فضله ان يراعي شجر حساده وغيظ عداه، انَّ يرى مبصر و يسمع واع ـ وهو الملك المعظم ذوالحلم والعلم والجود والكرم محمد المعروف بانر بن فتح خان بن طوغاچي بن جام لازال له من التوفيق عصام ومن التاييد قوام ـ ان اكتب ما يجري مجرا الشرح للشمه في الميزان لينفع به من يهتم بشانها من الخلان ـ

(ــ يعني ته: مونکي اهڙي هڪ هستي چيو، جنهن جي انڪار جي مونکي طاقت ناهي ـ جنهن جي فضيلت جا موافق توڙي مخالف قائل آهن ۽ جو به سندس

لنڊن ۾ انڊيا آفيس لئبرريءَ ۾ محفوظ آهن. هڪ نسخو ڪوٽڙي جي قاضين جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي. گجرات طرف پڻ هيءُ ڪتاب مقبول رهيو ۽ هڪ نسخو قاضي احمد ميان اختر جهوناڳڙهي مرحوم جي ڪتبخاني ۾ هو جو بنده جي نظر مان گذريو.

(١) هن سمي بادشاهه جي نالي، لقب ۽ دور حڪومت لاءِ ڏسو اسان جو انگريزي ۾ مضمون "سنڌ جي سمن حاڪمن جو سلسله حڪومت" پاڪستان هسٽاريڪل ريڪارڊس ۽ آرڪائيوز ڪميشن جي ٻئي اجلاس (پشاور) جي ڪارروائي، پاڪستان گورنمينٽ پريس، ڪراچي ١٩٥٧ع.

(٢) مصنف جو نالو، 'انڊيا آفيس لئبرري' جي هڪ نسخي جي پويان ڏنل آهي (ڏسو لئبرري جي "عربي ڪتابن جي فهرست"، لنڊن ١٨٧٧ع، ص ١٥٦).

ڪـاحته مدح جـو خيال ڪري تنهن کي جگائـي
ته سندس حامدن ۽ د شمنن جي ڪدورت کان ڪناره ڪشي
ڪري ناڪ ٻين لاءِ حقيقت واضح ٿئي ۽ اهو آهي
وڏو حاڪم، علم، ۽ حلم، سخا ۽ ڪرم جو صاحب
محمد عرف انڙ پٽ فتح خان پٽ صدرالدين پٽ توڳاچي
پٽ ڄام [جوڻو]. شال سدائـين سندس ذاتي خوبين
سان توفيق شامل حال هجي ۽ (ڌڻي جي) مدد سهارو
هجي.)

بحيثيت سرڪاري زبان جي غالباً سمن جي دور
جي شروعات کان وٺي فارسي جو دخل شروع ٿيو. ان جـو
مکيه سبب اهو هو جو ان کان اڳ تقريباً ٻن سوَن ورهين
کان وٺي فارسي دهلي جي مرڪزي حڪومت جي دفتري ۽
سرڪاري ٻولي جي حيثيت ۾ ڪافي اهميت حاصل ڪري
چڪي هئي ۽ صوبائي گورنرن جي دفتري زبان جي حيثيت
۾ هندوستان جي گهڻي ڀاڱي ۾ عام ڪاروباري زبان جي
صورت ۾ رائج ٿي چڪي هئي. سمن جي طاقت جي اسرڻ
وقت سنڌ جا پاڙيسري پرڳڻا، گجرات توڙي ملتان، سڌو سنئون
دهلي جي ماتحت هئا ۽ اتي جا گورنر سنڌ جي سياسي انقلاب ـ
يعني ته سومرن جي زوال ۽ سمن جي ايرندڙ طاقت ـ کي غور
۽ فڪر سان ڏسي رهيا هئا، خصوصاً ملتان جي گورنر عين الملڪ
ماهرو، ڄام ٻانڀڻيي سمي سردار جي سرڪشي کي شڪي نگاهن
سان ڏسندي، سومرن جي آخري حاڪم همير پٽ دودي کي
ڪوشش ڪري پٺي همٿايو ۽ "سندس وجود جي ٻوٽي کي
حادثن جي تند هوا کان بچايو"، ۽ ساڳئي وقت ڄام ٻانڀڻيي
۽ سندس حمايتين ۽ ساٿين کي هـن خط و ڪتابت ذريعي
پٺي ڇتايو ۽ هيسايو*. انهيءَ عرصي ۾ هڪ پيرو شيخ الاسلام

* انشاي ماهرو، مطبوع شعبه تاريخ، مسلم يونيورسٽي، علي ڳڙه، ص٨٧.

صدرالدين ملتاني ۽ سيد جلال الدين بخاري وچ ۾ پئي ڪن شرطن تي ٻنهي ڌرين (دهلي ۽ سنڌ) جي وچ ۾ صلح ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي پر صلح ڪونه ٿيو. گورنر عين الملڪ سيوهڻ تي لشڪر چاڙهي موڪليو ۽ جام ٻانڀڻيي انهيءَ لشڪر سان پڻ خط و ڪتابت ذريعي ڳالهيون هلايون پر ڪو ڪڙ تيل ڪونه نڪتو. گورنر عين الملڪ انهيءَ سڄي سياسي هنگامي جو پنهنجن ڪن خطن ۾ ذڪر ڪيو آهي، جي هن سنڌ جي ڪن سربراهن ۽ بااثر شخصيتن ڏانهن لکيا. انهن خطن ۾ سنڌ طرفان لکيل خطن ۾ جام ٻانڀڻيي جي سرڪشي ۽ حجتن، ۽ سيوهڻ ۾ شاهي لشڪر ڏانهن سنڌ لکيل مراسلن جو ذڪر آهي*.

گورنر عين الملڪ جي خط و ڪتابت فارسي ۾ آهي ۽ يقيني طور جام ٻانڀڻيي ۽ سنڌ جي ٻين سربراهن طرفان لکيل پڻ فارسي ۾ ئي ٿي هئي. اها آڳاٽي ۾ آڳاٽي فارسي خط و ڪتابت آهي، جا دهلي جي مرڪزي حڪومت جي گورنر ۽ سنڌ جي طاقتور سمن سردارن ۽ ٻين سربراهن جي وچ ۾ ٿي، جنهن جو پڪو پختو تاريخي رڪارڊ موجود آهي. انهيءَ بناء تي چئي سگهجي ٿو ته سمن جي طاقت جي شروعات کان وٺي فارسي سياسي معاهدن ۽ مراسلن جي زبان تسليم ٿي. گورنر عين الملڪ جي خطن ۾ اهو اشارو پڻ موجود آهي ته 'جام جونا' (يعني جام ٻانڀڻيي جو چاچو جام جوڻو) ان وقت پڻ دهلي جي سلطان جي اطاعت جو خواهان ۽ هر شاهي فرمان مڃڻ لاءِ تيار هو. انهيءَ ڪري ئي بعد ۾ جام ٻانڀڻيي کي دهلي ۾ نظربند ڪري رکيو ويو ۽ جام جوڻي کي سلطان فيروز شاهه طرفان ٺٽي جو جام مقرر ڪيو ويو، ۽ هن علاؤالدين 'جام جونا' جي لقب سان اندازاً ٧٧٧هه کان ٧٩٠|٩١هه (١٣٨٨ع) تائين ٺٽي ۾ حڪومت ڪئي. سنڌ حڪمراني واري انهيءَ دور ۾، هن

* انشاي ماهرو، ص ص ١٦٠-١٦٢، ١٩٨-٢٠٣.

هڪ آڳاٽي بزرگ شيخ حاجي ابو تراب رحه جي مزار تي ٧٨٢هه ۾ گنبذ ٺهرايو ۽ ان تي هيٺيون ڪتبو هڻايو، جنهن جي شروع ۾ سلطان فيروز شاهه جو نالو آداب ۽ القاب سان ڪنيل آهي؛ ۽ ان بعد خود 'علاؤالدين ڄام جوڻا' جو نالو ڏنل آهي:

بعهدِ شهريارِ دهر سلطان داورِ دوران
شهِ فيروز منصور و مظفّر در صفِ ميدان
بامرِ سرفرازِ سند خاصِ حضرتِ عالي
که پاي قدر او اعلىٰ ز فترِّ فرقدِ تابان
ستوده 'جام' جم سيرت 'علاؤالدين' دريا دل
که از ارزانيِ لطفش جهان شد جمله آبادان
بر آمد اينچنين گنبد معلّىٰ کز صفا گوئي
بسانِ بيت مسعود آمدست ازهارِ اين ايوان
مقامِ شيخ حاجي بوترابي آن ولي الله
که بر درگاهِ او گردد روا حاجاتِ خلق آسان
بسالِ هفصد وهشتاد و دو از هجرتِ احمد
زعونِ ايزد و ذوالمن والافضال والاحسان
بنا شد ثالثِ ماهِ صفر اين روضهٔ ميمون
بسعيِ کمترينِ بندگانِ موسىٰ بن شهجان.

هيءُ ڪتبو اڄ ڏينهن تائين موجود آهي*، ۽ سمن حاڪمن جي دور جو آڳاٽو ڪتبو آهي، جو عربيءَ جي

---

* اهو ڪتبو پٿر تي ڪند ٿيل آهي، جو شيخ حاجي ابو تراب جي قبي جي اندر الهندين ديوار تي مٽي وچ ۾ لڳل آهي. بزرگ جو اهو قبو ٺٽي ۽ گهاري جي وچ ڌاري، 'ڪُجي' جي ڳوٺ کان ميل ڪن ڏکڻ اولهه ۽ ڪراچي ڏانهن ويندڙ شاهي پڪي رستي کان ٻه فرلانگ کن ڏکڻ طرف هڪ ٽڪري تي واقع آهي، جنهن جي چوڌاري جهونو قبرستان آهي. انهيءَ ٽڪري تي قديم دور جي ڪنهن ڪهني بستي جا آثار پڻ موجود آهن.

بدران فارسيءَ ۾ لکيل آهي. هن شاهي ڪتبي مان پڻ ظاهر آهي ته سمن جي حڪومت جي شروعات ڪان وٺي سرڪاري لکيتن ۽ يادگارن ۾ فارسي استعمال ٿيڻ لڳي، ۽ فارسي ڪي سرڪاري ٻولي جي حيثيت ۾ ملڪ جي ڪاروبار ۾ دخل شروع ٿيو.

(ب) سمن جي دور ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب جو روايتي ذخيرو

سومرن جي دور ۾ سواءِ 'دودي چنيسر' جي رزميه داستان جي، جن ڪي آڳاٽن سگهڙن ۽ راوين، پنهنجي ۽ پانن حب‌الوطني جي لحاظ سان ڳايو، ٻيا مڙيئي داستان قصه خواني طور رائج ٿيا. 'عمر-مارئي' ۽ 'راڻي-مومل' جي قصن ۾ سومرن بادشاهن جي ساراه يا سورهيائي جي بدران سندن اوڻاين جو پهلو پڻ نمايان آهي، انهيءَ ڪري غالباً اهي قصا سمن جي دور ۾ ئي ڪُليءَ طور ڳايا ويا.

ڪن تاريخي اُهڃاڻن ۽ عام مروج مقامي روايتن جي جائزي مان معلوم ٿئي ٿو ته سومرن جي حڪومت جي زوال وقت سما سکيا ستابا ۽ وڏا زميندار هئا. غالباً عوام جي همدردي حاصل ڪرڻ خاطر هنن دل کولي سخا ڪئي، جنهنڪري عوام سمن اميرن ڏانهن مائل ٿيا. ڀٽ ۽ پاڻ، جي ان وقت جون اخبارون هيون، تن ڪي سمن سردارن خاص طرح ورسايو ۽ انهيءَ ڪري انعام جي اميد تي پنهنجي ۽ پانن سندن سخا ڪي ڳايو، ۽ سندن نانءُ ناموس ڪي وڌايو. سمن جي دور ۾ خاص طرح ڪن سمن سردارن، جهڙوڪ چام لاکي، چام جکري، چام اوٺي جکرائي، هٿڻند تنڌ ياڻي، ورکي ڏاتار، راءِ ڏياچ وغيره جي سخا جا قصا مشهور ٿيا. سومرن جي بهادريءَ جي ڪارنامن جي پيٽ ۾، پنهنجي ۽ چارڻن وري: چام لاکي، چام ابڙي سمي، چام پونئري، ڪاراڻڙي سمي ۽ بداماڻي پنري جهڙن سمن سردارن جي سورهيائيءَ جا ڪارناما واکاڻيا ۽ پڌرا ڪيا.

ٻئي طرف انهن سگهڙن سومرن جي دور جي عشقيه داستانن سان گڏ سمن حاڪمن ۽ سردارن جي محبت جي داستانن (جهڙوڪ ڄام لاکي ۽ مهر راڻي، ڄام لاکي ۽ اوڏڻ، ڄام آڍي ۽ هوتل پري، ڄام ڄراڙ ۽ بوبنا، ڄام تماچي ۽ نوري، دولهه درياخان ۽ همون وغيره) کي ڳايو ۽ مشهور ڪيو.

ڇئي نتو سگهجي ته سمن حاڪمن ۽ سردارن جي انهن قصن ۽ داستانن مان هرهڪ ڪهڙي خاص عرصي ۾ آسريو، سواء 'ڄام تماچي ۽ نوري' جي داستان جي، جنهن جو بنياد ئي بالڪل سمن جي دور ۾ پيو. اهو داستان ڄام تماچي جي حڪمراني واري دور جو آهي. تاريخي مطالعي جي بناء تي چئي سگهجي ٿو "رڪن‌الدين شاهه ڄام تماچي بن فيروزالدين شاهه ڄام انڙ" پهريون ڀيرو سنه ٧٦٨ ھ کان ٧٧٢ ھ (١٣٦٦-١٣٧٥ع) تائين "خيرالدين ڄام تو ڳاچي" سان گڏ حڪومت ڪئي. ان بعد هو نظربند ٿي دهلي ويو ۽ سلطان فيروزشاهه جي وفات بعد سنڌ ۾ موٽي آيو ۽ غالباً سنه ٧٩٠/٩١ ھ کان ٧٩٤ ھ (١٣٨٨-١٣٩٢ع) تائين حڪومت ڪيائين*. انهيءَ لحاظ سان نوري ۽ ڄام تماچي جي محبت وارو داستان اٺين صدي هجري (چوڏهين صدي عيسوي) جي آخر جو آهي.

هوشيار ۽ هنرمند ڀٽن ۽ چارڻن نه فقط سمن سردارن جي سخا، سورهيائي ۽ محبت جي داستانن کي نئين سر زنده ڪيو، پر انهن کي 'قصه-خواني فن' جي لحاظ سان ڳايو، ۽ ڳائڻ خاطر 'ڳاهن' کي انهن قصن ۽ داستانن جي تاڃي پيٽي ۾ آڻيو. 'ڳاهون' سٽاء جي لحاظ سان منظوم مصراعون آهن، جن ۾ قصي جي ڪن خاص نزاڪت وارن موقعن جو مضمون سمايل هوندو آهي. اهو معلوم ناهي ته 'ڳاهن سان ڳالهيون' ڪڏهن کان شروع ٿيون يا ڳاهن سان قصا ڪنهن جوڙيا؛ البت

* ڏسو راقم جو مضمون "سمن حاڪمن جو سلسله حڪومت"، ص ص ٢٣-٢٩.

سنڌ جي سگهڙن ۽ راوين جي زباني ايترو معلوم ٿئي ٿو تہ اهي ڳالهيون ۽ قصا زباني روايت طور آڳاٽي وقت کان پڙهن، ياني، چارڻن ۽ ٻين سگهڙ راوين جي زباني هلندا اچن، ۽ ننڍا وڏن کان سکندا اچن. سمن سردارن جي سخا، سورهياڻي ۽ عشقيه داستانن بابت ڏه-پندرهن کن مشهور قصا آڳاٽي وقت کان رائج آهن ۽ چئي سگهجي ٿو تہ جيتوڻيڪ انهن مان گهڻن جو واقعاتي بنياد غالباً سومرن جي دور ۾ پيو، پر قصه خواني جي لحاظ سان انهن جا افسانوي سانچا ۽ قالب سمن جي دور ۾ ئي بنيا. انهن ۾ شامل 'ڳاهون' جيڪي اسان کي موجوده دور جي راوين کان ملن ٿيون ۽ جي هنن وڏن کان سکيون، سي سڀئي آڳاٽي وقت جون معلوم نہ ٿيون ٿين؛ ڇاڪاڻ تہ گهڻين 'ڳاهن' ۾ لفظن توڙي خيالن جي بيهڪ گهڻو پوءِ جي پئي معلوم ٿئي. ازانسواءِ اهي ڳاهون، جن جي پهرين يا آخري مصرع ۾ وچ واري ورائي آهي ۽ جن جي هيئت بلڪل 'بيت' واري آهي، تن مان پڻ غالباً گهڻيون سڀ پوءِ جون چيل آهن. البت کي ڳاهون لفظي سٽاءَ توڙي معنوي لحاظ سان آڳاٽيون معلوم ٿين ٿيون ۽ گمان غالب آهي تہ اهي سمن واري دور جون آهن، جيتوڻيڪ سمن سردارن بابت قصن جي اڃان پوري تحقيق نہ ٿي آهي، جو انهن ۾ آيل آڳاٽين ڳاهن کي صحيح طور سڃاڻي سگهجي. اسان پنهنجي موجوده تحقيق جي بناء تي ايترو چئي سگهون ٿا تہ هيٺيان مثال انهن آڳاٽين ڳاهن جا آهن، جي غالباً سمن جي دور ۾ جوڙيون ۽ ڳايون ويون.

١. سمن سردارن جي سورهيائي بابت ڳاهون. سومرن جي دور ۾ پڻ سمن سردارن جنگين ۾ پاڻ موکيو. جيئن تہ ڄام پونڙي گجرن تي ڪاهيو، ڄام ابڙي سمي ساموئن جهليون ۽ سر ڏيئي سرهو ٿيو، ۽ سومرن جي زوال وقت ڄام هالي جي پٽ هوٿي ۽ ٻين هميرسومري جي لشڪر سان مقابلا ڪيا. انهن بهادرن جي ڪارنامن کي غالباً سومرن جي دور ۾ ئي ڳايو ويو.

انهن مشهور جنگي ڪارنامن کان سواءِ، ٻين سومرا سردارن جي بهادريءَ جي ڪارنامن کي پڻ پيتن ۾ ڳايو، جن مان ڄام لاکي ۽ ڪاراڙي سمي بابت ڳاهون ۽ بيت ڪافي اڳاتا معلوم ٿا ٿين.

ڄام لاکو: سمن ۾ ڄام لاکو غالباً اڳاتي ۾ اڳاتو سومرا ۽ سخي سردار هو، جو سومرن جي دور ۾ ٻارهين صدي عيسويءَ ۾، يا ٻيءَ روايت موجب سومرن جي اوائلي عروج کان به اڳ-پرو، ڏهين صدي عيسويءَ ۾ ٿي گذريو(١). 'شاهه جي رسالي' جي سُرڏهر ۽ ٻين رسالن ۾ ڄام لاکي جي لوڙهين ۽ ريٻارين تي سندس ڪاهن جو ذڪر موجود آهي(٢). لاکو هڪ وڏو سرڪش ۽ سورهيه جوان هو. چيائين ته 'جو مونکي منهنجي ڀيءُ ڦُل جي مرڻ جي خبر سڻائيندو، ان جي زبان وڍائيندس.' پوءِ هڪ پاڻ حرفت ڪري، ڪيس هن طرح خبر سڻائي ته:

هڪ ڦُلَ پَسڄَنِ واڙِيون، ٻيا جي ٻَنيين ڏانَ،
لاکا! آءُ مهراڻَ، تو ريءَ سُڃو ڪاڇڙو.

[يعني ته (ڦُل نالي سان هيئڙ ڪو ڏسجي ٿي ڪونه ٿو، سواءِ انهيءَ جي جو) هڪڙا ڦل (گل) ولين جي واڙين ۾، ۽ ٻيا ڦل (ڦلا) ٻنين ۾ پيجندي تا ڏسجن. لاکا! مهراڻ مثل، هاٿي آءُ، جو تو کان سواءِ تنهنجو ملڪ 'ڪاڇڙو' سڃو آهي]

ڪاراڙو سمو: ڪاراڙو سمو، ڪڇ ۾ ڪَرَڙيءَ

(١) ڪڇ جي روايت موجب لاکو سنبت ٩٧٦، يعني ٩- صدي عيسوي جي آخر ۾ ڄائو، جنهن جي معنيٰ ته ڏهين صدي ۾ ساماڻو:

سنبت نو سؤ ڇاهتر، پيڄ تيتي ڪارتڪ ماس
تهن ڏيهن لاکو جنميو، سورجَ جوت پرڪاس

(٢) تفصيل لاءِ ڏسو راقم جو لکيل ڪتابڙو "لاکو ڦلاڻي"، ڇپايل 'سندي مجلس' سنڌ يونيورسٽي پريس، سنه ١٩٥٧ع.

آبڙاسيءَ جي پينگهڙ چام جو پٽ هو. هيءُ وڏو سورهيه ۽ هاڻو هو ۽ ڪنهن تي سندس اک ڪانه ٿي پڙي. بالاخر ان وقت جي ڪڇ جي حاڪم ۽ سندس وزير هڪ سٽ سٽي، جنهن ۾ ڪاراڻڙو ڪوٽ اندر گهيري ۾ اچي ويو، ۽ ڪوٽ تان وٺي ٽپ ڏنائين ته هيٺ ڪاهيءَ ۾ لوهين سيخن جي آين چنجن چوٽين مٿان وڃي ڪريو ۽ انگهون چڙهي پيس. سٺي پڇاڙان سندس سر وڍي اماڻيائون، جو سندس پيءُ پينگهي ۾ وجهي لوڏيو ۽ پار ڪڍيائين ته:

ڪارايل جي ڪوڏ، سون ننگر سپ نهاريا
پينگهي پائي لوڏ، سر سمي چام جو.

۲. سمن سردارن جي سخاوت بابت ڳاهون. سمن سردارن دل ڪولي سخا ڪئي ۽ ڏڏن کي ڏان ڏنا. ڀٽن ڀانن ۽ چارڻن کي ويتر ورسايائون، جن پنهنجن مربين توڙي سندن وڏن کي 'ڏاتار' ڪري ميڃيو ۽ مشهور ڪيو. اهڙيءَ طرح سمن سردارن مان 'ڏهه ڏاتار' مشهور ٿيا. مثلاً لاکو ڦلاڻي، ڄکرو اوڍائي، ڄُنڊ تدياڻي، اوٺو ڄکراڻي، سپڙ چوٽاڻي، جسودن آگرو، چام وينجهو، وڪيو ڏاتار، راءِ ڏياچ ۽ چام ڪرن. ڀٽن ۽ ڀانن انهن ڏاتارن جي قصن ۽ ڪهاڻين کي ڳاهن سان ڳايو، جنهن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا.

چام لاکو ۽ سون وهائيندڙ سوداگر: چام لاکي جي سخا مشهور هئي. سندس گذري وڃڻ کان گهڻو پوءِ، ڪنهن سالڪ پراڻ درياءَ کان پڇيو ته:

جهونني تون پراڻ، جڳ ڇٽيهه سنيرين
تو ڪي ڏٺا هاڻ، لاکي جهڙا پهيڙا

پراڻ جواب ڏنو ته:

لاکا لک لنگھيا، اُنڙ کروڙيون آٽ
هيرَ - هيڙاڏو هيڪڙو، جووري نہ آيو سون وٽ.

يعني تہ لاکا لکين آيا ۽ پڻ انڙ کروڙين آيا، پر 'سون جو سوداگر' هڪ ئي مڙئيو جو وري کونہ آيو. چون ٿا تہ لاکي جڏهن پڙاڻ تي منزل ڪئي هئي تہ وٽن ٽِڻن کي کهنبا ڏيکايائين، پر سون جي سوداگر وٽن ٻوٽن تي جي ڳهہ ٽنگيا سي وري نہ لهرايا.

وڪيو ڏاتار: وڪيي ڏاتار کان سونگ چارڻ اچي ڪُمنداڻيا پيرون گهريا، جنهن تي وڪيي چيس تہ:

انبن لڳي نہ ڪيري، چارڻ لڳي نہ چَٽ
ور چارڻ، مات ڪر، جيسين اچي وَٽ

اوٺو جکراڻي: چار اڌي جو پٽ چار جکرو وڏو سخي هو، جنهن جي باري ۾ پيتائي صاحب پڻ چيو آهي تہ "ڏ مرجي تہ ڏي، پرچي تہ پٽ پيري - جنگ جکري کي ٻہ چڱيون چِٽ ۾". سندس اولاد مان چار اوٺو ٿيو، جو پڻ وڏو سخي ساماڻو. سندس باري ۾ هڪ آکاڻي ڳاهہ آهي تہ:

اوٺي جي ڏاننِ، ڪپهون آبر لڳيون
رَڄ پهيئي راڻين، ڏاتار تنَ ڏَتجي وئا

هٿند ٽڏيائي: چار ساهڙ جي اولاد مان 'هٿند ٽڏيائي' مشهور سخي ٿيو، جنهن لاءِ چيائون تہ:

ٽڏي تيڄ ڏناس، سمون ساهڙ پٺ ۾
پدرو پرڪنڊاس، هٿند ٽڏيائي ٿئو.

٣. سمن سردارن جي عشقيہ داستانن بابت ڳاهون.

چار لاکو ۽ چار اَڊو، سمن جي حڪومت جي دور کان

غالباً گهڻو اڳ ٿي گذريا، ۽ سندن محبت جا داستان ”چام لاکو ۽ مهر رائي“ ۽ ”چام آڏو ۽ هوتل پري“ ـ پڻ غالباً آڳاٽي وقت کان وٺي مشهور هئا. انهن داستان کي سمن جي عروج ۽ حڪومت واري دور ۾ وڏي چاه ۽ ذوق سان ڳايو ويو. ”چام تماچي ۽ نوري“ جي عشقيه داستان جو بنياد ئي سمن جي حڪومت واري دور ۾ پيو. ”همون ۽ دولهه دريا خان“ ۽ ”بوبنا ـ جراڙ“ جا داستان سمن جي آخري دور ۾ آسريا. انهن مڙني داستانن جي روايتن ۾ ڳاهون ۽ بيت آهن، جن مان کي آڳاٽا آهن. هت اسان مثال خاطر صرف ”چام آڏي ۽ هوتل پري“ جي قصي بابت کي اهڙيون ڳاهون ۽ بيت ڏيون ٿا، جي ٻوليءَ جي سٽاء جي لحاظ سان آڳاٽا معلوم ٿين ٿا ۽ غالباً سمن جي دور جا چيل آهن. چام آڏي جي ڀاڃائي مٿس موهت هئي پر چام آڏي پنهنجو سيل رکيو. جڏهن چام آڏي ملڪ ٿي ڇڏيو تڏهن چيائين ته:

آنر سيکهون کڍيون، ڏونگر ڏمريا،
عيڻيڙو ٿڪي مڇي جيئن، ساڄن سنيريا.

هوتل پريءَ جو آڏي لاءِ محبت جو اظهار:

آڏا! تو سين آر، ڪر وسرين نه سپ چمار،
شل ٿر ـ ٻاپيهڙي ٿي مران.

وساريان نه وسرن، وسرن نه سين،
جي نه تمن ليڻ، ٿر ـ ٻاپيهڙي ٿي مران.

آڏي ۽ هوتل پريءَ جي شادي:

رڻ وکڻ ماڍوو، چانيو ڏاڙهون ٻراک*،
آڏو هوتل پرٽيا، سورج پيرج ساک.

---

* ٻي روايت: ”رڻ ۾ ڪريو ماڏوو، وڇائي ڏاڙهون ٻاک“.

چونڊريءَ آئتا چار، اڏي هوٿل سين ڏنا.

اَڏي کي پنهنجي ساٿيهه ۽ سڄڻ جي يادگيري:

چپر توتي چِٽ، وَٺي مينهن نہ آجرن،
ور جوين جا ميٽ، نيڻ چتاريا نہ چلن.

هوٿل پري نگامري جو اَڏي کي ڇڏي وڃڻ:

چڙهي پهڻ چڪاس، اَڏي ڪِيي تَي آتهين،
قلين جهڙِي نار، ويئي نگامري نڪري.

اَڏي کي هوٿل جي وڇوڙي جو غم:

ٻاڏيِ مٿي پن، جيئن تو ٻڏي آپڙي،
تيئن هوٿل منهنجو من، لوڙهي وڌو لهريين.

هوٿل کي اَڏي جي وڇوڙي جو غم:

ڪاڻي ڪاءِ ڪيئون، جيئن سُرو سانگهيڙون ڪَري،
منهنجو تيئن هنيئون، اڄ اَڏي ڪاڏُ ڪُو.

سمن جي دور جي 'روايتي ادب' جي وڏي ذخيري مان مٿيان چوند مثال ڏنا ويا آهن، جي سمن سردارن جي سورهيائي، سخا ۽ محبت جي داستانن سان تعلق رکن ٿا. هڪ سمن جي سخا، ٻيو چارڻن، ڀٽن ۽ ڀانن کي انعامن جي اميد، ۽ ٽيون سنڌي ٻوليءَ ۾ بيان جي قوت ۽ قصه خواني جي وڌندڙ صلاحيت انهيءَ روايتي ادب کي ورثايو ۽ ويڇهايو. ڀٽن، ڀانن ۽ چارڻن نہ صرف انهن قصن ۽ ڪارنامن کي نئين سر جيارِيو ۽ ملڪ ۾ مشهور ڪيو، مگر 'ڳاهن' ۽ 'بيتن' کي انهن داستانن جي تاڃي پيٽي ۾ اڻيو، ۽ انهن قصن کي خاص اهتمام سان ڳايو؛ ۽ اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ ۾ قصه خواني جي فن کي اوج تي پهچايو.

ماسوين جا بيت. 'ماسوين جا بيت' پڻ سمن جي دور جي هن روايتي ادب جي سلسلي ۾ شامل آهن، پر واقعات جي لحاظ سان 'نيم تاريخي ۽ روايتي' حيثيت رکن ٿا. هيٺ انهن بيتن تي تنقيدي نگاهه سان روشني وڌي وڃي ٿي.

عام روايتن ۾ ڪجهه جيترا بيت ماسوين (هفت تن) ڏانهن منسوب آهن، پر انهن جي سٽاءَ توڙي معنيٰ مان ظاهر آهي ته اهي گهڻو پوءِ جا ٺهيل آهن. البت هيٺين ٻن بيتن جي مضمون جي اندروني شهادت مان معلوم ٿئي ٿو ته غالباً اهي سومرن جي حڪومت جي زوال ۽ سمن جي عروج واري وقت جا آهن*.

---

* انهن 'بيتن' جي اصلوڪي سٽاءَ غالباً اهائي 'دوهن' واري ٿي سگهي ٿي. جا متن ۾ ڏني وئي آهي؛ ڇاڪاڻ ته جنهن دور (اندازاً ٧٥٠هه) سان اهي 'بيت' تعلق رکن ٿا، ان کان ڏيڍ سؤ ورهيه پوءِ تائين به اسان کي دوهن جي صورت وارا بيت ئي ملن ٿا. 'وچ واري وراڻي' سان تاريخ طور ثابت بيت اسان کي پهريائين ٩٠٠هه ڌاري شيخ عبدالجليل چوهڙ رحه جي سماع جي مجلسن ۾ ملن ٿا (جن جو ذڪر اڳ ۾ ڪيو ويو آهي).

عام طور انهن 'ماسوين' وارن بيتن جي اُڙهٽي هن طرح ملي ٿي:

١- هاڪ وهندو هڪڙو، پڇندي پنڌ اروڙ،
ٻيهر، مڇي ۽ لوڙه، سمي ويندي سوڪڙي.
٢- ننگر جي آڌار، متان ويهجو ماڙهئا،
پراڻا پرار، نوان اڏجؤ نجهرا.

اها اُڙهٽي ظاهراً هن پوئين دور جي آهي. حڪايت مطابق اهي بيت ساموئي يا ٺٽي ۾ پڙهيا ويا، پر لفظ "پڇندي" ٺٽي جي ٻولي مطابق ناهي. عام روايتن ۾ 'سمي ويندي سوڪڙي'، 'سمي ايندي سوڪڙي' توڙي 'سمي ايندا سوڪڙي' فقرا ملن ٿا، حالانڪ معنيٰ جي لحاظ سان سڀني جو مقصد ساڳيو آهي.

'هاڪڙي جي وري وهڻ' واري روايت، اسان کي بهاولپور واري خطي مان پڻ ملي ٿي. اتي 'مروت' جي قديم قلعي جا حاڪم سومرا هئا. انهن کان پوءِ 'سوڍا راءِ' اتي جو حاڪم يا امير ٿيو.

١ـ هاڪ وهي هاڪڙو، پڳي پند اروڙ،
سمي وڃن سوڪڙي، ٻهه، مڇي ۽ لوڙ.
٢ـ جيئن ويهجا ،اڙهڻا! ننگر جي آڌار،
نـوان اڏجا نجهرا، پڙاڻان پرار.

انهن بيتن جي مضمون کي سمجهڻ لاءِ تاريخي پس منظر کي سمجهڻ ضروري آهي. اندازاً چوٿين صدي هجري جي وچ ڌاري*، اروڙ وٽان درياءَ جي رخ ۾ ڦيرو آيو؛ جنهن سببان درياءَ جو مکيه وهڪرو ڦري، بکر وٽان هيٺ سيوهڻ ۽ ٺٽي طرف کان ٿيڻ لڳو ۽ اڳئين مکيه درياءَ هاڪڙي (اپرندي ناري) ۾ پاڻي گهٽجڻ لڳو. ان بعد ايندڙ ٽن سون سالن ۾- يعني ائين

سومرن جي ڪنهن حمايتي هن طرح پنهنجي جذبات جو اظهار ڪيو ته:

هَڪڙا ڦيرِ پيي وهسي، ندیان وهسن سيڙ
اسـ چايا نـ جمسي، سوڍا راءِ امير

(ڏسو مضمون "اڪبر اعظم اور بهاولپور: عمر کوٽ اور مروٽ"، رساله العزيز، بهاولپور، ماه فروري سنه ١٩٤١ع، ص ٣٨). بهرحال هاڪڙي جي وهڻ بابت هي مصراعون پڻ 'دوهي' جي صورت ۾ آهن ۽ قافيو پنهي مصراعن جي پڇاڙيءَ ۾ آيل آهي.

* روهڙيءَ لڳ سنڌو درياءَ اندر هڪ ننڍڙي ٻيٽ ۾ 'خواجه خضر' جي درگاه جي الهندين ديوار ۾ هڪ سر لڳل آهي، جنهن تي فارسيءَ ۾ 'ڪتبو' لکيل آهي، جنهن ۾ "درگاه عالي" مان سنه ٣٤١ هجري ملي ٿو. ان ڪتبي جو فوٽو ڇپجي چڪو آهي (ڏسو: ڪزنس جو ڪتاب "سنڌ جا قديم آثار"، ڪلڪته ١٩٢٩ع، ص ١٤٥). ڪتبي جي مضمون مان اهو گمان ڪيو ويو آهي، ته شايد هو سنڌو درياءَ جي رخ بدلائڻ جو يادگار آهي (ڏسو: ميجر راورٽي جو ڪتاب "سنڌ جو مهراڻ"، ص ٩٢ م). تاريخ جي ماده وارو فارسي بيت يقيني پوءِ جو آهي، پر تي سگهي ٿو ته اهو ڪنهن اڳاٽي "ڪتبي" جي جاءِ تي هٽايو ويو هجي. ١٩٤٤ع ۾ اهو ڪتبو راقم پاڻ ڏٺو هو، پر گذريل پنجن ستن سالن کان درياءَ جي چاڙه سببان اها درگاه ٻڏي وڃي ٿي، ۽ شايد هاڻي اهو ڪتبو پڻ ضايع ٿي ويو هجي.

صدي هجري يا چوڏهين صدي عيسويءَ جي وچ ڌاري، سچو درياءُ پلٽ کائي بکر ۽ سيوهڻ وٽان وهڻ لڳو ۽ هاڪڙي جي حيثيت فقط هڪ 'ڦاٽ' جي وچِ رهي. انهيءَ ڪري هيٺ پٽراڻ ۽ هاڪڙي ڏوري وارا ڳوٺ پٽ غيرآباد ٿي ويا ۽ ان ئي وارو پاسو وڌ ڏڪ سرسبز ۽ آباد ٿيو. اهوئي سبب هو جو سومرن ۽ ان ئي طرف وارن سمن زميندارن زور ورتو، ۽ وڳهه ڪوٽ، روپاه ۽ عمرڪوٽ جي وچ واري ملڪ جي شادابي گهٽجي وئي، ۽ پڻ سومرن جي مالي حالت ڪمزور ٿيڻ لڳي*. سمن جي اسرندڙ طاقت جي مقابلي ۾، سومرن جي پوڙهين حاڪم همير پٽ ڏودي ڪي پاهران سلطان فيروز شاهه تغلق جي طرفان ملتان ۽ گجرات جي گورنرن مدد پئي ڪئي، ۽ سنڌ ۾ سومرن جا گهڻگهرا پڻ انهن اميدن تي پئي نکيا، جيڪي انهن بيتن ۾ ظاهر ڪيل آهن، يعني تہ:

١- هاڪڙو درياءَ وري چوٽ وهندو ۽ اروڙ واري پند چاڻ تہ پکي. پوءِ (ان ئي جي حاڪم) سمي ڏانهن ٻيهر، مڇي ۽ لوڙهہ سوڪڙي ٿي ويندا (چاڪاڻ تہ درياءَ جيڪڏهن هاڪڙي مان سير ڪري وهندو تہ ان ئي واري پاسي پاڻي ايترو ڪونہ چڙهندو، جو اتي ٻهہ، مڇي ۽ لوڙهہ ٿين).

٢- اي ماڙهئا! (سمن جي نئين وسايل) ان ئي شهر لڳ، متان وڃي ويهو (جو اتي پاڻي بہ ڪونہ ملندو؛ هاڪڙو درياءَ چاڻ وري وُڙهو، انهيءَ ڪري چڱو ائين ٿيندو تہ) پٽراڻ جي پريان وڃي پنهنجا نوان گهر اڏيو.

سنڌ جي عام روايت موجب 'ماڙين جا بيت' سمن جي اوائلي دور ۾، چام تماچي جي عهد ڏانهن منسوب آهن. اها روايت مختصر طور هيئن آهي تہ: ستن درويشن (هفت تن) چام تماچي کي ٻڌايو تہ 'مقدس تخت هيٺان جيڪو ناٽي ۽ بخت

---

* تاريخ طاهري جي بيان مان پڻ انهيءَ جي تصديق ٿئي ٿي.

جو محافظ نانگ آهي، تنهن جو منهن دهليءَ ڏانهن آهي: انهيءَ کري لوهو گرز هٽائي ڇڏي ته جيئن نانگ اتان نکري نه وڃي.' ڀهريائين سندن ڳالهه نه مڃي وئي، پر بالاخر جڏهن آزودي خاطر، ڏکهو لوهو گرز هيٺ ٺوڪي وري ٻاهر ڪڍيو ويو ته رت سان ڀرجي آيو. ان جو تعبير اهو ڪيو ويو ته نانگ دهليءَ طرف سرڻ وارو هو ۽ اتفاق سان گرز ان جي پڇڙيءَ تي وڃي کتو هو، پر وري ٻاهر ڪڍڻ سان ان کي آزادي ملي وئي ۽ نانگ دهليءَ طرف هليو ويو. انهيءَ کري هنان جي چاڻ ڦني، ۽ تخت دهليءَ جي حوالي ٿيندو.

انهيءَ روايت جو بنياد يقيني طور انهن تاريخي واقعن تي آهي، جي سمن جي اوائلي دور ۾ ٿي گذريا. دهليءَ جي سلطانن ۽ سنڌ جي حڪمرانن جي ڪشمڪش چوڏهين صدي عيسوي جي وچ ڌاري شروع ٿي چڪي هئي. اول سلطان محمد بن تغلق ٺٽي تي چڙهي آيو، جو سنڌ جي سومرن ۽ سمن، گجرات جي هڪ باغي 'طغي' کي پناه ڏني. سلطان محمد تغلق انهيءَ چڙهائي وقت بيمار ٿي، پنهنجي لشڪرگاه ۾ ٺٽي کان ڪجهه فاصلي تي گذاري ويو. ان بعد سلطان فيروزشاه سنڌ تي ڪاه ڪئي، ۽ ڀهريون دفعو پنهنجي ڪمزور حالت سببان ميدان ڇڏي گجرات طرف هليو ويو. اتان موٽي وري اچي ٺٽي کي گهيرو ڪيائين، پر سمن حاڪمن مان خصوصاً ڄام ٻانڀڻي جي همت ۽ جرأت سببان قدم به اڳتي وڌي نه سگهيو. بالاخر شيخ الاسلام صدرالدين ملتان وارو ۽ مخدوم جهانيان 'جهان گشت' اچ وارو وچان پيا، جنهن موجب ڄام ٻانڀڻيو ۽ ڄام جوڻو، سلطان فيروزشاه تغلق سان گڏجي دهلي ويا: پر پوءِ يان ملڪ جي واڳ وري به ڄام ٻانڀڻي جي ڀاءُ ڄام تماچي ۽ ڄام جوڻي جي پٽ ڄام تو ڳاچي جي هٿن ۾ رهي. انهن واقعن مان ظاهر آهي ته انهيءَ ڪشمڪش جي مڙني معرڪن ۾ سنڌ جو منهن مٿي رهيو، تخت بخت سمن ڄامن جي حوالي رهيا. مگر آخر ۾

دهليءَ ڏانهن وڃڻ بعد ڄام جوڻو پنهنجن ڪان ڦري ويو، انهيءَ ڪري دهليءَ طرفان ڪيس تقريباً سنه ٧٧٧هه/١٣٧٥ع ڌاري سنڌ تي چاڙهي موڪليو ويو ۽ هن اچي تخت تي قبضو ڪيو، ۽ ڄام تماچيءَ کي نظربنديءَ جي حالت ۾ دهليءَ وڃڻو پيو. انهيءَ واقعي کي ائين تعبير ڪيو ويو تہ ڄام تماچي درويشن جي صلاح نہ مڃي، جنهنڪري تخت ۽ بخت جو محافظ نانگ دهليءَ طرف هليو ويو، ۽ نتيجو اهو ٿيو جو ڄام تماچي نظربند ٿي ويو، ۽ ڄام جوڻو دهليءَ جي هڪ تابع جي حيثيت ۾ اچي سنڌ جو حاڪم ٿيو.

اها 'هفت تن' ۽ نانگ واري حڪايت ڄام تماچي جي عهد جي واقعن جو پڙاڏو آهي، جنهن کي عام روايت ۾ پين بيتن سان ملايو ويو آهي؛ مگر مٿين بيتن جي مضمونن جي اندروني شهادت جي بناء تي چئي سگهجي ٿو تہ اهي بيت 'ماموين جي اڪتي' نہ آهن، بلڪ سمن جي عروج وقت، سومرن جي خيرخواهن طرفان اڳين حالتن جي موٽڻ جون تمنائون آهن.

سمن جي دور ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب جا روايتي اهڃاڻ مٿين چئن مکيہ عنوانن—سمن سردارن جي سورهيائي، سخاوت، عشقيہ داستانن ۽ ماموين جي بيتن—سان تعلق رکن ٿا، جن تي قدري تفصيل سان روشني وڌي ويئي آهي. سمن جي دور جو اهو روايتي ذخيرو، سومرن جي دور جي روايتي ادب جي سلسلي جي ڪڙي آهي. ٻنهي جون ساڳيون خصوصيتون آهن: يعني تہ قصا ۽ ڪهاڻيون، جنگي واقعات ۽ عشقيہ داستان مکيہ قالب آهن؛ جن ۾ قولن ۽ قرارن، پهاڪن ۽ چوڻين جي صورت ۾ سنڌي لفظن، اصطلاحن ۽ محاورن کي استعمال ڪيو ويو آهي. 'ڳاهون'، جي اصولي طور دوهن جي صورت ۾ منظوم مصراعون آهن، سي هن ادبي ذخيري جي جند جان آهن ۽ سنڌي نظم جو بنياد آهن. انهن ڳاهن مان ئي سنڌي 'بيت'

آريا، جي اسان کي سمن جي اوائلي دور بعد تاريخ جي روشني ۾ نظر اچن ٿا.

بهرحال سمن جو اوائلي دور، سومرن جي دور وانگر سنڌي ٻوليءَ جي قصن ۽ ڳاهن، ٻاڪن ۽ اڪٿين وارو روماني دور هو، جنهن ۾ هڪ ته سنڌي ٻوليءَ ۾ شاعري سرجي ۽ ساماڻي، ۽ ٻيو ته روايتي قصن ذريعي ٻوليءَ ۾ بيان جي صلاحيت پيدا ٿي. سمن جي اوائلي دور واري هن روايتي ادبي ذخيري تي روشني وجهڻ بعد، هاڻي اسان سمن جي دور جي تاريخي ادبي سرمايي جو تفصيلي جائزو وٺنداسون؛ ڇاڪاڻ جو اهو صاف سنڌي ٻوليءَ جو اوائلي ۽ اهم تاريخي رڪارڊ آهي.

(ج) سمن جي شروعاتي ۽ وچين دور ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ شعر جو تاريخي سرمايو.

١. سنڌين جو هڪ جنگي 'رجز' يا نعرو: سمن جي اوائلي دور ۾، سنڌي فوج جو هڪ جنگي رجز يا سنڌ وارن جو هڪ عام ٻاڪو ملي ٿو، جو تاريخي صحت جي اعتبار سان نهايت اهم آهي. مٿي بيان ٿي چڪو آهي ته اول سلطان محمّد بن تغلق سنڌ تي چڙهائي ڪئي، ۽ سنه ٧٥٢ھ/١٣٥١ع ۾ ٺٽي جي ڀاهران بيمار ٿي گذاري ويو. ان بعد سلطان فيروز شاه سنه ٦٦/١٣٦٥ع ۾ ٺٽي تي چڙهائي ڪئي. سنڌ جي لشڪر ۽ سلطاني فوجن جي وچ ۾ ڀرئين مقابلي بعد سلطان فيروز شاه جي لشڪر ۾ رسد جي ڪمي پيدا ٿي ۽ گهوڙن ۾ وبا جي بيماري پئي، جنهنڪري سلطان ميدان ڇڏي ڪوچ ڪري گجرات طرف هليو ويو. سندس ڪوچ وقت سنڌي لشڪر هيٺيون جنگي رجز يا نعرو بلند ڪيو، جو بقول همعصر مورخ سراج عفيف جي، ٺٽي ۾ ٻهاڪي طور مشهور ٿي ويو ته:

با برکت شيخ پٿو
هک مٿو، هک ٿٿو*.

يعني ته: 'پير پٿي جي برڪت سان هڪ مٿو ته ٻيو ٿهي پيو'.
اهو سنه ١٣٦٥/٦٦ع جو هڪ سنڌي نعرو يا پهاڪو آهي، ۽
تاريخي لحاظ سان نهايت اهم آهي.

٢. ڄام تماچي لاءِ دعا يا اڳڪٿي جا بيت. مٿي بيان
ٿي چڪو آهي ته ڄام جوڻي جي سازش سببان ڄام تماچي سنه
١٣٧٥ع ڌاري سنڌ سان نظربند ٿي دهليءَ ويو، ۽ پويان ڄام

---

* "تاريخ فيروزشاهي" (تصنيف شمس سراج عفيف سنه ٨٠١هه) جي
ڇپيل ايڊيشن (ڪلڪته، ١٨٩٠ع، ص ٢٣١) ۾ انهيءَ پهاڪي جي
پڙهڻي هن طرح ذَيل آهي:

"به برکت شيخ تهبه - اک سوا اک تها"

پروفيسر هوڙيوالا پنهنجي ڪتاب 'Studies in Indo-Muslim History'
(ص ٣٢٣) ۾ انهن لفظن کي هن طرح پڙهيو آهي:

"به برکت شيخ پتها - اک موا اک بهگ"

ظاهر آهي ته 'تاريخ فيروزشاهي' جي ڇپيل نسخن ۾ اهي الفاظ بگڙيل
صورت ۾ ذَيل آهن. مورخ سراج عفيف پنهنجي اصل دست خط نسخي
۾ يقيني طور اهي صحيح لکيا هوندا. اسان جي خيال ۾ انهن جي
صحيح پڙهڻي هيٺين طور ٿي سگهي ٿي:

"به برکت شيخ پتها - اک موا اک تتها"

"پتها" يعني "پٿا" (= پٿو)، ۽ "تتها" يعني "ٿٿا" (=ٿٿو= ٿهيو يا ٿهي پيو).
۾ مصنف سراج عفيف چوي ٿو ته اهو مقولو ٿٽي ۾ عام ٿي ويو هو.
ظاهر آهي ته ٺٽي وارن جي ٻولي سنڌي هئي، ۽ انهن اها چوڻي به
سنڌي ۾ ٺٺي ٿاهي هوندي، جنهن کي "تاريخ فيروزشاهي" جي مصنف
پنهنجي ٻوليءَ ۾ مٿين طرح ادا ڪيو: انهيءَ ڪري ان کي جيڪڏهن
سنڌيءَ ۾ ادا ڪجي ته پوءِ اها چوڻي هن طرح بيهندي ته:

"با برکت شيخ پٿو - هڪ مئو، هڪ ٿٿو"

جوڻو 'علاؤالدين' جي شاهي خطاب سان حڪمران ٿيو هو(۱)، انهيءَ ڪري ماڻهن ۾ ڄام جوڻي لاءِ دلي محبت ڪانه هئي. اندازاً سنه ۱۳۷۰ع ڌاران وٺي سلطان فيروزشاه جي وفات واري سال ۱۳۸۸ع تائين ڄام جوڻي حڪمراني ڪئي. انهيءَ سڄي عرصي ۾ ڄام تماچي دهليءَ ۾ نظربند رهيو، ۽ پويان ماڻهو غالباً ڄام جوڻي جي حڪمرانيءَ مان بيزار ٿي پيا. ملڪ جي عوام توڙي درويشن ۽ بزرگن جي همدردي ڄام تماچي سان هئي، ۽ هو دعائون گهرڻ لڳا ته ڄام تماچي موٽي اچي ٺٽي جو بادشاه ٿئي. انهيءَ عام جذبي هيٺ سنڌ جي ٻن مشهور درويشن – ساموئي جي بزرگ شيخ حماد جمالي ۽ ڪيٻرن جي درويش نوح هوٿياڻي – ڄام تماچي جي موٽي اچڻ ۽ تخت جي والي ٿيڻ بابت دعا طور اڪيچ ٿي ڪندي سنڌيءَ ۾ بيت ۽ فقرا چيا، جن بابت پهريون حوالو اسان کي ڪتاب "حديقة الاولياء" (فارسي) ۾ مليو، جو ٺٽي جي سيّد عبدالقادر حسيني سنه ۱۰۱۶ھ ۾ تصنيف ڪيو. البت هن ڪتاب جي متن ۾ اهي سنڌي بيت يا الفاظ، جي ان موقعن تي بزرگن جي زبان مان نڪتا، سي ذيل ڪين آهن؛ انهيءَ ڪري انهن بابت اڄ تائين ڪجهه به معلوم ٿي نه سگهيو آهي. اتفاق سان اسان کي 'حديقة الاولياء' جي هڪ قلمي نسخي(۲) جي حاشيه تي لکيل، شيخ حماد جمالي جو سنڌي بيت توڙي درويش نوح هوٿياڻي جا موزون سنڌي فقرا ملي ويا آهن، جي هيٺ ڏجن ٿا.

(الف) شيخ حماد جو بيت. شيخ حماد بن رشيدالدين

(۱) ڏسو متي ص ص ۸۶-۸۷. ڄام جوڻي جو هڪايل پارسيءَ ۾ ڪتبو جو سلطان فيروزشاه جي حڪمراني جي ذڪر سان شروع ٿئي ٿو. ان ۾ ڄام جوڻي جو لقب 'علاؤالدين' ڄاڻايل آهي.

(۲) اهو نسخو اسان کي جناب قاضي فتح الرسول نظاماڻي ٽنڊه قيصر واري کان مليو.

جمالي سنڌ جي وڏن اوليائن مان هو ۽ اڄ جي مشهور درويش شيخ جمال جو ڏوهٽو هو. موجوده ٺٽي لڳ 'ساموئي' جي دامن ۾ سندس خانقاه هئي. حديقةالاولياء جو مصنف لکي ٿو ته ”ڄام تماچي ۽ پٽس صلاح الدين کي هن بزرگ سان بيحد عقيدت هئي، ۽ هو روزانو سندس خدمت لاءِ ايندا هئا. ڄام جوڻي سازش سٽي؛ جنهن موجب چپ چاپ ۾ ٻنهي کي دهلي آماڻيو ويو، جتي هو نظربند رهيا. اتفاق سان بزرگ سندن غيرحاضري محسوس ڪري کين ياد ڪيو، پر سندن باري ۾ ڪوبه خبر ڏيئي نه سگهيو. بزرگ پوءِ پنهنجو خاص ماڻهو موڪلي سندن حويلي مان پڇا ڪرائي. جنهن تي حويليءَ وارن، بزرگ کي سچي ماجرا نهايت عجز ۽ بيقراريءَ سان بيان ڪئي. هن بزرگ جڏهن اها خبر ٻڌي ته غيرت وچان ڪيس جوش اچي ويو ۽ بيقراري ڪان اٿي ڪڙو ٿيو ۽ حجري ۾ هاڻ لڳو ۽ سنڌي زبان ۾ هڪ بيت چوڻ شروع ڪيائين؛ جنهن ۾ ڄام تماچيءَ سان محبت ۽ سندس (موٽي اچڻ جي) خواهش ظاهر ڪيل هئي“. ڄام جوڻي جڏهن اهو بيت ٻڌو ته نهايت پريشان ٿيو ۽ سوار ٿي شيخ حماد وٽ پهتو، پر آخر نااميد ٿي موٽيو(١). اهو سنڌي بيت 'حديقةالاولياء' جي مٿي ڄاڻايل قلمي نسخي جي حاشيي تي، هن طرح لکيل آهي(٢):

> جڻوئو، مت اُوئو، ڄام تماچي آءِ،
> سباجهي ٻاجهه پيئي، تو سين ٺٽو، راءِ!

---

(١) مير علي شير قانع، تحفة الڪرام ۾ (ص ص ٢٠٧-٣٥٩، سنڌي ترجمو، ڇپايل سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٥٧ع) هيءُ ساڳيو ذڪر 'حديقة الاولياء' تان نقل ڪيو آهي ۽ روايت ۾ ٿورو اضافو ڪيو آهي. 'حديقة' جي مصنف وانگر مير علي شير پڻ اصل سنڌي بيت ڪونه ڏنو آهي.

(٢) ڏسو عڪس، [٤].

به جام تماچی و صلاح الدین ... جانب ... [illegible]

را بدین مضمون اطلاعی نداد و ایشان در آن مکان بقید زندان محبوس

فرو ماندند و خود بر تخت سلطنت و کامرانی و بر بساط عشرت و شادمانی مرفه

الحال و فارغ البال بنشست و حال آنکه ازین غافل که بر او تقدیر [illegible]

در این بساط کعبتین مراد بر خلاف مقتضای حال و خواهش بال وی [illegible]

باستقبال آیهٔ کریمه عسیٰ ان تحبوا شیئا و هو شر لکم بحصول نقش این

مامول وی را [illegible] ساخته [illegible] برین منوال گذشت اتفاقاً روزی آن

ولایت کیش جاروب گر آستانه خویش یاد آورد و از حال وی

استفسار نمود هیچکس از کیفیت حال وی اطلاعی نابود خادم خویش

بجانب خانهٔ آن محزون [illegible] فرستاد تا کیان وی بعد عجز و زاری

و اضطراب و بیقراری صورت حال آن محبوس مأیوس در خدمت

شیخ معروض داشتند آن بزرگوار این اخبار شنید از غایت غیرت

بجوشید و از اضطراب برخاست و در حجرهٔ معبد جولانی زد و بیتی به

زبان سندی آغاز نمود که در آن اظهار شوق جام تماچی و طلب وی

چو ظاهرا شعر این مضمون بجام جونه رسید سوار شده بجانب

[illegible]

[۴] 'حديقة الاولياء' جي حاشيه تي ڏنل، شيخ حماد جمالي جو جام تماچي بابت چيل سنڌيءَ ۾ بيت.

(ب) درويش نوح هوتياڻي(١): ائين صدي هجري جي آخر ۾ 'کيبراڻي' واري اراضي ۾ هڪ نالي وارو درويش نوح هوتياڻي رهندو هو، جنهن جي درگاه هن وقت حيدرآباد-هالا رستي تي کيبرن جي ڳوٺ کان ٻه ميل کن اتر-اوڀر واقع آهي. 'حديقةالاولياء' جو مصنف لکي ٿو ته "جڏهن جام تماچي ۽ جام صلاح الدين سنڌ پهتا ۽ کيبرن جي ڳوٺ وٽان اچي لنگهيا ته اتي جي درويش نوح کيبر کي ڏٺائون جنهن ڏڪڻ جي گوهر پٺي چاري. ان موقعي تي ڪو شخص سنڌس گوهر ڏانهن وڌيو، جنهن تي بزرگ چيس ته 'جام تماچي جي حڪم سان منهنجي مال سان دست اندازي نه ڪر'. اهو ٻڌي نهايت عجب ۾ پيا ۽ اڳتي وڌي اچي درويش کان پڇيائون ته، ملڪ جو والي اجهان جام جوڻو آهي ۽ تماچي دارالخلافت دهلي ۾ نظربند آهي، پوءِ ڪيئن ٿو چوين ته 'جام تماچي جو حڪم آهي!' درويش چيو ته 'مونکي تماچي جي خبر ڪانهي باقي ٻن ٽن ڏينهن کان وڻ ٽڻ پکي پکڻ کان اهائي صدا ٻڌي رهيو آهيان ته جام تماچي جو حڪم آهي.' اها بشارت ٻڌي کين نهايت خوشي ٿي ۽ درويش سان پنهنجو سڄو احوال ڪيائون ۽ مقصد حاصل ٿيڻ خاطر پاڻ تي نذرانو مقرر ڪيائون(٢)". غالباً انهيءَ موقعي تي درويش کين دعا ڪئي ته فتح اوهان جي آهي. 'حديقةالاولياء' جي ذڪر ڪيل قلمي نسخي جي حاشيي

---

(١) 'حديقةالاولياء' ۾ "درويش نوح کيبر" لکيل آهي، پر سندس وڏي بزرگ جو نالو "هوٿي" هو، انهيءَ ڪري مقامي طور اڄ تائين "نوح هوتياڻي" جي نالي سان مشهور آهي.

(٢) حديقةالاولياء (قلمي)، مير علي شير ۽ تحفةالکرام ۾ (ص ص ٣٩ ۽ ٤٥٨، سنڌي ترجمو ڇاپايل سنڌي ادبي بورڊ ۽ ١٩٥٧ع) ساڳيو بيان 'حديقةالاولياء' تان ورتو آهي، پر درويش نوح جي دعائيه فقري جو ذڪر ڪونه ڪيو اٿس.

تي چاٿايل آهي ته ”چون ٿا ته درويش نوح (ان موقعي تي) هيءُ بيت پڙهيو ته:

جوڻو وڃين جهوري ماريو،
ڄام تماچي شهرين چاڙهيو(٢).

يعني ته ڄام جوڻي کي وڃي پورو ڪريو، ۽ ڄام تماچي کي ملڪ جو بادشاهه بڻايو.“

’حديقة الاولياء‘ جو قلمي نسخو، جنهن جي حاشيه ۾ شيخ حماد جمالي وارو بيت ۽ درويش نوح هوٿياڻي وارا موزون فقرا ڏنل آهن، سو سنه ١٢٤٠ هه جو لکيل آهي؛ شيخ حماد وارو بيت ڪتاب لکڻ کان ٻه سو ورهيه پوءِ ڪاتب جو لکيل آهي؛ جنهن جي معنيٰ ته اڄ کان هڪ سوءُ چاليهه سال اڳ اهو بيت سنڌ ۾ اڃان به ڪن وڏڙن کي ياد هو، جو ان قلمي نسخي جي ڪاتب تائين پهتو، ۽ هن وضاحت خاطر حاشيي ۾ قلمبند ڪيو. درويش نوح هوٿياڻي وارا فقرا ٻئي ڪنهن جي. هٿ اکرين مگر ڪافي اڳاٽا لکيل آهن. شيخ حماد ڄام تماچي جي سنڌ پهچڻ کان اڳ اهو بيت چيو ۽ درويش نوح هوٿياڻي هي دعائيه فقرا تڏهن چيا، جڏهن ڄام تماچي سنڌ ۾ پهچي ويو هو ۽ ٺٽي ڏانهن ويندي ڪيرڙن وٽان اچي لانگهائو ٿيو. تاريخي لحاظ کان ڄام تماچي غالباً سلطان فيروز شاهه جي فوت ٿيڻ (١٨- رمضان ٧٩٠ هه - ١٣٨٨ع) تي دهلي ڇڏي؛ جنهن جي معنيٰ ته شيخ حماد وارو بيت، سلطان فيروز شاهه جي وفات واري تاريخ کان ڪجهه اڳ جو ۽ درويش نوح هوٿياڻي جا دعائيه فقرا، انهيءَ تاريخ کان ڪجهه پوءِ جا چيل آهن. انهيءَ لحاظ سان اهي لڳ ڀڳ سال ٧٩٠ هجري يا ١٣٨٨ع جا چيل آهن.

٣. پير صدرالدين ۽ پير ڪبيرالدين جا گنان: خوجن

---

(٢) ڏسو عڪس [٥]. اصل صورتخطي ”جهُري ماريو“ ۽ ”شهرين چريو.“

بدو باز پرسیدند که بموضع کهیران که آمدند درویش نوح کهیری از جمله بزر
گواران آن قصبه بود دیدند که گاو گوسفند را میچرانید در اثنای آن درویش
به شیخ ننی که در گوسفندان وی در آمد گفت که بحکم جام تماچی که در گوسفندان
من در پیای ایشان را از اصغای این کلام تعجب تمام روی داد پیش درویش
بر شدند و از حقیقت این مقوله باز پرسیدند که عجب که خلیفه جام جونه است
و تماچی در دار الخلافت دهلی محبوس و مایوس در بند و زندان است و
تو حکم را باو منسوب می سازی درویش گفت که حقیقت حال او را
نمیدانم اما دو سه روز است که از زبان وحش و طیر و گیاه و نبات این
کلمات می شنوم که حکم جام تماچی است ایشان را از استماع این بشارت
بهجت و مسرت افزود و امیدوار گشته پیش درویش حقیقت حال
خویش اظهار نمودند و بوصول این مامول و حصول این مسئول نذری
بر خود قرار دادند و از انجا روان گشتند بعد از دو سه روز از راه نهال
آمده محاذی بلده ساموئی آن طرف دریا بنشستند و چشم بر مقصد مراد دوختند
و دیدند که هنوز کوکب سلطنت جام جونه در اوج است و دریای حکومتش
در موج جام صلاح الدین جام تماچی را همانجا گذاشت و خود در کشتی نشسته

[۵] 'حديقه الاولياء' جي حاشيي تي ڏنل درويش نوح ڪيبرائي جو
جام تماچي لاءِ دعا طور چيل موزون فقرو

جا ھي ٻئي پير، اندازاً ٧٧٥ھ کان ٨٥٠ھ واري پنجھتر سالن
جي عرصي ۾، اتر مغربي ھندوستان جي گجرات، سنڌ ۽ ملتان
وارن ڀاڱن ۾ اسماعيلي فرقي جا داعي ۽ مبلغ ھئا. ھنن پنھنجي
تبليغ ۾ گجراتي، ڪڇي، سنڌي ۽ ھندي آميز منظوم ھدايتن
۽ نصيحتن کي استعمال ڪيو، جن کي ھن فرقي جي اصطلاح
۾ ”گنان“ (گيان) چيو وڃي ٿو*. اھي ’گنان‘ خوجن
وٽ سنڌ ۾ توڙي سنڌ کان ٻاھر روايتي طور رائج آھن، ۽
ڪن وٽ ’خوجڪي صورتخطيء‘ ۾ لکيل آھن. ھن وقت
جيڪي ’گنان‘ زباني روايتن خواه قلمي مجموعن ۾ ملن ٿا،
تن جي صحت بابت يقيني طور ڪجھ چئي نٿو سگھجي؛ ڇاڪاڻ
تہ سادا پنج سؤ ورھيہ کن اڳ سندن پيرن کي ’گنان‘ چيا، پر
اھڙو ڪو آڳاٽو مستند قلمي نسخو موجود ڪونھي، جو چئجي
تہ انھن پيرن جا ’گنان‘ سندن دور ۾ يا ٿورو پوء لکي محفوظ
ڪيا ويا. سواءِ زباني روايتن جي ۽ سواءِ ڪن ٿورڙن گنانن جي–
جن ۾ چوندڙ جو نالو آندو وڃي ٿو– اھو بہ چوڻ مشڪل
آھي تہ ڪھڙا ’گنان‘ ڪھڙي پير چيا، يا جنھن وقت جنھن پير اھي
’گنان‘ چيا، ان وقت لفظ بہ لفظ انھن جي سٽاء ۽ صورت ڪھڙي
ھئي. ھن وقت ساڳيا ’گنان‘ جڏھن مختلف شخصن وٽان ٻڌجن
ٿا يا مختلف مجموعن ۾ پڙھجن ٿا تہ انھن ۾ روايت جو اختلاف
۽ لفظن جي ڦير گھير موجود آھي. سنڌ جي خوجن وٽ جيڪي
’گنان‘ عام رائج آھن، انھن تي سندن مادري زبان سبان سنڌي

* The Literature of the Indian Khoja branch of the Ismailis "which is not very extensive, requires a sound knowledge of Sanskrit, and specially of the modern Indian dialects, such as Sindhi, Kachhi, and Gujrati, in which the secred *Ginans* are written". (W.Ivanow: *A Guide to Ismaili Literature, Royal Asiatic Society, London, 1933, p. 15*).

محاورن جو غلاف چڙهيل آهي. ڪي 'گنان' تہ صاف سنڌيءَ ۾ پڙهيا وڃن ٿا. غالباً صحيح ائين آهي تہ پيرن اهي گنان گجراتي، ڪڇي، سنڌي ۽ هندي محاورن جي آميزش سان جوڙيا، پر پوءِ هرهڪ خطي جي خوجن انهن کي پنهنجي مادري ٻوليءَ جي محاورن مطابق پڙهيو ۽ ياد ڪيو. بهرحال هي مسئلو وڌيڪ تحقيق طلب آهي، ۽ جيئن تہ اسان وٽ هن وقت ٻيو ڪوبہ ٻاهريون مأخذ موجود ڪونهي، انهيءَ ڪري خود خوجا جماعت جي روايت کي آڏو رکيو وڃي ٿو.

٢- پير صدرالدين: پير صدرالدين بن پير شهاب‌الدين، ربيع‌الاول سومر ڏينهن سنہ ٧٠٠ هہ ۾ ايران جي شهر سبزوار ۾ ڄائو ۽ ١٢- رجب سنہ ٨١٩ هہ ۾ آچ ۾ وفات ڪيائين. اسماعيلين جي ٽيهين امام احمد اسلام شاهہ پنهنجي امامت جي دور (٧٧١-٨٢٧ هہ)، ۾ کيس خليفي طور سنڌ ۽ هندوستان ڏانهن تبليغ لاءِ موڪليو*: جنهن جي معنيٰ تہ پير صدرالدين جي هندوستان ۾ سڪونت ۽ تبليغ سنہ ٧٧١ هہ بعد شروع ٿي. کيس مقامي ٻولين ۾ ٻهارت حاصل ڪرڻ، ۽ 'گنانن' چوڻ ۾

* چنارا، علي محمد جان محمد "نور مبين حبل الله المتين" (اردو) بمبئي، ص ٩٣٥. ساڳيو مصنف لکي ٿو تہ "پير صدرالدين جو پٽ پير حسن ڪبيرالدين سنہ ٧٤٢ هہ ۾ آچ ۾ ڄائو"، جنهن جي معنيٰ تہ پير صدرالدين ٧٧١ هہ کان گهٽ اڳ سنڌ ۾ آيو هوندو. تاريخي لحاظ سان هي حوالا اڃان تحقيق طلب آهن. خود پير صدرالدين جي ولادت ۽ وفات جي باري ۾ پڻ اختلاف آهي. غلام علي الانا پنهنجي مضمون ۾ هڪ جاءِ تي لکيو آهي تہ "پير صدرالدين جي ولادت سنہ ٦٨٩ هہ مطابق ١٢٩٠ع ۾ ٿي، ۽ ٨٠٨ هہ مطابق ١٤٠٩ع ۾ (سمن جي دور ۾) وفات ڪيائين"، پر ٻيءَ جاءِ تي لکي ٿو تہ "پير صاحب ٨١١ هہ ۾ آچ شريف ۾ وفات ڪئي." (ڏسو غلام علي الانا جو مضمون "سومرن جي دور جي سنڌي شاعري"، رسالو 'مهراڻ'، جلد ٩ نمبر ١ ۽ ٢، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد)

ڪجهہ عرصو لڳو هوندو؛ ۽ جلد ۾ جلد ته به هن اندازاً ٧٧٥ ھ بعد 'گنان' چيا هوندا. انهيءَ ڪري پير صدرالدين جي گنانن جو عرصو، ٧٧٥ کان رجب ٨١٩ ھ (سنه س وفات) تائين سمجهڻ گهرجي.

مرزا قليچ بيگ(١) ۽ ٻين مصنفن پير صدرالدين ڏانهن منسوب گنانن مان ڪي پنهنجن ڪتابن ۾ ڏنا آهن، ۽ غالباً وڏي ڪ معتبر اهي ئي 'گنان' آهن، جن ۾ جدا جدا ٻولين جي آميزش آهي. مثلاً هيٺيان گنان(٢) انهي قسم جا آهن:

(١)

چيتن هارا تمهين چيتجو،
ڪريو خوب ڪمائي،
انتڪال ايڪلا چلڻا،
سات ڪوئي باپ نه مائي.

(٢)

من مها بلونت هئي،
جودهه زوراور جاڻ.

(٣)

ستيو آئيز پنجن ڪاداسي،
پانڌ يڙا! پنٿ ميرٖ ديو.

مختلف ٻولين جي ميلاپ ۽ آميزش وارن اهڙن 'گنانن' ڪان

---

(١) ڏسو 'تحفه اسماعيليه'، مطبوع حيدرآباد، ١٩٢٢ع، ص ص ٥٧-٥٨.

(٢) نمبر ١ ۽ ٢ لاءِ ڏسو "اسماعيلي آغا خاني فرقه جا مبلغ داعي"، اسماعيلي ائسوسيئيشن پاڪستان، ڪراچي، ١٩٥٢ع، ص ٦٤. نمبر ٣ لاءِ ڏسو غلام علي الانا جو مضمون 'سومرن جي دور جي سنڌي شاعري' رسالو مهراڻ، جلد ٩، نمبر ١ ۽ ٢، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.

سواءِ، ڪي سچا سنڌيءَ ۾ چيل 'گنان' پڻ خوجن جي جماعتي روايت موجب پير صدرالدين ڏانهن منسوب آهن، انهيءَ قسم جا سنڌي 'گنان' سنه ١٩٥٢ع ۾ اسماعيليه ائسوسيئيشن ڪراچي جي شايع ڪيل ڪتاب "اسماعيلي آغاخاني فرقه جا مبلغ داعي" (ڪراچي ١٩٥٢ع) ۽ ٺٽوي محمد خان مان نڪرندڙ، ماهنامه "ميراث" (جلد ١، نمبر ۴، ١٩٥٢ع) ۾ ڇپيا هئا. 'ميراث' وارا گنان ڪن اضافن سان دوباره غلام علي الانا سنڌس مضمون "نومرن جي دور جي سنڌي شاعري" (رسالہ مهراڻ، جلد ٩، نمبر ١-٢ ڇپايل سنڌي ادبي بورڊ)، ۾ پڻ شايع ڪيا، مگر انهن ۾ موجوده سنڌي آچارن بيهارڻ جي خيال کان لفظن ۾ نامناسب ڦيرڦار ڪئي وئي. اسان مٿين ماخذن مطابق اهي سنڌي گنان هيٺ ڏيون ٿا ۽ هيٺ حاشيه ۾ جدا جدا پڙهڻين جي فرق ڪي م (= مبلغ داعي)، ث (= ميراث) ۽ غ (= غلام علي الانا) جي نشانين سان نروار ڪريون ٿا.

(١)

١- آئي الله گهرين نه بندا، تون سُتين سڄي رات
نڪا جهوري جيءُ جي بندا، نڪو ثمر سات-
شاهه مجيئڙو تـــن، جي صبوحـڙي جاڳـــن

---

(١) هينيان بند، وراڻي سان، 'مت' طور چيل آهن. م مطابق وراڻيءَ هن طرح آهي "صاحب جو مجيئڙو انهن تي، جيڪي صبح جو جاڳن". پهرين ٽن مصراعن مان، م ۾ فقط پهرئين ۽ ٻي ڏنل آهن ۽ ث ۾ فقط پهرئين ۽ ٽي ڏنل آهن. غ اهي ٽيئي مصراعون نقل ڪيون آهن ۽ پڻ چوٿينءَ جو اضافو ڪيو آهي. ازانسواءِ غ هن بعد (٢) توڙي (٣) هيٺ ڏنل ٻه ٻه بيت پڻ هن 'مت' جون مصراعون ڪري لکيون آهن، جنهن لاءِ ڪو معقول سبب نظر نٿو اچي. (ٻيءَ مصرع) ۾ م پهرئين سٽ هن طرح ڏني آهي "جيڪي صبح جو نه جاڳيا، تن ڪي حورون نه ايندیون هٿ."

٢- جڏهن صبوحڙي نه جاڳيا، تن حورون ڏين ٿيون نه هٿ
سڀئي هڻ هڻ ڪندا، هٿ هڻندا، جڻ هاريءَ وڃائي وٿ-
شاهه مڇيئڙو تن، جي صبوحڙي جاڳن

٣- ٻانها تو جو تڪيو ڪنڌاڙو ۽ ڪوڙ
ٻسي رنا ڳالهڙا ٻانها! مَ وڃائي مور-
شاهه مڇيئڙو تن، جي صبوحڙي جاڳن

٤- ٻانها تو جو تڪيو ڪنڌن ۾ ڪيو
جَڏهن سَچاڻو سُور ڪيئن، تڏهن سَمريو-
شاهه مڇيئڙو تن، جي صبوحڙي جاڳن.

(٢)

ڪَپَهَه تياڳيءَ ڪَتيو جڏهن سُتو سارو لوڪ
تنهن پاڻ جي ڪتي مان وڌو ڳچيءَ ڳاڙهو ٽوڪ.

جهيڙو نيءِ جهيڙو آگهيو پائيو! جي هوند ڪتيائين
سڀان سرتين وچ ۾ ملي مرڪيائين.

(٣)

ڪوٺا، مَندپَ، ماڙيون، گهر، گهوڙا، ٻَنڌار
ڪين نه نيا پاڻ سين، جيئو چَلَنتي وار

---

(٢) هي ٻه 'بيت' ڀهريائين ۾ ڇپيا ۽ پوءِ غ نقل ڪيا آهن؛ ۾ ۾ لفظ 'ٽوڪ' جي بدران 'موڙ' ڏنل آهي ۽ ٻئي ۾ ۾ 'جڏهن'، 'پاڻ جي'، 'جيڙو' ۽ 'تيڙو' جي بدران 'جڏهن'، 'پنهنجي'، 'جهڙو' ۽ 'تهڙو' لکيل آهن. ۾ ۾ هي بيت جدا ڏنل آهي پر غ اهي ٻئي بيت مٿي (١) هيٺ مصراعن طور لکيا آهن.

(٣) هي ٻه 'بيت' فقط 'غ' لکيا آهن پر مٿي (١) هيٺ مصراعن طور ڏنا آهن، جو غالباً اصليت جي لحاظ سان صحيح نه آهي، ڇاڪاڻ ته انهن جو وزن نرالو آهي.

پڇي پير صدرالدين، آئين سڀو مومن وير
آلک چيتو تني کي، جني سچانو 'شاهه' پير.

(٤)

ڪپڙيون آڏائيين گڏ ماڙيون، تين تي ڪپڙا
رکائيين چيٽ
نپيهي نيند ۽ ڏوڙ ۾، توتي لتون ڏيندا ميٽ
سڻ وڻجارا، هو يارا! هي من هروڻڙو تو جهولي.

(٥)

جاڳو جاڳو پاڙا، رين وهائي.

ظاهر آهي ته متيان 'گنان' صاف سنڌي يا ڪڇي محاوري ۾ رچيل آهن. پهريون 'گنان' هڪ ڪتا آهي، جنهن جي هرهڪ ڏوهي بعد وراڻي آهي. ٽي سڱهي تو ته اهي، دوها اڳ جا هجن، ۽ بعد ۾ پويان 'وراڻي' ملائي وئي هجي. پيو ۽ ٽيو گنان ڪاپاتي جي سر جا دوها آهن، ۽ 'ڏوها' بهرحال بيتن جي آرڻ کان اڳ جا تسليم ڪري سگهجن ٿا.

پير حسن ڪبيرالدين. پير حسن ڪبيرالدين ٢٢- شعبان اربع ڏينهن سنه ٧٤٢هه تي ڄائو ۽ ماه صفر سنه ٨٥٣هه ۾ اچ ۾ وفات ڪيائين. انهيءَ ڪري ڏانهس منسوب 'گنانن' جو عرصو، اندازاً اٺين صدي جي آخري نصف کان وٺي نائين صدي جي پهرئين نصف تائين شمار ڪري سگهجي ٿو. هيٺيان 'گنان' سندس نالي سان منسوب آهن.

(١)

آشا جي شري اسلام شاهه تخنيج بيٺها
تاري دين هوا رحمان جي

(٤) هيءُ بند ۽ آخري وراڻي فقط غ لکيا آهن.
(٥) هيءَ مصرع غ نقل ڪئي آهي.
(١) چنارا: "نور مبين حبل الله المتين"، ص ٥٠٠

سر بـنـدھ لئي گرد ئي متکي ديـدھا
نارے سر اگھاڙو ڪري، نـر بيٺھا

[جڏهن ڪان حضرت اسلام شاھ تخت تي ويٺو، تڏهن ڪان ڏٺي جي دين جو فيض جاري ٿيو. (پير حسن ڪبيرالدين) جڏهن امام کي پڳ نذرانو ڪئي، تڏهن هاڻ مرد سر اگھاڙو ڪيو (تخت تي) ويٺو هو.]

(٢)

نارين تمھاريـون آنـتـي گھٽيون
منجھ سريکيون لاڪـوئـي لاڪ
تـمـھـن هئہ الـک نرزـجـن
هـم چـئيئي ڏرڙي خـاڪ.

[نهنجيون داسيون ڪي گھٽيئي آهن، مون جھڙيون ته لکين آهن؛ تون ٿي ڏسڻ ڪان پاڪ آهين، آءٌ ته مٽي ۽ خاڪ آهيان.]

مٿيان 'گنان' پير صدرالدين جي پٽ جا آهن، جو هت چاڙهو نپنو، پر تڏهن به ٻوليءَ ۾ آميزش آهي؛ انهيءَ ڪري چٽي نٿو سگھجي ته ڪو پير صدرالدين خالص سنڌيءَ ۾ 'گنان' چيا هوندا. البت انئين تي سگھي ٿو ته پير صدرالدين جي اصل گنانن تي سنڌي خوجن جي پنهنجيءَ زبان جو رنگ چڙهي چڪو آهي. پير صدرالدين ڪان اڳ، ڪنهن به داعي جي چيل 'گنانن' ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن ۽ محاورن جي تلاش، بهرحال اجائي

(٢) "اسماعيلي آغاخاني فرقه جا مبلغ داعي"، ص ٨٠

آهي(١). پير حسن ڪبيرالدين جي مٿين ٻن گنانن مان پهرئين ۾ فقط ”مر اکهاڙو ڪري“ وارو محاورو ملندي آهي. البت ٻيو گنان ٻوليءَ جي لحاظ سان اهم آهي، ڇاڪاڻ ته ان جون پهريون ۾ مصراعون سنڌي ٻوليءَ جي خالص ڪچي محاوري ۾ رچيل آهن.

اسان پير صدرالدين ۽ پير حسن ڪبيرالدين جي ’گنانن‘ کي تنقيدي نڪتهءِ نظر سان پيش ڪيو آهي. اهي ’گنان‘ سنڌي جي آڳاٽي شعر جي مطالعي جي لحاظ سان اهم آهن، مگر ڪنهن علمي نتيجي تي پهچڻ لاءِ ’گنانن‘ جي سڄي ذخيري تي تحقيق ضروري آهي. اهڙي تحقيق جو بنياد صرف گنانن جي آڳاٽي ۾ آڳاٽي ۽ مستند قلمي نسخي تي رکي سگهجي ٿو.

هيءَ ڳالهه به چيو وڃي ٿو ته پير صدرالدين چاليهن اکرن تي شامل ”سنڌي زبان جي هڪ صورتخطي ٺاهي“(٢)، جنهن کي ’چاليهه اکري‘ يا ’خوجڪي سنڌي‘ چيو وڃي ٿو. انهيءَ لاءِ پڻ ”خوجه جماعت“ جي متفقه روايت ۽ مأخذن جي تحقيق ضروري آهي: اول ته اها صورتخطي پير صدرالدين ٺاهي يا ڪانهڻ

(١) غلام علي الانا پنهنجي مضمون ۾ داعي ”ست گور نور“ يعني سيد نورالدين ۽ داعي پير شمس الدين سبزواري ملتاني ڏانهن منسوب ڪلام ڏنو آهي، ۽ لکيو آهي ته سيد نورالدين جي ڪلام ۾ سنڌي لفظ ملن ٿا. جيئن ته داعي نورالدين سنه ٤٦٢هه ۾ هندوستان ۾ تبليغ لاءِ آيو، انهيءَ ڪري غلام علي الانا پنهنجي مضمون جو عنوان پڻ ”سومرن جي دور جي سنڌي شاعري“ رکيو آهي (رسالو مهراڻ، جلد ٩، نمبر ١ ۽ ٢، ص ص ١٤٨-١٥٦). علمي تحقيق جي لحاظ سان، سومرن جي دور جي داعين جي ڪلام کي سنڌي شاعري سڏڻ بي معنيٰ آهي.

(٢) اها دعويٰ پهريون دفعو غلام علي الانا سندس مضمون ”سومرن جي دور جي سنڌي شاعري“ (رسالو مهراڻ، جلد ٩، نمبر ١ ۽ ٢) ۾ ڪئي آهي، پر جيئن ته اهو مضمون علمي تحقيق جي لحاظ سان معياري نه آهي، انهيءَ ڪري بنا ڪنهن تصديق جي هيءَ راءِ محض هڪ خوش فهمي آهي.

اڳئين يا پوءِ جي ڪنهن ٻئي داعي ٺاهي؟ پيو ته پير صدرالدين جي دعوت جو دائرو ڪشادو هو، انهيءَ ڪري اهو البت قرين قياس آهي ته هن بزرگ ”چاليهه اکرن“ تي مشتمل صورتخطي ٺاهي هجي، جنهن ۾ سڀني ٻولين مثلاً گجراتي، ڪڇي، هندي، توڙي خوجڪي سنڌي ۾ نصيحتون ۽ ’گنان‘ لکيا ويا هجن. پر اهو چوڻ ته هن بزرگ اها صورتخطي خاص ’سنڌي زبان‘ لاءِ ٺاهي، تنهن لاءِ علمي تحقيق ۽ تصديق جي ضرورت آهي.

٤. پير مراد شيرازي جو منظوم دعائيه فقرو (٨٩١هه).

سيد حسين عرف شاهه مراد، ٺٽي جي شيرازي سادات مان مشهور درويش ٿي گذريو آهي. محمد صالح ولد ملا زڪريا ٺٽوي سنه ١١٤٠ هه ۾ ڪتاب ”معارف الانوار“ فارسي ۾(١) لکيو، جنهن ۾ هن بزرگ جي سوانح ۽ ڪرامات تي تفصيلي روشني وڌي اٿس. سيد مراد ١٢- ربيع الاول، سنه ٨٣١ هه ۾ ڄائو ۽ ١٢- ربيع الاول سنه ٨٩٣ هه ۾ ڄام ننڍي جي دور ۾ وفات ڪيائين. ٨٩١ هه/١٤٨٦ع ۾ شاهه مراد جي پاڻتي ۽ نائي سيد جلال (پٽ سيد علي شيرازي اول، جو پير مراد جو ڀاءُ هو) جي گهر ۾ فرزند ڄائو، جنهن جو نالو ’سيد علي‘ (ثاني) رکيائون. هيءُ صاحبزادو، شاهه مراد جو ڏوهٽو پڻ هو، جنهن جي ولادت تي خوش ٿي دعا طور چيائين ته:

”اللهه، او پاتي! ڏيئي وڏي ڄمارا.“(٢)

(١) ڪتاب جو سڄو نالو ”معارف الانوار في بيان فضائل سيدالابرار وائمه اطهار واحوال قطب المختار“ آهي، جنهن جو قلمي نسخو اسان مولوي محمد حسين صاحب ٺٽوي وٽ ١٢- نومبر ١٩٥٣ع تي ڏٺو ۽ مطالعو ڪيو، جنهن مان هيءُ بيان ورتل آهي.

(٢) ”معارف الانوار“ جو قلمي نسخو جو اسان جي نظر مان گذريو، ان ۾ ”او پاتي ڏيئي وڏي ڄمارا“ لکيل هو، پر جيئن ته فعل ’ڏيئي‘ جو فاعل هئڻ ضروري آهي، انهيءَ ڪري ’او‘ جي لحاظ سان شروع ۾ غالباً ”اللهه“ هئڻ قرين قياس آهي.

هيءَ سنہ ٨٩١ ھہ جو هڪ منظوم دعائيہ فقرو آهي، جنهن ۾ سڀ ڪان اول 'الف اشباع' وارو قافيو (چمارا) ملي ٿو.

٥. حضرت عبدالجليل چوهڙ شاهہ جي سماع جي مجلسن ۾ سنڌي بيت. شيخ‌الشيوخ عبدالجليل، جو عرف عام ۾ 'شيخ چوهڙ' جي نالي سان سڏبو هو ۽ روحاني فيض سببان سندس لقب "قطب‌العالم" هو، سو نائين صدي هجري ۾ ضلعي رحيم‌يارخان (بهاولپور ڊويزن) جي قديم شهر 'موءِ مبارڪ' جو هڪ وڏو صوفي درويش ٿي گذريو آهي. حضرت عبدالجليل سلطان بهلول لوڌي (١٤٥١-١٤٨٩ع) جو نائي هو. نسب جي لحاظ سان پاڻ 'موءِ مبارڪ' جي مشهور ولي حضرت شيخ 'حميدالدين حاڪم' جي پنجين پشت مان هو. حضرت حاڪم جي حضرت بهاؤالدين زڪريا ملتاني جي نياٽي سان شادي ٿي هئي، جنهن جي ڪري حضرت حاڪم جي خاندان ۾ اولاد جو حضرت بهاؤالدين زڪريا جي خاندان ۽ اولاد سان عزازت ڌوڙي طريقت جو ڳهاڙو رهتو هو*. انهيءَ ڪري غالباً حضرت بهاؤالدين جي سنڌ جي مريدن ۽ معتقدن جو حضرت حاڪم جي اولاد سان بہ تعلق وڌيو. حضرت عبدالجليل، حضرت حاڪم جي پنجين پشت ۾ سلسلهٔ طريقت جو سجاده نشين هو، ۽ سنڌ مان گهڻن مريدن جي سائس عقيدت هئي. سندس دربار ۾ سماع جون محفلون ٿينديون هيون، جن ۾ سنڌ جا خوش‌الحان ڳائيندڙ، فارسي شعر توڙي سنڌي بيت مٺي لئي سان ۽ وڏي سوز مان ڳائيندا هئا.

انهن سماع جي مجلسن جو ذڪر، حضرت عبدالجليل جي سوانح ۽ ملفوظات بابت لکيل ڪتاب "تذڪره قطبيه" ۾ ملي ٿو، جو حضرت جمال‌الدين ابوبڪر اللهٰ‌آبادي سنہ ١٠٤٠-١٠٤٥ع ڌاري لکيو. 'تذڪره قطبيه' يارهن سال اڳ سنہ ١٣٧١ھہ ۾ ڇپيو، پر اصل

* ڏسو 'تاريخ جليله' مصنف غلام دستگير نامي، ڇاپو پيو، لاهور، ١٣٨٠ھہ/١٩٦٠ع، ص ص ٥٨-٩١.

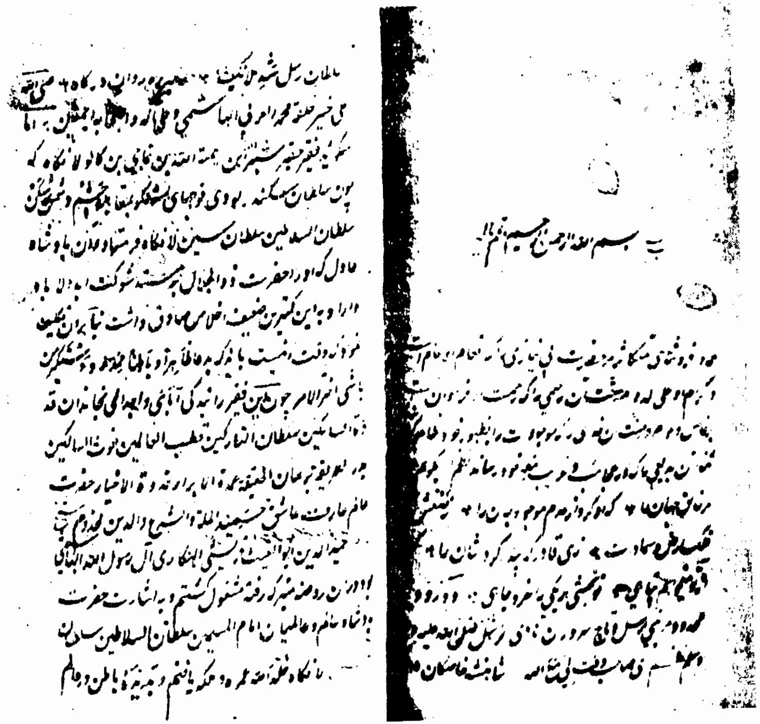

[٦] ’رساله قطبيه‘ جي قلمي نسخي جا شروع وارا ٻه صفحا.

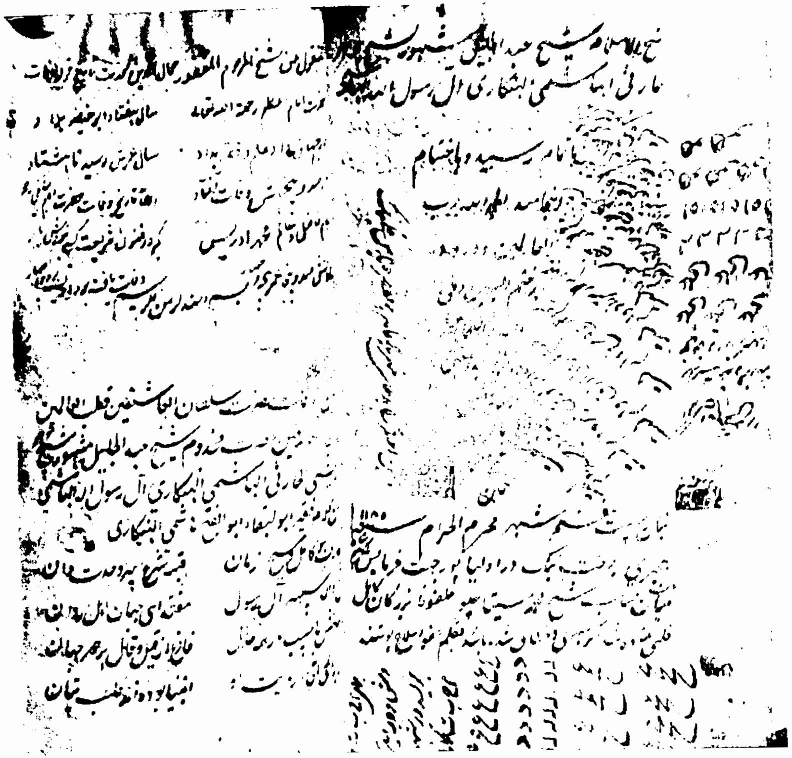

[٧] ’رساله قطبيه‘ جي قلمي نسخي جا آخري ٻه صفحا.

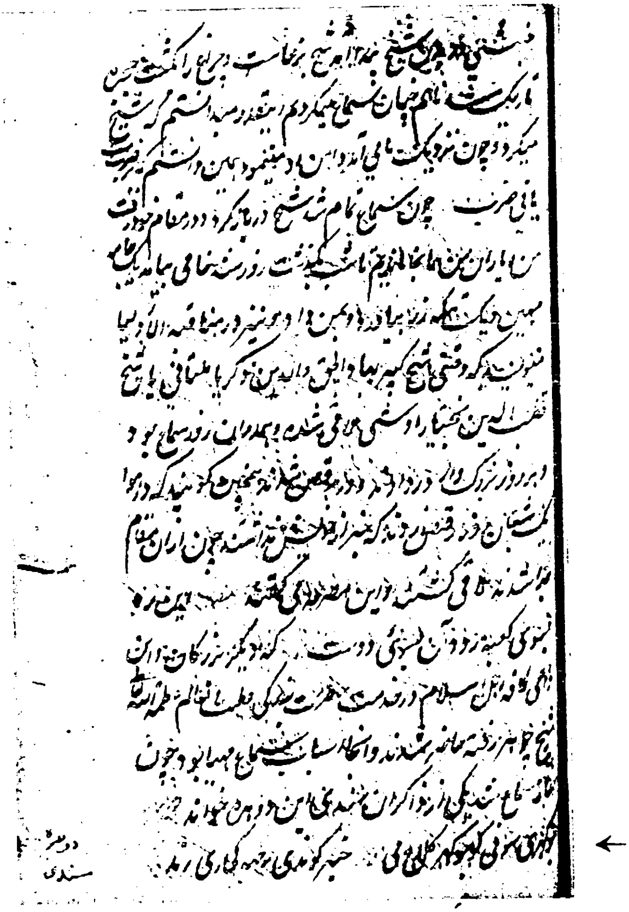

[٨] 'رساله قطبيه' ۾ ذئل، مجلس سماع جي سنڌي ذاڪرن جو ڳايل دوهڙو.

عبارتن کي صحيح طور پڙهڻ خاطر اسان 'تذکره قطبيه' جي اصل قلمي نسخي جو طالعو ڪيو(١)، جو ٢٧- محرم سنه ١١٨٥ هه جو لکيل هو(٢). هيٺين بيان جو مدار ان قلمي نسخي تي آهي، حالانڪ تصديق طور ڇپيل ڪتاب جا پڻ حوالا ڏنا ويا آهن.

'تذکره قطبيه' ۾ ٻن سنڌي 'ڏوهيڙن' جو ذڪر آهي، جن مان هڪ شيخ چوهڙ جي سماع جي مجلس ۾ پڙهيو ويو ۽ ٻيو سندس وفات بعد، سندس روضي ۾ سماع جي مجلس ۾ پڙهيو ويو.

حضرت شيخ چوهڙ جي سماع جي مجلس ۾ سنڌي ڏوهيڙو.

'تذڪره قطبيه' جو مصنف حضرت جلال الدين ابوبڪر چوي ٿو ته، هڪ ڏينهن ٻيا بزرگ ۽ پاڻ گڏ جي قطب العالم شيخ چوهڙ جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ته، اتي سماع جون پوريون تياريون هيون. پوءِ جيئن ئي مجلس شروع ٿي ته "سنڌي ذاڪرن" مان هڪڙي هيءُ 'دوهڙو' ڏنو:

جو گهڙي سو نهي، ڪوڙو ڦهر ڪلاچ ۾،
خبر ڪونه ڏي، رڃ ڪڇاڙي رندبيو(٣).

---

(١) 'تذڪره قطبيه'، حضرت عبدالجليل چوهڙ شاه جي اولاد مان هڪ ليک برد ۽ عالم فاضل پير غلام دستگير نامي، جو لاهور ۾ حضرت عبدالجليل جي درگاه جو پڻ متولي هو، تنهن عالمگير پريس لاهور مان سنه ١٣٧١ هه ۾ درگاه جي وقف طرفان ڇاپارايو. نامي صاحب هڪ وڏو نيڪ دل ۽ صوفي طبع انسان هو، جنهن ٢١- ڊسمبر ١٩٦١ع تي لاهور ۾ وفات ڪئي. اسان جي ساڻس گذريل ستن سالن کان واقفيت بلڪ دلي محبت هئي. نامي صاحب بنده جي علمي شوق کان متاثر ٿي 'تذڪره قطبيه' جو واحد قلمي نسخو، جو سندن خانداني آثارن مان هو، بنده جي حوالي ڪيو، جنهن جو لاهور ۾ ويهي مطالعو ڪيو ويو، ۽ پڻ ان جي ورقن جا فوٽو ڪڍيا ويا.

(٢) ڏسو عڪس [٦] ۽ [٧].

(٣) ڏسو عڪس [٨]، ۽ پڻ ڏسو "تذڪره قطبيه"، لاهور، ١٣٧١ هه، ص ١٣١

(هيءُ ڏوهيڙو پڙهندي) حضرت بندگي قطب العالم شيخ چوهڙ (رحہ) تي حال پئجي ويو ۽ اٿي نچڻ لڳا".

حضرت چوهڙ جي وفات کان پوءِ جو ڏوهيڙو. 'تذکره قطبيه' جو مصنف، حضرت شيخ چوهڙ قطب العالم جي پاڻئتيي 'شيخ علي بري'، جو سماع ۾ وجد جي حالت ۾ اچڻ جو عادي هو، تنهن بابت لکي ٿو ته "هڪ ڏينهن حضرت قطب العالم (شيخ چوهڙ) جي روضي منور ۾ سماع جي مجلس هئي، ۽ درويش پئي نچيا. هڪ درويش اچي 'ذاکرن' مان ڪنهن هڪ کي چيو ته ڪا لئي پڙاءِ ته درويش خوشي ڪن. ذاکر عرض ڪيو ته: عزيزو! هي فقير فقط انهي مجموعي ۾ ڳائيندو جنهن ۾ شيخ بري هوندو، ڇاڪاڻ ته منهنجي ان سان سچي دل آهي. تنهن تي هڪ درويش چيس ته: تون ڳاءِ، جيڪڏهن شيخ بري سان تنهنجي سچي دل آهي ته شيخ ازخود اچي ويندو. تڏهن ان 'ذاکر'، 'حسيني مقام' جي لئي ۾ سندي ڏوهيڙا ڳايا(١):

چڙان ته چڪن چاڪ، ورهان (ته) وره سينجري،
ماءُ! منهنجي ڏيل سين، سورن ڪي اوطاق،
جڻين تون جانان پاڪ، آمايند اڙيـن جو(٢).

---

(١) ڏسو عڪس [٩]، ۽ پڻ "تذکره قطبيه"، مطبوع لاهور ١٣٧١هه، ص ١٣٦.

(٢) هن بيت جي بي گماني پڙهڻي:

چران ته چڪن چاڪ، ڏينهان ڏينهن سڄئين،
ماءُ! منهنجي دَيُر سين، سورن ڪي اوطاق،
جيءُ تون جانان پاڪ، اسان بي ديدن جو.

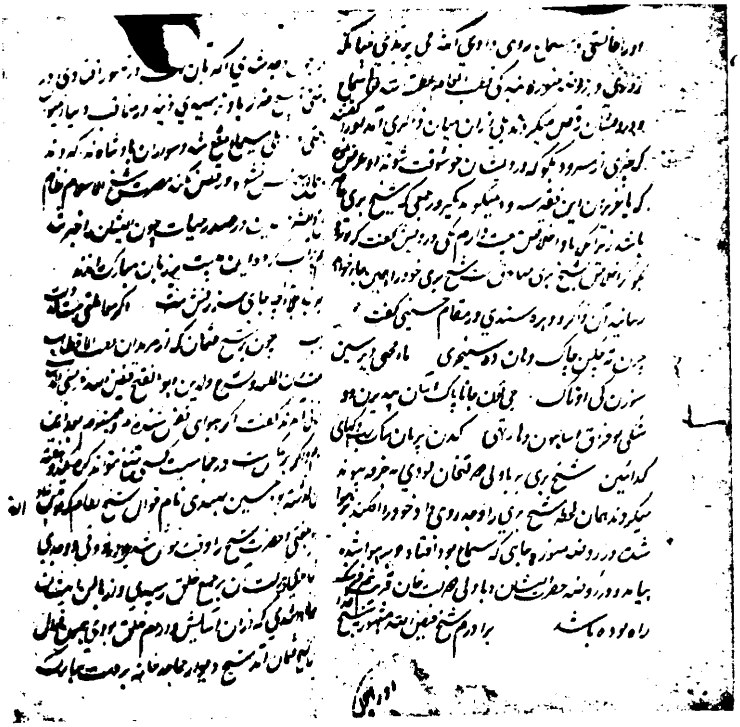

[٩] 'رسالہ قطبیہ' ۾ ڏنل 'مجلس سماع' جي سنڌي ذاڪرن جو ڳايل دوهڙو.

من ڪي لو(چ) فراق، اسان هئون نہ ڏار ٿيئي،
سيڪون پيريان ساڪ، ربّ ڏڪائي ڪڏهين*.

متين بيتن مان پهريون بيت قطب العالم شيخ چوهڙ جي وفات واري سال ٩١٠هه/١٥٠٤-٥ع کان اڳ جو آهي. پويان ٻہ بيت جنهن سماع جي مجلس ۾ ڳايا ويا، سا قطب العالم شيخ چوهڙ جي وفات (٩١٠هه/١٥٠٤-٥ع) کان پوءِ ۽ 'تذڪره قطبيه' جي تصنيف (١٠٤٠-١٠٤٥ع) کان اڳ واقع ٿي، يعني تہ اهي بيت سنہ ١٥٠٤-٥ - ١٥٤٠ع جي وچ واري عرصي ۾ سماع جي مجلس ۾ پڙهيا ويا، پر ٿي سگهي ٿو تہ ان کان اڳ جي ڪنهن شاعر جا چيل هجن.

(د) سمن جي آخري دور جا شاعر.

سنہ ٩٢٧هه/١٥٢١ع جي خاتمي سان سمن جو دور ختم ٿيو. اسان کي ڪي بيت انهيءَ سال کان پوءِ جا ملن ٿا، ۽ پڻ ڪي اهڙا شاعر ملن ٿا، جن انهيءَ سال کان ڪافي پوءِ وفات ڪئي؛ مگر اهي بيت لڳ ڀڳ سمن جي دور جا آهن؛ چاڪاڻ تہ اهي شاعر جن جي ولادت ۽ تربيت سمن جي دور ۾ ٿي، تن کي اسان سمن جي آخري دور ۾ شمار ڪري سگهون ٿا. اول اسان مخدوم احمد ڀٽي جي آڏو سماع جي هڪ مجلس ۾ پڙهيل بيت، شيخ پريي جي واتان اسحاق آهنگر جو بيت ۽ ان بعد 'درويش راڄي ستيي دل' جو ذڪر ڪنداسون؛ چاڪاڻ تہ انهن بيتن جي شاعرن بابت يقيني طور ڪجھ بہ چئي نٿو سگهجي. ان بعد اسان ٻن مشهور معروف بزرگن ۽ شاعرن—

* هن بيت جي ٻي ڳاڻي ٿي پڙهي:

من ڪي لنؤ فراق، اسان هوت ڏار ٿئي
ڪؤن سپيريان ساڪ، ربّ رڪائي ڪڏهين
(يا 'سڪئون پريان ساڪ، ربّ رڪائي ڪڏهين'.)

ميين سيد علي (ثاني) شيرازي ۽ قاضي قادن (قاضن) جي بيتن تي روشني وجهنداسون. انهن ٻنهي بزرگن سمن جي حڪومت جي خاتمي کان ڪجهه پوءِ وفات ڪئي، مگر ٻنهي جي ولادت توڙي تربيت سمن جي دور ۾ ٿي، ۽ انهيءَ لحاظ سان هو سمن جي آخري دور جا شاعر شمار ڪري سگهجن ٿا.

٠١ مخدوم احمد ڀٽيءَ آڏو سماع جي مجلس ۾ سوناري جو بيت:

مخدوم احمد هالا ڪنڊي جي درويش مخدوم اسحاق ڀٽي جو پٽ هو. مخدوم اسحاق، شيخ بهاؤالدين زڪريا جي خاندان جو مريد هو. مير علي شير 'تحفة الڪرام' ۾ لکي ٿو ته، ".مخدوم احمد هڪ وڏو ولي هو ۽ هميشه گمنامي ۾ گذاريندو هو. پوين ڏينهن ۾ هيءُ بزرگ نيرون ڪوٽ (حيدرآباد) ۾ اچي رهيو. هڪ پيري سندس ننڍو ڀاءُ مخدوم محمد، جام نظام الدين وٽ ڪم سان ٺٽي ويو، جتي جام نظام الدين .مخدوم احمد سان ملڻ جي خواهش ظاهر ڪئي. اجان مخدوم محمد اتي ئي هو جو مخدوم احمد به اتي اچي نڪتو. جام سندس زيارت ڪري ڏاڍي عقيدتمنداڻي خدمت ڪئي. مخدوم احمد ڪڏهن ڪڏهن ذڪر ۽ سماع جي محفلن ۾ ويندو هو ته مٿس اهڙي ته حالت طاري ٿيندي هئي، جو بيان کان ٻاهر آهي. چون ٿا ته هڪ ڏينهن سماع جي مجلس ۾ هڪ سوناري ڳائيندڙ هڪ بيت اهڙي ته سوز گداز سان پڙهيو، جو ان جي ٻڌڻ سان هن دم ڏنو. پوءِ سندس جنازو هالا ڪنڊي کڻي آيا. اهو سال ٩٣٦هه هو، جنهن ۾ وفات ڪيائين*."

مير علي شير قانع واضح ڪري نه لکيو آهي ته اهو ڪو سنڌي بيت هو، جو سڻندي ئي مخدوم احمد وصال ڪيو. مگر پراڻن هالن جي ڀٽي بزرگن جي خانداني روايت جي بناء تي،

* تحفة الڪرام (سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٥٧ع)، ص ص ٣٧٧-٣٧٨ ۽ ٣٨٠-٣٨١.

مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي هن موقعي جا ٻه بيت ڏنا آهن ۽ پڻ هن واقعي جي هن طرح وضاحت ڪئي آهي* ته، ان سماع جي موقعي تي سوناري نينگر هيءُ بيت ڏنو:

سڌ سڀئي پرينءَ جو، وانگيي جي نه ورن،
ڪوڙي دعويٰ دوست جي، ڪچاڙي ڪي ڪن!

بيت ٻڌنديئي مخدوم صاحب غش ٿي ويو ۽ وڃي واصل بالله ٿيو. پوءِ سوناري ٻيو بيت ڏنو ته:

سر ڏيئي سٽ جوڙ، ڪنهن ٻر ڪلاڙن سين،
مرٽان منهن م موڙ، اڄ وڃي ٿي وڏ لهي.

اهي ٻئي بيت مخدوم احمد جي وفات واري سال ٩٣٦هه ١٥٢٩-٣٠ع ۾ هڪ سماع جي مجلس ۾ پڙهيا ويا، مگر اهو معلوم ناهي ته اهي ڪنهن جا بيت آهن. البت اهو واقعو سمن جي حڪومت جي خاتمي (٩٢٧هه) کان نَوَ سال پوءِ جو آهي، ۽ ٿي سگهي ٿو ته اهي بيت سمن جي دور جي ڪنهن اهل دل شاعر جا هجن.

٢. اسحق آهنگر (لوهار) جو بيت (؟): 'حديقة الاولياء سنڌ' جو مصنف لکي ٿو ته شيخ پيرئي ويرداس، جو اصل هندو هو، پر پوءِ مسلمان ٿيو، آخر عمر ۾ گنجي ٽڪر جي دامن ۾ سڪونت اختيار ڪئي. اتي ٿي غالباً 'حديقة الاولياء' جو مصنف سيد عبدالقادر هن درويش کي ملڻ ويو ۽ ان ملاقات بابت لکي ٿو ته، "درويش تصوف جي معنيٰ وارو هڪ سنڌي بيت

* ڏسو مضمون "سنڌي علم ادب"، رسالہ 'نئين زندگي'، ڪراچي، ماه مئي، ١٩٥٠ع، ۽ پڻ مضمون "سنڌي قديم شاعري"، رسالہ 'نئين زندگي'، ماه سيپٽمبر ١٩٥٨ع.

پئي پڙهيو. مون خيال ڪيو ته اهو بيت الائجي خود سندس آهي يا ڪنهن ٻئي جو! اڃان منهنجي دل ۾ اهو خيال آيو ته مون ڏي منهن ڪري چيائين ته، 'هي بيت اسحاق آهنگر جو آهي.'"

مير علي شير قانع تحفةالڪرام ۾ اهو ساڳيو بيان 'حديقةالاولياء' تان نقل ڪيو آهي، پر 'حديقه' جي مصنف وانگر اسحاق آهنگر وارو اهو سنڌي بيت ڪونه ڏنو اٿس(١). تحفةالڪرام جي سنڌي ترجمي ۾ شيخ پرئي ويرداس جو سنه وفات ٩٠٣ هه ڏنل آهي، جو ظاهراً صحيح ناهي؛ ڇاڪاڻ ته 'حديقةالاولياء' سنه ١٠١٦ هه ۾ لکيو ويو ۽ ان جو مصنف پاڻ شيخ پرئي سان وڃي مليو هو، انهيءَ ڪري شيخ پرئي جي وفات هڪ سؤ تيرهن سال اڳ ڪيئن ٿي هوندي! وڌ ۾ وڌ شيخ پرئي سنه ١٠١٦ هه کان چاليهارو سالن اندر وفات ڪئي هوندي. جيڪڏهن شيخ پرئي جي وفات سنه ٩٨٠-٩٧٥ هه ڌاري تسليم ڪجي ته پوءِ ٿي سگهي ٿو ته اسحاق آهنگر، جنهن جو بيت هن ٻئي پڙهيو، سو سمن جي آخري دور جو شاعر ٿي گذريو هجي. مگر 'حديقةالاولياء' توڙي 'تحفةالڪرام' جي مصنفن اسحاق آهنگر وارو 'سنڌي بيت'، جو شيخ پرئي پئي پڙهيو، سو ڪونه ڏنو آهي. 'حديقةالاولياء' جي مصنف کان البت ايترو يقيني طور معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ بيت ۾ تصوف جي معنيٰ سمايل هئي. بهرحال هن وقت تائين اسحاق آهنگر جي انهيءَ 'سنڌي بيت' بابت يقيني طور ڪجهه به معلوم نه ٿي سگهيو آهي(٢).

---

(١) تحفةالڪرام، سنڌي ترجمو (سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٥٧ع)، ص ص ٣٤٧-٣٤٨.

(٢) اسان پنهنجي هن مضمون جي ابتدائي خاڪي ۾، جو "تحفه' لاڙڪاڻه" (١٩٥٠ع) ۾ ڇپيو هو، 'سمن جي دور' جو ذڪر ڪندي لکيو هو ته هيٺيون بيت اسان ڪي پنهنجي قلمي بياض ۾ شيخ حماد ڏانهن منسوب

راڇو ستيو دل. ساڳيءَ طرح درويش راڇو ستيو دل-

جنهن بابت مير علي شير قانع تحفة الڪرام ۾ لکي ٿو ته جڏهن ڪيس ڪاٻه ڳالهه آڏو ايندي هئي ته، ”اٺي بيهي سُر ۽ الحان سان ڪو سنڌي بيت پڙهندو هو ۽ جيڪي چوندو هو سو ٿيندو هو.“- سال ٩٧٧ هه ۾ وفات ڪئي*. انهيءَ لحاظ سان سندس ولادت ۽ بلوغت غالباً سمن جي دور ۾ ٿي هوندي، ۽ ٿي سگهي ٿو ته بزرگ جيڪي بيت پڙهندو هو، تن مان ڪي نندي هوندي جا ياد ڪيل ۽ سمن جي دور جي شاعرن جا ٺُي هجن، پر تحفة الڪرام ۾ اهي بيت ڏنل ڪين آهن ۽ نه ڪي اڄ تائين ڪنهن ٻئي مأخذ ذريعي معلوم ٿي سگهيا آهن.

مخدوم احمد ڀٽي آڏو سوناري جا چيل بيت تـوڙي اسحاق آهنگر جو بيت، جن جو مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون، سي صحت ۽ تحقيق جي لحاظ سان البت مبهم ۽ غير يقيني آهن. هاڻي مين سيد علي ثاني شيرازي ۽ قاضي قادن جو ذڪر ڪيو ويندو، جي سمن جي آخري دور جون به مشهور شخصيتون آهن ۽ سندن بيت ٻن اسان کي ڪافي صحيح صورت ۾، ۽ معتبر مأخذن مان ملن ٿا.

ٿيل مليو آهي، پر ان متعلق اجان زياده تصديق جي ضرورت آهي:

”ٿيان مان جهرڪ، ويهان سچڻ جي سپ تي
مان ڪرن ڊرڪ، پولي پاجهاري سون سين.“

هينئر هڪ قلمي نسخي جي تصديق سان شيخ حماد جمالي جو اصلوڪو بيت مليوڪو آهي، جنهن جو ذڪر مٿي ڪري آيا آهيون (ڏسو ص٤٠١). انهيءَ ڪري هي بيت شيخ حماد جو ڪونهي. ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم هن بيت کي اسحاق آهنگر ڏي منسوب ڄاڻايو آهي (ڏسو سندس مضمون ”سنڌي قديم شاعري“ رسالہ ’نئين زندگي‘ ماه سپٽمبر ١٩٥٨ع)؛ پر ان ۾ تصوف جي ڪا خاص معنيٰ نظر نٿي اچي، جو ان کي اسحاق آهنگر جو بيت سمجهجي.

* تحفة الڪرام، سنڌي ترجمو (سنڌي ادبي بورڊ)، ص ص ٩٤٩-٩٥٠.

۴۰ ميين سيّد علي ثاني شيرازي جو چيل بيت. مٿي

پير مراد شيرازيءَ جي بيان هيٺ ذڪر ٿي چڪو آهي ته
جام ننڍي جي عهد ۾ سيد علي ثاني (بن سيد جلال بن سيد
علي شيرازي اول) سنه ٨٩١ ھ/١۴٨٦ع ۾ ڄائو ۽ ڪيس سندس
ناني پير مراد دعا ڪئي ته ”الله او ياتي! ڏيئي وڏي ڄمارا“.
ميين سيد علي ثاني جي نه فقط ولادت پر سڄي تربيت سمن جي
دور ۾ ٿي، ڇاڪاڻ ته سمن جي حڪومت جي خاتمي واري
سال (٩٢٧ ھ) سندس عمر ڇٽيهه ورهيه ڪن هئي. مير معصوم
لکي ٿو ته، سيد علي ٺٽي جي وڏن برگزيدن بزرگن مان هو؛
علم، زهد ۽ سخاوت ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو؛ ۽ مڪليءَ جي
درگاهن تي سماع ڪرائيندو هو. سنه ٩٨١ ھ (٧٣-٥٧٢ ع) ۾
وفات ڪيائين*.

’معارف الانوار‘ جي مصنف محمد صالح ولد ملا زڪريا
ٺٽوي لکيو آهي ته، ميين علي ثاني جڏهن ٻيو دفعو حج جو
ارادو ڪيو ته علماءِ ڪرام ۽ ٻيا وٽس آيا ۽ عرض ڪيائون
ته هن سال ارادو ملتوي ڪريو. انهي عرض کي قبول ڪيائون،
پر ان موقعي تي ”هن سنڌي بيت ۾ حاضرينن کي خطاب
ڪيائون، جو پاڻ جوڙيائون ته:

مرتين سانگ سڪن جيو، مونکي رويو رهائين
آءُ ٿي هلان هوت ڏي، تان هو واريو وهارين

* تاريخ معصومي (فارسي متن، ص ٢١٦) ۾ تاريخ وفات جو ’ماده‘
”فات الحاتم بجوده“ ڏنل آهي، جنهن مان سنه ٩٨١ ھ نڪري ٿو.
ڊاڪٽر دائود پوٽي هڪ قلمي نسخي مطابق متن ۾ سنه وفات ٩٧١ ھ
ڏنو آهي، جو صحيح نه آهي. تحفة الطاهرين (قلمي) مطابق پڻ سنه ٩٨١ ھ
۾ وفات ڪيائين. ”معارف الانوار“ جي مصنف سال وفات سنه ٩٢٢ ھ
ڄاڻايو آهي، جو پڻ صحيح نه آهي، ڇاڪاڻ ته تاريخ معصومي ۾ ڏنل
’ماده‘ صاف ظاهر آهي.

وريتيون ورن سين، ويئيون گهر گهارين
پنڌان ٿيون ڪارين، ڪانه هلائي ڪيچ ڏي(١).

تاريخ معصومي ۾ ڄاڻايل آهي، ته ميون سيد علي ثاني هڪ عالم ۽ بزرگ هو ۽ سماع جو به ڪيس شوق هو، جو مڪلي جي درگاهن تي سماع ڪرائيندو هو. 'معارف الانوار' جي مصنف صاف طور لکيو آهي ته عالم وغيره جن ڪيس اچي گذارش ڪئي، تن کي هن بيت ۾ جواب ڏنائين، جو پاڻ جوڙيائين. ان سان ظاهر آهي ته ميون سيد علي ثاني هڪ عالم ۽ برگزيده شخص ۽ سنڌيءَ جو قادرالڪلام شاعر هو. سنڌس اهو بيت اندازاً ٩٣٠ هه کان ٩٦٥ هه واري عرصي جو ٿي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ عرصي ۾ ئي سنڌس حج وڃڻ قرين قياس نظر اچي ٿو. سنڌس هڪ همعصر درس الله ڏنو سائس بيت بازي ڪندو هو، پر درس الله ڏني جي انهن بيتن بابت اج تائين ڪجهه به معلوم ٿي نه سگهيو آهي(٢).

٥ قاضي قادن جا سنڌي بيت. قاضي قادن سنڌي ٻولي جو پهريون مشهور شاعر آهي، جنهن جا گهڻي ۾ گهڻا بيت اسان کي ملن ٿا. البت سنڌس ولادت، اوائلي تربيت ۽ تفصيلي سوانح اڃان تائين تحقيق طلب رهي آهي(٣).

(١) معارف الانوار جي قلمي نسخي تان ورتل. اصل عبارت "تپندا ٿيون ڪهارين، ڪانه هلائي ڪيچ ڏي." شايد صحيح پڙهڻي "ڪهندا ٿيون ڪارين، ڪانه هلائي ڪيچ ڏي."(؟)

(٢) ڏسو ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جو مضمون "سنڌي قديم شاعري" رساله نئين زندگي، ماه سيپٽمبر سنه ١٩٥٨ع.

(٣) قاضي قادن بابت حالات، سڀ کان اول 'تاريخ معصومي' ۾ ملن ٿا، جن جي بناء تي مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي، "قاضي قاذن" بابت پهريائين "شاه ڪريم بلڙي واري جو ڪلام" ۾ (حاشيه ص ٢٥) هڪ مختصر نوٽ لکيو. ان بعد رساله 'نئين زندگي' ماه سيپٽمبر ١٩٥٠ع ۾ "قاضي قاضن سيو هاڻي" جي عنوان سان ڊاڪٽر موصوف جو لکيل مضمون شايع ٿيو.

قاضي قادن(١) بن قاضي ابو سعيد بن زين الدين بن قاضي قادن کي علم ۽ قضا ڇڻ ورثي ۾ مليا. سندس وڏا سيوهڻ ۽ ٺٽي جا باشندا هئا. سندس وڏو ڏاڏو قاضي ابوالخير پهريون شخص هو، جو اچي بکر ۾ مقيم ٿيو (٢)، ۽ قاضي قادن به غالباً بکر ۾ ڄائو نپنو؛ جنهن جي ڪري سڪونت جي لحاظ کان ڪيس "قاضي قادن بکري" سڏڻ وڌيڪ مناسب ۽ صحيح ٿيندو.
ميين شاهه ڪريم جي ملفوظات مان معلوم ٿئي ٿو ته قاضي قادن ڪو وقت بکر علائقي جي شهر دربيلي (موجوده ڏيرو، ضلعو نواب شاه) ۾ پڻ رهيو، جتي هڪ مست درويش سان سندس مقابلو ٿيو؛ جنهن جي اثر سببان هو حقيقت ڏانهن مائل ٿيو(٣).
مير محمد معصوم بکري تاريخي لحاظ کان قاضي قادن کي ويجهي ۾ ويجهو مصنف ۽ سندس همروطن آهي، جنهن جي

---

(١) تاريخ معصومي (فارسي) جي متن ۾ "قاضي قاذن" ذڪر آهي (ص ص ٢٠٠-٢٠٤)، پر خود مير معصوم جو هٿ لکيل "تاريخ معصومي" جو نسخو موجود ڪونهي، جو هن نالي جي اصل صورتخطي معلوم ٿي سگهي. سنڌ جي هڪ بزرگ محمد رضا ٺٽوي، شاه ڪريم جي سوانح ۽ ملفوظات بابت ڪتاب "بيان العارفين" لکيو، ۽ ان اصل نسخي جي بنياد تي ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي "شاه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" مرتب ڪيو، جو سنه ١٩٣٧ع ۾ ڇپيو. ان ۾ چار دفعا (ص ص ٢٦، ٨٧، ٩٤ ۽ ١١٢) هي نالو "قاضي قاذن" لکيل آهي، هڪ دفعو (ص ٢٨) "قاذن (قاضن)"، ۽ هڪ دفعو (ص ٣٦) "قضن". ان مان ظاهر آهي ته سنڌ جي جن بزرگن جي آڏو قاضي جا بيت هئا، تن سندس نالو "قاذن" ڪري لکيو آهي، جو صحيح آهي. 'قاذن' فقط "قادن" جي ٻي صورت آهي. عربيءَ ۾ ٻاهرين لفظن ۾ آيل 'دال' کي ڦيرائي 'ذال' ڪري لکيو ويندو آهي.

(٢) تاريخ معصومي، فارسي متن، ص ص ٢٠٠-٢٠٢ (سنڌي ترجمو ص ص ٢٣٨-٢٤٠)، پڻ ڏسو تحفة الڪرام، سنڌي ترجمو، ص ٣٥٣.

(٣) ڏسو "شاه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام"، تصحيح ڊاڪٽر دائود پوٽو، ڇاپو سنه ١٢٥٦ھ/١٩٣٧ع، ص ص ١١٢-١١٣.

ڪري سنڌس حوالا به ڪافي مستند آهن. لکي ٿو ته قاضي "وڏيءَ عمر ۾" پنهنجي قضا جي عهدي تان استعفيٰ ڏني(١). ان وقت ۾ "وڏي عمر" جي اندازي جي لحاظ سان، قدري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته قاضي صاحب اسي کن ورهين جي ڄمار ۾ استعفيٰ ڏني هوندي. مير معصوم هڪ ٻئي سنڌي عالم، درٻيلي جي شيخ عبدالله متقي بابت لکي ٿو ته هو سنه ٩٤٧هه ۾ گجرات ويو ۽ وڃي قاضي عبدالله جو صحبتي ٿيو، (۽ بعد ۾) مديني شريف ۾ قاضي قادن جي صحبت ۾ رهڻ لڳو(٢). جيڪڏهن شيخ عبدالله متقي ٩٥٠ هه ڌاري مديني شريف ۾ قاضي قادن جو صحبتي ٿيو هجي، ته ان مان گمان نڪري ٿو ته قاضي قادن ٩٤٧-٩٥٠هه واري عرصي ۾ قضا جي عهدي تان استعفيٰ ڏني، ۽ ٩٥٠ هه ڌاري سندس عمر ڪم از ڪم اسي ورهيه هئي. مير معصوم لکي ٿو ته، "قاضي قادن سنه ٩٥٨ هه ۾ وفات ڪئي،" جنهن جي تصديق مير علي شير قانع به تحفةالڪرام ۾ ڪئي آهي(٣). انهيءَ ڪري ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته قاضي قادن ڪم از ڪم اٺاسي ورهين جي عمر ۾، سنه ٩٥٨ هه ۾ وفات ڪئي، ۽ انهيءَ لحاظ سان سندس ولادت سنه ٨٧٠هه ڌاري تسليم ڪري سگهجي ٿي. انهيءَ جي معنيٰ ته قاضي قادن جي ولادت ۽ تربيت ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي جي عهد (٨٦٦-٩١٤هه) ۾ ٿي، ۽ ارغونن هٿان سنڌ ۾ سمن جي حڪومت جي خاتمي واري سال ٩٢٧ هه ۾ سندس عمر ڪم از ڪم سٺونجاهه سال هئي. اهو بالڪل قرين قياس معلوم ٿئي ٿو؛ ڇاڪاڻ ته ڄام فيروز جي عهد ۾ شاهه بيگ جي

---

(١) تاريخ معصومي، فارسي متن ص ٢٠٢.

(٢) تاريخ معصومي، فارسي متن ص ٢٠٤.

(٣) تاريخ معصومي، فارسي متن ص ٢٠٢ ۽ تحفةالڪرام (سنڌي ترجمو، سنڌي ادبي بورڊ) ص ٣٥٣.

حملن وقت قاضي قادن وڏي اثر ۽ رسوخ وارو هو، ۽ غالباً بکر جي قضا سندس حوالي هئي.

طبقات اڪبري جي مصنف لکيو آهي ته شاهه بيگ ارغون بکر جو قلعو قاضي قادن کان ورتو*. جيڪڏهن اهو الوحو صحيح آهي ته پوءِ چئبو ته چام فيروز جي ڏينهن ۾ قاضي قادن بکر ۾ مقيم هو، ۽ غالباً يا ته اتي جو قاضي هو يا هو وڏي رسوخ وارو شخص هو، جو شاهه بيگ جي گهيري وقت سندس وساطت سان بکر جو قلعو شاهه بيگ جي سپرد ڪيو ويو. اهو واقعو غالباً ٩٢٥ هه جي آخر جو آهي، جڏهن شاهه بيگ پوري تياريءَ سان سنڌ تي لشڪرڪشي ڪئي هئي. غالباً ان کان پوءِ قاضي قادن بکر مان پنهنجو عيال وٺي ٺٽي آيو. مگر پويان شاهه بيگ پڻ ٺٽي جو رخ ڪيو، ۽ ٺٽي پهچي ١١- محرم ٩٢٦ هه (٢- جنوري ١٥٢٠ع) ۾ شاهه بيگ درياءَ ٽپيو، ۽ ساموئي جي ميدان ۾ لڙائي لڳي، جنهن ۾ بالاخر سنڌ جي فوج جو سپهسالار دريا خان شهيد ٿيو ۽ شاهه بيگ ٺٽي تي قبضو ڪيو. ١١- محرم بعد ويندي ٢٠- محرم تائين ارغونن جي فوج ٺٽي کي لٽيو. انهيءَ عرصي ۾ قاضي قادن جا ٻار ٻچا پڻ ٻين سان قيد ٿي پيا ۽ هو نهايت پريشانيءَ ۾ ڪين ڳولڻ لڳو. بالاخر، شاهه بيگ جي پيش امام حافظ محمد شريف جي معرفت هڪ عرضداشت موڪليائين، جنهن کان متاثر ٿي شاهه بيگ فوج تي پورو قبضو رکيو، ۽ قاضي قادن کي اختيار ڏنو ته جنهن کي وٺيس تنهن کي ڇڏائي آزاد ڪري. ٿي سگهي ٿو ته اهو ٻهريون دفعو هو، جو قاضي قادن جو شاهه بيگ سان واسطو ٿيو، پر شايد قاضي قادن اڳ بکر ۾ شاهه بيگ کي ملي چڪو هو، جنهنڪري شاهه بيگ سندس سفارش فراخدليءَ سان قبول ڪئي.

ان بعد قاضي قادن سنڌ طرفان چام فيروز ۽ ٻين جي طرفان

---

* طبقات اڪبري جلد ٣، ص ٥١٧.

شاهہ بيگ ۽ مرزا شاهہ حسن سان صاح ۽ مفاهمت خاطر موقعي بہ موقعي ڪوششون ڪيون. شاهہ بيگ جو مٿس پورو اعتماد هو.

ٺٽي جي حادثي (محرم ٩٢٦ هہ) بعد غالباً قاضي قادن پنهنجو اهل عيال بکر ڏانهن روانو ڪيو، ۽ جڏهن شاهہ بيگ ٺٽي مان سيوهڻ روانو ٿيو تہ قاضي قادن ڪي پاڻ سان گڏ ڪمپائين. آڏو ٿلتيءَ وٽ، درياخان جي پٽن شاهہ بيگ جي مقابلي لاءِ وڏو لشڪر سنباهيو، جنهن تي شاهہ بيگ، قاضي قادن کي موڪليو تہ ڪين وڃي سمجهائي ۽ صلح جي ڪوشش ڪري. پر شاهہ بيگ سان رفاقت سبيان هنن جو قاضي موصوف تي ڪوبہ اعتماد ڪونہ رهيو هو، جنهنڪري ڪيس ملڻ کان انڪار ڪيائون(١). ان بعد غالباً قاضي قادن، شاهہ بيگ کان موڪلائي بکر روانو ٿيو. ٩٢٧ هہ جي پوئين نصف ۾، جڏهن شاهہ بيگ سيوهڻ جي قلعي جي مرمت ۽ حفاظت جو انتظام ڪري بکر ڏانهن روانو ٿيو، ۽ بکر کان اڃان ٽن منزلن تي هو، تہ قاضي قادن اچي ساڻس مليو ۽ عزت آبرو سان سرفراز ٿيو(٢). بکر کان هڪ منزل اوريان، چام فيروز طرفان شاهہ بيگ لاءِ سوکڙيون پاکڙيون پهتيون(٣)، جي غالباً قاضي قادن جي معرفت پيش ٿيون. شاهہ بيگ جي بکر پهچڻ بعد، قاضي قادن پنهنجي پاڙن سميت اچي ڪيس مليو. ان دوران ڏاريچن سردارن جي سرڪشي بابت شاهہ بيگ سندس راءِ معلوم ڪرڻ چاهي؛ قاضي قادن چيو تہ، ”هي ماڻهو سرڪش آهن ۽ سختي بنا امن قائم نہ ٿيندو.“ جنهن تي شاهہ بيگ انهن سردارن کي قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو(٤). معلوم ٿئي ٿو تہ قاضي قادن ملڪ ۾ امن امان ۽ صلح جو خواهان هو، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ پنهنجي

---

(١) تاريخ معصومي، فارسي متن ص ص ١١٦-١١٧. (٢) ايضاً. فارسي متن ص ١٢١. (٣) ايضاً. (٤) تاريخ معصومي، فارسي متن ص ١٢٣.

راءِ ديانتداريءَ سان ڏنائين، ۽ سنڌ وارن ۽ مغلن جي درميان صلح ۽ مفاهمت قائم ڪرڻ ۾ ڪافي ڪوشش ورتائين. شاهه بيگ جي وفات (٢٢- شعبان ٩٢٨ هه/آگسٽ ١٥٢٢ع) بعد، جڏهن مرزا شاهه حسن ڄام فيروز کان خفا ٿي چڪو هو، تڏهن به مفاهمت خاطر قاضي قادن حافظ رشيد خوشنويس سان گڏ، ڄام فيروز طرفان مرزا شاهه حسن ڏي سوڪڙيون کڻي ويو(١). مرزا شاهه حسن جي عهد ۾ قاضي قادن بکر جي قضا جو عهدو قبول ڪيو؛ ۽ اندازاً سنه ٩٣٠ هه کان ٩٤٧ - ٩٥٠ هه تائين بکر جو قاضي ٿي رهيو، ۽ نهايت دانائيءَ ۽ ديانتداريءَ سان فيصلا ڪيائين. ان بعد وڏپڻ سببان انهيءَ عهدي تان استعفيٰ ڏنائين ۽ بکر جي قضا سندس پاءُ قاضي نصراللہ جي حوالي ٿي. سنه ٩٤٧ - ٩٥٠ هه ڌاري حج تي روانو ٿيو، ۽ غالباً مديني شريف ۾ ٿي سنه ٩٥٨ هه/١٥٥١ع ۾ وفات ڪيائين(٢).

قاضي قادن جي شعر ۽ سندس خيالن ۽ رجحانن کي سمجهڻ لاءِ سندس لياقت، شخصيت ۽ ارادت کي سامهون رکڻ ضروري آهي. مير محمد معصوم لکي ٿو ته ”قاضي قاضن پاڻ قرآن جو حافظ، قرأت ۽ تجديد جو ڄاڻو، حديث، تفسير ۽ اصول فقه جو عالم هو. انشاءپردازي (لکپڙه ۽ مضمون نويسي) ۾ پنهنجي وقت جو اڳواڻ هو. علم رياضي کان پڻ پوريءَ طرح واقف هو ۽ انجنيريءَ ۾ مهارت رکندڙ هو. تصوّف کان باخبر هو، ۽ سلوڪ ۽ طريقت جي راه ۾ گهڻيون رياضتون ڪيائين. سير سفر به گهڻو ڪيائين، ۽ حرمين جون زيارتون ڪيائين. سيد محمد جونپوري، جو ’ميران مهدي‘ جي لقب سان مشهور ٿيو، ان جو مريد ۽ معتقد هو ۽ انهيءَ ڪري ڪيس ٻيا عالم ڏوڪيندا هئا. جڏهن قاضي جي عهدي تي

---

(١) تحفة الڪرام سنڌي ترجمو (سنڌي ادبي بورڊ) ص ١٤٧.
(٢) تاريخ معصومي، فارسي متن ص ص ٢٠١ - ٢٠٢.

فائز ھو، تڏھن نھايت احتياط، امانت ۽ ديانتداري سان فيصلا ڪيائين(١)“

مير معصوم جي مٿئين بيان مان ظاھر آھي ته قاضي قادن ذھين، عالم، نيڪ سيرت ۽ صاف دل صوفي ھو. اھوئي عڪس اسان کي سندس بيتن ۾ نظر اچي ٿو. سلوڪ ۽ طريقت ۾، سندس بزرگي ۽ برگزيدگي سببان، سندس چيل بيت پڻ ٻين درويشن ۽ بزرگن جي زبان جو ورد وظيفو ٿي ويا، ۽ انھيءَ ڪري ئي محفوظ رھيا. سندس وفات وقت (٩٥٨ ھ) ميين شاھ ڪريم بلڙيءَ واري جي عمر پندرھن ورھيه ھئي. ميين شاھ ڪريم، قاضي قادن جا بيت بزرگن کان ٻڌا، ۽ انھن کان ايتريقدر ته متاثر ٿيو، جو پنھنجي سلوڪ جي مجلسن ۾ اھي بيت پڙھيائين. سندس ملفوظات، جا ’بيان العارفين و تنبيه الغافلين‘ جي نالي سان لکي ويئي، ان ۾ ٩٣ کن سنڌي بيت ميين ڪريم جا، ٣ ھندي بيت، ٦ سنڌي بيت ٻين شاعرن جا، ۽ سڀ ست بيت ھڪڙي قاضي قادن جا ڏنل آھن، جن مان معنوي لحاظ سان قاضي قادن جي معيار ۽ مقبوليت جو پتو پوي ٿو.

سنه ١٩٣٧ع ۾، مرحوم ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي ’بيان العارفين‘ جي مستند قلمي نسخن توڙي ڇپيل ترجمن کي سامھون رکي، نھايت محنت ۽ تحقيق سان ”شاھ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام“ شايع ڪيو(١)، جنھنڪري شاھ ڪريم سان گڏ قاضي قادن جا ست بيت پڻ اصلي مأخذن مطابق، ڪافي صحيح صورت ۾ اسان جي آڏو اچي ويا آھن. اھي

---

(١) ڏسو تاريخ معصومي، فارسي متن ص ص ٢٠٠-٢٠٢؛ ۽ ڏسو تحفة الڪرام سنڌي ترجمو، ص ٣٥٣.

(٢) عمر بن محمد دائود پوٽو، ڊاڪٽر: ”شاھ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام“، حيدرآباد مان ڇپيل ۽ بمبئي مان شايع ڪيل، سنه ١٣٥٦ھ/ ١٩٣٧ع.

هيٺيان بيت آهن، جي ڪتاب ”شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام“ جي متن مطابق (۾ صفحن جي اشاري سان) هت ڏجن ٿا:

١- ڪَنزُ، قَدُورِيُ، ڪافيا، ڪي ڪونهه پڙهيوم
سو پارُ ئي ٻيو ڪو(١)، جتان پرينءَ لڌوم.
(ص ٢٦)

٢- لوڪان نَحوُ صرفُ، مون(٢) مطالع سپرين
سوئي پڙهيو سو پڙهان، سوئي سو حرف.
(ص ٢٧)

٣- سپيئي سبلَ ٿيام، ٻڙهام جي پانءِ لَءِ(٣)
اکر اکيان ايري، واڪو ٿي وَرٿام(٤).
(ص ٢٨)

٤- سَچي منجهه هيام، مون وينئي واءِ ٿيا(٥)
هيڏان هوڏان هتڙا، هيڪين جاڙ وڏام(٦).
(ص ٣٦)

٥- سائر ڏيئي لَتَ، اوچي نيچي ٻوڙئي(٧)
هيڪائين(٨) هيڪُ ٿئو، ويئي سڀَ جِهتَ.
(ص ٨٨)

---

(١) ٻي پڙهٽي: سو پاڙهين ڪو ٻيو. (٢) ٻي پڙهٽي: من مطالع. (٣) ٻي پڙهٽي: جي پاٽان. (٤) ٻي پڙهٽي: وٿئام. (٥) ٻي پڙهٽي: مون اٿي وڻا اوڻيا. (٦) ٻي پڙهٽي: هٿهي، هنئڙي، چار. (٧) ٻي پڙهٽي: ٻوڙي. (٨) ٻي پڙهٽي: هيڪائي، هيڪاليءَ.

٦- 'لا' لاهيندي کن کي، 'لا' مورهين(١) ناهه
'بالله' ري پريان، ڪَٽُ نہ ڏسي(٢) کي پئو.

——— (ص ٩٤)

٧- جو ڳي جا ڳاڍوس، سُتو هُئُس(٣) ننڊ ۾
نهان پوء ٿيوس، سندي پريان(٤) پيچري.

——— (ص ١١٣)

قاضي قادن جي متين ستن "بيتن" ۾ اسان کي 'سنڌي دوهي' کان 'سنڌي بيت' تائين ارتقاء جون سيئي مکيہ صورتون ملن ٿيون. مثلاً پهريون 'سنڌي دوهو' آهي، جنهن ۾ قافيو ٻنهي مصراعن جي آخر ۾ آيل آهي. ٻئي کان پنجين تائين، دوهي ۾ ابتدائي تبديل جا چار مثال آهن، جن ۾ پهرئين مصرع ۾ قافيو پڇاڙيءَ جي بدران وچ ۾ آندو ويو آهي. ڇهين ۾، ٻوئين مصرع ۾ قافيو پڇاڙيءَ جي بدران وچ ۾ آندو ويو آهي، جنهن جي ڪري 'سنڌي بيت' جي اصولي ۽ سالم صورت قائم ٿي. ستين ۾، ٻنهي مصراعن مان هرهڪ ۾ قافيو پڇاڙيءَ جي بدران وچ ۾ آندو ويو آهي، جنهن جي ڪري بيت واري اصولي صورت ۾ نئين نزاڪت پيدا ٿي. هي محض هڪ اتفاق آهي، جو قاضي قادن جا اهڙا ست 'بيت' اسان وٽ محفوظ رهجي ويا آهن، جن ۾ سنڌي دوهي مان سنڌي بيت جي ارتقاء جون سڀئي مکيہ منزلون موجود آهن. معنيٰ ۽ مضمون جي لحاظ سان اهي بيت صوفيانہ شاعريءَ جا بهترين مثال آهن. انهي ڪري قاضي قادن نہ رڳو سمن جي دور جو وڏي ۾ وڏو ۽ باڪمال صوفي شاعر آهي، مگر موجوده تحقيق جي بناء تي چئي سگهجي ٿو تہ هو سنڌي ٻوليءَ جو پهريون وڏي ۾ وڏو شاعر آهي.

---

(١) ٻي پڙهٽي: مورائين، مورانهين. (٢) ٻي پڙهٽي: ڪٿ نہ ڏسجي.
(٣) ٻي پڙهٽي: هوس. (٤) ٻي پڙهٽي: پريان سندي.

٠٦ سمن جي دور جا ڪي پيا بيت. ميين شاهه ڪريم جي ملفوظات ۾، قاضي قادن کان سواءِ ٻين شاعرن جا بيت به ملن ٿا، جي شاهه ڪريم جدا جدا موقعن تي پڙهيا. قاضي قادن جي ستن بيتن کان سواءِ پيا جملي نَوَ بيت صاف طور اهڙا آهن، جي ميين شاهه ڪريم جا پنهنجا نه آهن. انهن ٠ان تي 'بيت' هندي آهن ۽ باقي ڇهه 'بيت' سنڌي آهن(١). انهن ڇهن سنڌي بيتن مان ٽي ميين شاهه ڪريم جي همعصر درويشن جا چيل آهن(٢)، باقي هيٺيان ٽي بيت غالباً ميين شاهه ڪريم کان ڳهڻو اڳ جي ڪن شاعرن جا چيل آهن، جن کي جيڪڏهن قاضي قادن جو همعصر ڪري ميججي، ته پوءِ اهي بيت سمن جي آخري دور جا شمار ڪري سگهجن ٿا.

شاعر پيراڙ جو بيت. هيءُ بيت ڪتاب "شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" جي صفحي ٥٥ تي ڏنل آهي، ۽ شاهه ڪريم جو انيتاليهون بيت ڪري ڇاڏايل آهي. "پيراڙ" کي "پَراڙ" ڪري پڙهيو ويو آهي، ۽ انهيءَ غلطيءَ سبيان هيءُ بيت شاعر پيراڙ جي بدران شاهه ڪريم جو ڪري ڄاڻيو ويو آهي. هيءُ بيت يقيني طور "پيراڙ" ذات جي ڪنهن آڳاٽي شاعر جو آهي(٣)، جو شاهه ڪريم مثال طور پڙهيو:

---

(١) تفصيل لاءِ ڏسو "شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" (تصحيح ڊاڪٽر دائود پوٽو، ڇاپو سنه ١٣٥٦هه/١٩٣٧ع)، جنهن ۾ ٽي هندي بيت صفحن ٤٢، ٩٩ ۽ ١٠٨، ۽ ڇهه سنڌي بيت صفحن ٢٠، ٥٥، ٦١، ٦٩، ٨٣ ۽ ١١١ تي آيل آهن.

(٢) ايضاً ص ص ٢٠، ٦٩ ۽ ١١١.

(٣) جڏهن مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي سان تبادلہ خيالات ٿيو، ته مڃيائين ته اهو بيت شاه ڪريم جو نه آهي. پنهنجي مضمون "سنڌي قديم شاعري"، رساله نئين زندگي، ماه سيپٽمبر ١٩٥٨ع (ص ٨) ۾ تسليم ڪيو اٿس ته اهو بيت "پراڙ نالي شاعر جو ڏسجي ٿو".

چنڊنُ چوُر ڪَريندي، رَتو مٿُ ڪُهاڙَ،
سَجڻ ڏُجَڻ نه ٿِيي، جي رُمي سَوَ وار،
پَرُوڙنُو پيراڙَ، ته ڪَرَهيندي قُرب ٿِيي.

هڪ بيت جنهن جي مريدن معنيٰ پڇي. ميين شاهه ڪريم کان سندس مريد، جدا جدا موقعن تي ٻين شاعرن جي چيل بيتن جي معنيٰ ٻڇندا هئا، ۽ چوندا هئا ته فلاڻو (ڪو درويش) هيءُ بيت ٿو پڙهي. انهيءَ جي معنيٰ ته بيت پڙهندڙ شاهه ڪريم جو همعصر آهي. هيٺين بيت بابت صرف ايترو چاٽايل آهي ته ”حضرت پير کان هن بيت جي معنيٰ پڇيائون“. بيت ٻن ’دوهي‘ جي صورت ۾ آهي ۽ جڻ ’معما‘ طورُ چيل آهي. ان مان گمان نڪري ٿو ته اهو بيت آڳاٽي وقت کان هلندڙ هو، ۽ ماڻهن جي زبان تي هو، جو مريدن ميين شاهه ڪريم کان انهيءَ جي معنيٰ پڇي. اهو بيت ”شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام“ جي صفحي ٦١ تي ڏنل آهي:

ڪاريٖن ڪَنين ڪَڪَڙا، ڪَرَهَ وِلاڙ وَڃَن،
وِيلو ڪَن نه وچ ۾، نه اوڪار پَڃَن.

قوال جو سماع ۾ پڙهيل بيت. هيٺين بيت جي باري ۾ چاٽايل آهي ته ميين شاهه ڪريم ”هڪڙي ڏينهن جوانيءَ جي زماني ۾ .... سماع ٻئي ڪيو، ته اتفاق سان قوال هيءُ بيت چيو“:

اڪـڙيـون مليرِ ۾، جنين راتـو ڏيـه
عمر آسائُن سيين، هاٿـي ڪندي ڪيئه!

شاهه ڪريم ٢٠- شعبان سنه ٩٤٤ هه ۾، يعني ته سمن جي حڪومت وٺي کان ١٧ سال کن پوءِ ڄائو. قاضي قادن جي وفات (٩٥٨هه) وقت سندس عمر ١٥ سال هئي. سندس جواني ۾، جنهن وقت

ڪيس سماع جو شوق هو، تنهن وقت سندس عمر اندازاً ٣٠-٣٥ سال ٿي سگهي ٿي؛ يعني ته اها سماع واري مجلس اندازاً ٩٧٥هه ڌاري يا سمن جي حڪومت جي خاتمي کان ٣٨ سال ڪن پوءِ قائم ٿي. هن بيت جي 'دوهي' واري سٽاءَ مان ظاهر آهي ته اهو بيت انهن اٺيهن سالن کان اڳ جو، يعني ته سمن جي دور جي اهل دل شاعر جو هو، جو قوال سماع جي موقعي تي پڙهيو. پر جيڪڏهن قوال ڪنهن همعصر شاعر جو اهو بيت پڙهيو هجي ته به اهو شاعر سيين شاهه ڪريم کان عمر ۾ البت وڏو هوندو، جنهن جو بيت شاهه ڪريم جي سماع ۾ پڙهيو هوندو، ۽ جنهن جي ٻڌنديئي شاهه ڪريم کي "ايتري قدر وجد ۽ شوق جاڳيو، جو جيڪو لباس مٿي ۽ ڪلهن تي هوس، سو جٺي تان لاهي قوال کي ڏنائون ۽ پاڻ پڻ اگهاڙا حجري اندر مليا ويا*".

نتيجا

سمن جي دور بابت مٿين سلسلووار ۽ قدري تفصيلي جائزي بعد اسان هيٺين نتيجن تي پهچون ٿا.

١. سمن جي دور ۾، عربي تعليمي ٻولي رهي ۽ فارسي سرڪاري دفتر ۽ ڪاروبار جي زبان طور استعمال ٿيڻ شروع ٿي. مگر سمن قبيلن جي مادري ٻولي - يعني ته وچولي واري سنڌي ٻولي - حڪمرانن جي زبان جي حيثيت ۽ 'معياري سنڌي ٻولي' جي صورت ۾ ترقي ڪئي.

٢. سمن جي دور ۾ سنڌي ٻولي ۽ جون سرحدون ڏکڻ - اوڀر ڏانهن ڪڇ ۽ گجرات طرف، اولهه ۽ اتر - اولهه ڏانهن بلوچستان طرف، ۽ اتر ڏانهن بهاولپور ۽ ملتان طرف وڌيون، ۽ انهن سرحدن تي سنڌي ٻولي ۽ جو پڻ پاڙيسري ٻولين - خصوصاً

* ڏسو "شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام"، اڳ حوالو ڏنل، ص ص ٨٢-٨٣.

گجراتي، بلوچي ۽ لهندا - سان رد عمل شروع ٿيو. اوله طرف ڪوهستان ۽ لس ٻيلي ۾، ۽ ڏکڻ طرف ڪڇ ۾ 'سنڌي ٻولي' مقامي زبان طور هميشه لاءِ رائج ٿي وئي. ملتان جي ڏاکڻي خطي جي ٻوليءَ تي سنڌي جو گهرو اثر پيو، جنهن سببان 'لهندا' جو 'سرائڪي' محاورو وجود ۾ آيو، جو خاص طرح سنڌ جي اترئين پاڳي ۾ رائج ٿيو. بلوچستان جي اپرندين پاڳي جي بلوچي تي سنڌي جو اثر پيو، ۽ انهيءَ آميزش سببان 'مشرقي بلوچي' ۾ خاص لغوي خصوصيات پيدا ٿيون. اوله بلوچستان ۾ خصوص مقامي بستين ۾ آباد سنڌي قبيلن جي 'جدگالي' محاوري جنم ورتو.

٠٣ سومرن جي دور وانگر سمن جو دور پڻ سنڌي ٻولي ۽ ساهت لاءِ تعميري دور هو، جنهن جي شروعات ۾ سنڌي ٻوليءَ جون لساني خصوصيتون خواه ادبي روايتون ساڳيون سومرن جي دور واريون هيون.

٠٤ سنڌي نثر ۾ بيان جي قوت ۽ قصه خواني جي وڌندڙ صلاحيت سببان، سمن جي دور ۾ سمن سردارن جي سخا ۽ سورهيائي جا نوان قصا ۽ عشقيه داستان رائج ٿيا، ۽ 'ڳاهن' وارين ڳالهين ذريعي پٽن ۽ ڀانن سنڌيءَ ۾ قصه خواني ۽ داستان گوئي کي هڪ 'ادبي فن' جي درجي تي پهچايو.

٠٥ نثر ۾ زباني داستانن سان گڏ، سمن جي دور ۾ سنڌي شعر ڳاهن، رجزن ۽ بيتن جي صورت ۾ نمودار ٿيو. درويشن جون خانقاهون ۽ صوفين بزرگن جون سماع جون مجلسون ۽ صحبتون، سنڌي شاعريءَ جي اسرڻ لاءِ هڪ موثر ذريعو بڻيون، ۽ سمن جي دور ۾ سنڌي شاعري تاريخ جي روشني ۾ چمڪي. ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو تہ سمن جي دور سان سنڌي شاعريءَ جي حقيقي تاريخي دور جي شروعات ٿي.

٠٦ سمن جي اوائلي دور ۾، سنڌي دوهو، هيئت توڙي لغت جي لحاظ سان، تڪميلي صورت کي پهتو، ۽ انهيءَ

ڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ سنڌي دوهي جي ابتدا توڙي ارتقا سومرن جي دور ۾ ٿي چڪي هئي. سمن جي دور ۾ سنڌي دوهي جي سٽاء ۾ هڪ اهو ڪي تبديلي آئي: ان جي ٻن روايتي مصراعن ۾ قافيو هرهڪ جي آخر ۾ هو، پر نئين تجربي ۽ تخليق سان مصرع جي آخر جي بدران وچ تي قافيو آندو ويو. انهيءَ نئين تبديل ذريعي 'سنڌي دوهي' مان 'سنڌي بيت' سرجيو. تاريخي ثبوت سان پهريون 'سنڌي بيت' جنهن ۾ ٻہ مصراعون آهن ۽ ٻنهي مصراعن جي وچ ۾ قافيو سمايل آهي، سو اندازاً ٩٠٠هہ/١٤٩٤ع جي لڳ ڀڳ شيخ عبدالجليل چوهڙ رح جي سماع جي مجلس ۾ پڙهيو ويو. انهيءَ تصديق موجب چئي سگهجي ٿو تہ 'سنڌي بيت' سمن جي دور ۾ آسريو، ۽ نائين صدي هجري جي آخر ڌاري 'سنڌي بيت' پنهنجي ساخت ۽ سٽاء توڙي معنوي لحاظ سان تڪميلي صورت کي پهتو. 'دوهي' مان 'بيت' جي سرجڻ واريون مڙيئي ارتقائي منزلون قاضي قادن جي 'بيتن' ۾ محفوظ آهن.

٧. الف اشباع وارو قافيو، پهريون ڀيرو سمن جي دور ۾ سنہ ٨٩١هہ/١٤٨٦ع ۾ پير مراد شيرازي ٺٽوي جي چيل دعائيہ مگر موزون مصرع – "الله او ياتي ڏيئي وڏي چمارا" – ۾ ملي ٿو. جنهن جي معنيٰ تہ سمن جي دور ۾ ان جي شرعات ٿي، ۽ ان کان اڳ ڪل سوا ٻہ سؤ ورهيہ ڪن پوءِ، ڪلهوڙن جي دور ۾ 'الف اشباع' جي قافيي سان سنڌي نظم عام رائج ٿيا، جن ۾ 'ابوالحسن جي سنڌي' کي سڀ کان زياده شهرت ملي.